

ШАНОУНЫЯ ЧЫТАЧЫ!

З этага нумара «Спадчына» будзе прыходзіць да вас павялічаным да 16 аркушай аб'емам. Даўгачаканая «мажнасць» выдання адлюстравае як чытацкую патрэбу ў спажываныі духоўных здабыткаў папярэдніх пакаленняў, так і дзяржаўную матар'яльную фундацыю праграмы Адраджэння і культурнага будаўніцтва. Шлях да ёмістага нацыянальнага часопіса гістарычно-культуралягічнага зместу ія быў кароткі. Чытачы сталага веку памятаюць першы нумар навукова-мэтадычнага бюлетэна «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі», зъявленыне якога ў 1969 г. стала сувяточнай падзеяй для аматараў даўніны. Ён выходзіў чатыры разы на год і меў сціплы аб'ём у 6 аркушай. На працягу амаль дваццаці гадоў ва ўмовах ідэалягічнага і цэнзурнага ціску бюлетэнь намагаўся зацікавіць чытача скarbамі беларускага культуры. Нягледзячи на перавагу партыйных матар'ялаў, усё ж лепшыя тагачасныя публікацыі «Помнікаў» шмат каго змусілі абудзіцца ад нацыянальнага нізінізму. Калі ўтварыўся Беларускі фонд культуры, а вакол ягонага праграмаў кансалідавалася сувядомая частка беларускай гуманітарнай інтэлігенцыі, бюлетэнь рашэннем урадавых органаў быў перайменаваны ў часопіс «Спадчына» з павелічненым памеру і пашырэньнем статутных задачай. «Спадчына» захавала падпісны індэкс папярэдніка — 74988, які ведалі падпісы «Помнікаў», але па сённяня ў редакцыю прыходзяць лісты ад бібліятэкараў і ад асобыных чытачоў з просьбай расстylumачыць, чаму пераежнасць не пазначаная ў выхадных звестках часопіса.

Рэдакцыя выпраўляе крываўную недарэчнасць. Грунтуючыся на афіцыйных дакументах, рэдакцыя пачынае друкаваць здоўбеную нумарацию кніжак часопіса — чарговую ў бягучым годзе і агульную, якая абымае ўсю бібліятэку выдання з далёкага першага нумара. Такім чынам, першы нумар «Спадчыны» за 1994 г. — гэта 103-ы нумар беларускага гісторыка-культурнага часопіса за 25 гадоў ягонага існавання. На тытуле таксама ўзгадваецца назва выдання — як съведчаныне павагі да ўсіх, хто супрацоўнічаў з часопісам і хто чытаў яго раней.

СПАДЧЫНА — ПАДМУРАК БУДУЧЫНІ.

Гэтым дэвізам часопіс кіраваўся і будзе кіравацца наперад, гаруючы разам з чытачамі традыцыю пашаныі да культурных скарбай Беларусі, да ведаў, духоўнасці, гістарычнага алтымізму.

РЭДАКЦЫЯ

1 (103) СПАДЧЫНА
1994

ЧАСОПІС БЕЛАРУСКАГА ФОНДУ КУЛЬТУРЫ
І МІНІСТЭРСТВА КУЛЬТУРЫ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

ДА 1989 Г. ЧАСОПІС ВЫХОДЗІЎ
ПАД НАЗВAI «ПОМНІКІ ГІСТОРЫІ
І КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ».

Галоўны рэдактар Іван ЧЫГРЫНАЎ

Рэдкалегія

Нам. галоўнага рэдактара К. ТАРАСАЎ
Адказны скрэтар З. МІКІШАНКА
Рэдактар аддзела В. ВІЧОРКА
Рэдактар аддзела В. РАКІЦКІ

А. БУТВІЧ,
А. ВАНІЦКІ,
М. ЕРМАЛОВІЧ,
В. ІПАТАВА,
М. КАСЦЮК,

Г. КАХАНОЎСКІ.

А. ЛІС,
А. ЛОЙКА,
А. МАРАЦКІН,
Б. САЧАНКА,
В. ЧАМЯРЫЦКІ.

Мастакі рэдактар У. КРУКОЎСКІ.

Адрес рэдакцыі: 220029, Мінск, Стара-
жоўская, 5. Тэл. 34-24-54, 34-26-50.

Здадзена ў набор 23.12.93. Падпісаны да
друку 09.02.94. Фармат 70×100/_{1/16}.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 11.93. Ум.
фарб. адб. 24,52. Ул.-вид. арк. 16,79.
Тыраж 11 860 экз. Зак. 1167.

Друкарня выдавецства «Беларускі Дом
друку», 220013, Мінск,
проспект Францішка Скарыны, 79.

Выходзіць 6 разоў на год.
Выдавецства «Полім’я»
Мінск

© «Спадчына», 1994 г.

У НУМАРЫ

АДЛЮСТРАВАННІ

Памяці Каліноўскага	2
Дзьмітры Кароў. Пачаткі беларускага кры- ніцазнаўства	4
Касцюшко, сын Беларусі	15
Адам Глябовіч. Касцёл у Няволі	24

ПОМНІКІ ЛІТАРАТУРЫ

Уршуля Радзівілава. Забава Фартуны	36
--	----

ЖАНЧЫНА І ПАЛІТЫКА

Эдвард Рудзкі. Алена Маскоўская — жонка вялікага князя літоўскага Аляксандра Ягелончыка	55
---	----

ДАКУМЕНТЫ І ЛЮДЗІ

Васіль Захарка — другі прэзыдэнт БНР	65
Жыццяпіс Любіч-Маёўскага	75
Дакументы да эмвы Гітлера і Сталіна да па- чатку другой сусветнай вайны	79

ИНТАРПРЕТАЦЫІ

Анатоль Грыцкевіч. Гісторыя геапалітыкі Беларусі	85
Язэп Германовіч. Кітай — Сібір — Масква (Успаміны)	93

СЕМІНАР

Віктар Дольнік. Ці існуе ў бялагічным меха- нізму рэгуляцыі колькасці людзей?	104
--	-----

Генадзь Сагановіч. Невядомая вайна (1654— 1667)	117
--	-----

На першай старонцы вокладкі: інтэр’ер езуіцкага
касьцёла Францішка Ксаверия ў Гародні. XVI—
XVIII стст.

ПАМЯЦІ КАЛІНОУСКАГА

Гэтымі здымкамі мы ўшаноўваем кіраўніка народнага паўстаньня ў Беларусі і Літве Кастуся Каліноўскага. 130 гадоў назад 22 сакавіка ў Вільні на вырак ваенага суда кат абраўаў жыцьцё гэтага выдатнага сына беларускага народу. Учачы паліцыя таемна пахавала яго на Замкавай гары паблізу старадаўніх вежы Гедыміна. Магілы пакараных съмерцю ці палеглых у баёх паўстанцаў царскія карнікі зроўнівалі з зямлёй, каб нашчадкі ня ведалі съвятых мясыцінаў і ня памяталі съвятых імёнай.

Ды боскі суд не дае векаваць крыўдзе.

Імя Кастуся Каліноўскага сталася сымбалем незалежнасці Беларусі, вернасці Айчыне, нянявасці да прыгнёту, высакародства й мужнасці. Памяць пра яго мацуе дух кожнага, хто лічыць волю за найлепшую вартасць жыцьця.

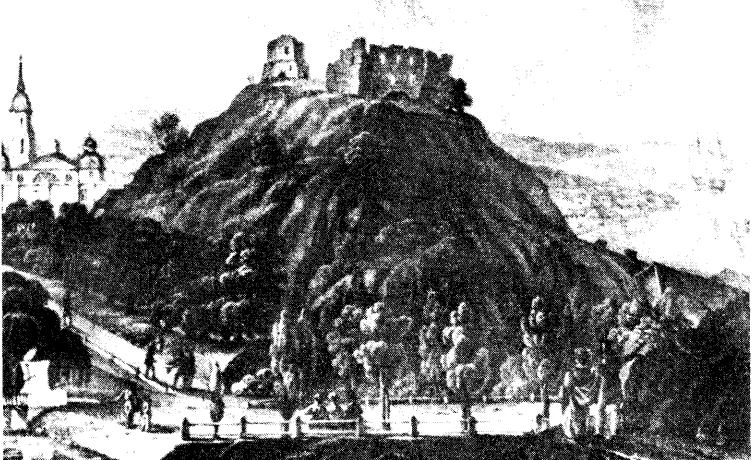

Замкавая гары ў Вільні, месца пахаваньня К. Каліноўскага.

Надмагілле паўстанцаў 1863 г. ля в. Ласасіна Пружанскага р-на.

Крыж на магіле паўстанцаў ля в. Куранец Вілейскага р-на.

Камень на магіле паўстанцаў, в. Пля-Бань Маладзечанскага р-на.

ПАЧАТКІ БЕЛАРУСКАГА КРЫНІЦАЗНАЎСТВА

ГІСТАРЫГРАФІЯ — ПАЛІТЫЧНАЯ ЗБРОЯ

Ужо ў момант інкарпрацыі беларускіх земляў у склад імпэрый расейскія дзеячы ўсыведамілі неабходнасць вывучачь і зьбираць крываці з гісторыі Беларусі.

Выдатна разумеючы каштоўнасць гісторычных дакументаў як зброі ў палітычнай ды ідеалігічнай барацьбе, кіраўнік зневешнепалітычнага ведамства імпэрый Мікіта Панін перад першым разборам Рэчы Паспалітай уставіў у свой «Проект плана относительного образа действий трех уполномоченных министров в Польше» пункт пяты: «Паўнамоцныя міністры [паслы: Аўстріі, Пруссіі, Расей. — Дз. К.] хадайнічаюць, каб ім былі выдадзены з усіх архіваў дакументы й паперы, якія належаць саступленым ім абшарам».

У сувязі з разборамі Рэчы Паспалітай на замову Царыціны II у 70-я — пач. 90-х гг. XVIII ст. з архіўным матэрыялам працаў вядомы расейскі дваранскі гісторык і археограф, кіраўнік Маскоўскага архіву Калегіі Замежных Справаў Мікалай Бантыш-Каменскі (1737—1814). Гісторык падрыхтаваў шэраг фундаментальных зборнікаў «для службовага карыстання» ўраду. У 1780—1784 гг. было зьдзейснена пяцітамовая «Дипломатическое собрание дел между русским и польским дворами». У 1794 г. імпэраторыца працягнула разбор-прокурора сыноў графа А. Мусіна-Пушкіна прапанавала гісторыку прыслать ёй звесткі пра «вуніяту польскіх». Праца этаць, апераўтаваў падрыхтавана да жніўня 1794 г., была ўхвалена, але толькі праз 10 год пасля съмерці царыцы наступіў «найвышэйшы да-

звой» на выданне працы Бантыш-Каменскага з гісторыі вуніі з наяднінем брылянтаўага пярсцёнка ад імпэратора.

НЕПАДАТНЫ КРАЙ

Апошняя чвэрць XVIII — пач. XIX ст. былі для расейскага навуковага съвету пэрыйдам першага значэнства зь Беларусью. Нездарма расейскія навуковыя выпрабы сюды (Івана Ляпехіна ў 1773 г., Васіля Севергіна ў 1802 г.) мелі пераважна азнямленчы прыродазнаўчыя характеристар. Мікітым беларусская зямля перахоўвала ў сваіх бібліятэках, дзяржаўных і прыватных архівах ды зборах рукапісаў найбагацейшыя крываці, якія дазвалялі ўкладаць поўнамаштабную карціну бурлівай і драматычнай гісторыі краіны. У Беларусі яшчэ з сярэднявечча съведама калекцыянавалі помнікі матэрыяльных культуры і гісторычнае дакументы прадстаўткі знаных магнацікі радзінаў — Радзівілы ў Нясвіжы (які ўжо ў XVIII ст. стаў найважнейшым сховішчам дакументаў Вялікага Княства Літоўскага), Сапегі ў Дзярэчыні, Храптовічы ў Шчорсах, Тышкевічы ў Лагойску ды іншыя. Шмат хто зь іх меў сваіх «прыватных» гісторыографаў.

Аднак чужаніцу сюды дапушчалі неахвотна, а сваіх надзеіных людзей з тутэйшай шляхоцкай інтэлігенцыі, здольных правасцьці буйна-маштабнай гісторычнай росшукі ў «патрэбным» духу, расейскі ўрад у XVIII ст. ня меў.

Царызм у канцы XVIII — пач. XIX ст. на змог стварыць пераканаўчай ці прыналімі праўдападобнай вэрсіі гісторычнае мінуўшчыны «губерній, от Польши отошедшых». Не валодаў ён і дзейснімі сродкамі

мі пераарыентациі масавай шляхоцкай сведамасці. Фармаванне гісторычнай самасведамасці насељніцтва Беларусі (ва ўсякім разе, адкуваных пластоў грамадзтва) аддавалася ў руکі носьбітам шляхоцкай ідалялігіі былой Рэчы Паспалітай.

Напрыканцы XVIII ст. прэстыж гісторыі як науки і сродку ўзгадавання маладога пакалення ў шырокіх пластоў беларускай шляхоцкай інтэлігенцыі значна ўзрос. Як уяўляла апошняя, гісторыя мела слугавацца барацібে за захаванне нацыянальнае культуры, ейных традыцый, адметнасці. Таму інтэлігенцыя Беларусі й Літвы (у аблічычы розных ейных сацыяльных груп: магнаты, шляхта, частка мяшчанства) аказалася вельмі ўспрымальнаю да гісторычнае проблематыкі ды гісторычных дасьледаванняў. Захаваныя рэштак мінуўшчыны, пошук, збор, апісанье, публікацыю крываці трактавалі і як абавязак перад Бацькаўшчынай, і як сваёго кшталту настальгічную «моду», і як сродак услаўлення ўласнага роду. Урэшце, у першай трэці XIX ст. гэта прывяло калі не да крывацізму, да прынамсі да «крывацізму» буму. Попыт спадрэдкую прапанаву, а шырокая распаўсюджанасць у Беларусі прыватнае калекцыянаванне вымагала асэнсіванага, крэтычнага падыходу да вывучэння я ацнік пісьмовых съвядчанняў сваіх даўнін.

ВІЛЕНСКІ ЎНІВЭРСІТЭТ

У вывучэнні гісторыі нашай краіны почасту былі піянэрамі вучоныя й гадаванцы Віленскага ўніверсітэту. Сярод галоўных натхненінкаў пошуку, несумненна, належыць назваць Яўхіма Лялевеля, Ігната Даніловіча, Язэпа Ярашэвіча, Ігната Анацівіча, Івана Лабойку — найбольш аўтарытэтнымі знаўцаў гісторыі ды помнікаў краіны.

Працуючы ў Вільні на пасадзе прафэсара, Я. Лялевель выдае свой

вядомы курс крывацізнаўства й дапаможны гісторычны дысцыпліна «Навукі, што дапамагаюць вывучаць гісторычную крываці», распрацоўвае й чытае курсы мэтадалёгіі гісторыі ды гісторыяграфіі.

Лабойку, Лялевелю й Даніловічу пучылі глыбокае зацікаўленне гісторычнае навукай і пляны супольнай публікацыі крываці да гісторыі ВКЛ. Увесну 1824 г. яны разам зь Міхалам Баброўскім і Анацівічам зьбіраліся выдаць «Валынскі летапісец».

«Ловы» гісторычных крываці, жаданне ператварыць Віленскі ўніверсітэт у асяродак збору пісьмовых рарытэтў з гісторыі захаплі наўраткі — матэматыка й прыродазнаўцу Яна Сынядзіцкага. Ён съязвіў ва ўніверсітэцкую бібліятэку рукапісы са збораў (тэк) Мацея Догеля, Яна Альбертрандзі, копіі дакументаў з бібліятэкі графаў Залускіх. Па съмерці заснавальніка знамітага Крамянецкага ліцэю, знанага асьветніка й гісторыка Тадэвуша Чацкага Сынядзіцкі энэргічна дамагаўся набыцця для бібліятэкі Віленскага ўніверсітэту найбагацейшага збору кніг і рукапісаў з раздзінага маёнтку Чацкага ў Парыцку.

Ігнат Даніловіч

Першы дасьледнік беларуска-літоўскага летапісання I. Даніловіч быў энэргічным і ўдачлівым археографам, адным з заснавальнікаў беларускага крывацізнаўства. Яшчэ студэнтам, вывучаючы права, Даніловіч сур'ёзна цікавіўся пісьмовыми помнікамі. У той час у Вільні стварыўся гурток моладзі (з сынамі ўніяцкіх сьвятароў), якія добра ведала царкоўнаславянскую ў беларускую мову. Гэта былі Міхал Баброўскі, Антон Марцініўскі, Ігнат Анацівіч, П. Сасноўскі ды іншыя, у якіх Даніловіч прафандзіў смак да пошуку даўнейших стараславянскіх кніг і рукапісаў.

А калі пры ўніверсітэце была

Ян Снядзецкі.

Тадэвуш Чацкі. Літаграфія І. Цаглінскага.

Ігнат Даніловіч.

створаная Галоўная духоўная сэмінарыя (1816 г.), што дала краіне колькі добра падрхтаваных у тым і ў навуцы, маладых уніяцкіх ссыльтароў, — пошук славянскіх рукапісаў паширыўся на разнлеглыя абшары Беларусі й Літвы, стаў набываць характар систэматычных археаграфічных экспедыцыяў. Відаць, тут і належыць шукаць прычыну багацця збораў Даніловіча да пач. 40-х гг. Актыўна дапамагалі яму ў пошуку як беларускія й польскія (Яўхім Лялевель, Ежы Бантке, Міхал Баброўскі), гэтак і расейскія вучоныя ды зьбіральнікі (граф Мікалай Румянцаў, Васіль Анастасевіч).

Велізарныя зборы рукапісаў, наўбытая падчас працы ва ўніверсytэце (да 1824 г.), Даніловіч умела склясфікаваў і крытычна разыбраў. Слава пра яго як археографа й кропніцазнаўцу пайшла шырока, і ва ўніверсytэцкіх Кіеве, Харкаве, Маскве, Пецярбурзе яму быў лёгка даступныя многія архівы, зборы, музеі, дзяржаўныя бібліятэки. У бібліятэцы графа Румянцаўа Даніловіч адшукаў Судзебнік Казіміра IV (вы-

дадзены ў 1826), а ў Супрасльскім манастыры — выдатны помнік беларуска-літоўскага летапісання — г. зв. Супрасльскі летапіс. На даручэнне Міхaila Сьпяранскага Даніловіч надалей шукаў і вывучаў актавыя кропніцы ВКЛ падчас выкладання ў Кіеўскім універсytэце. У 1840 г. ён паведамляў з Масквы вядомаму віленскаму выдаўцу Яэзэпу Завадзкаму, што рыхтуе вялікі дакументальны зборнік (к. 2500 кропніцай). Аднак хвароба й съмерць перашкодзілі вучонаму скончыць задуманую і практична ўжо завершаную справу. Рукапісы ягоныя набыў і выдаў Віленскі Музэй Старожытнасцяў. Пры ўсіх пэрвітыях лёсу Даніловіч, паводле сучаснікаў, заставаўся «патрётам-ліцьвінам», які жадаў адрадзіць да жыцця мову Статута 1588 г.

Ігнат Анацэвіч

Гістарычную навуку Беларусі й Літвы ў 20-я — пач. 30-х гг. нельга ўяўіць безь дзеянасьці ад'юнкта, а потым прафесара статыстыкі Ві-

ленскага ўніверсytету Іgnata Жаготы Анацэвіча (1780—1845). Сын уніяцкага паrapha з Гарадзенскіх, гадунец, а потым выкладчык універсytetu, Анацэвіч быў вядомы сучаснікам як выдатны археограф, кропніцазнаўца, архівіст. Ён адным з першых заняўся апісаннем краіны з гістарычна-тапаграфічнага гледзішча. Сабраў надзвычай багатыя калекцыі дзякуючы працы ў сковах Карабаўца, Польшчы, Беларусі, Літвы й Расеі. Практычна штолета ён выправоўляўся ў адмысловыя археаграфічныя паездкі па беларускіх і літоўскіх губэрнях, праглядаючы ўсе напатканыя дзяржаўныя й прыватныя бібліятэкі ды архівы. Інформацыю пра экспедыцыі публіковалі вядучыя расейскія часопісы «Северная Пчела», «Северный Архив», «Вестник Европы». Добра вядомы

*Список членів, якіх у 1814, у складзе было
давані ў Університетскій лекцій Катедрі
членів Професораў —*

1. Geographie: Kajetan Krasowski fil. Doktor.
2. Astronomia: Mieczysław Knapowski fil. Magister.
3. Mineralogia: Felix Dworakowski fil. Doktor.
4. Prawo Krajowe: Józef Daniłowski Mag. Prawa
5. Primo fil. X. Michał Bobowski Mag. Teologii
6. Teologia Dogmataczna, i Historia Kościelna X. Anatolius
Józefowski Teologii Doktor
7. Mytology, Religia: Leon Borowski

Яўхім Лялевель.

вучоным Беларусі, Літвы, Pacei, Польшчы, Анацэвіч ліставаўся з гр. Румянцавым, П. Кепэнам, Я. Лялевелем, Т. Чацкім, Ч. Дмахоўскім, М. Балінскім.

Плён пакаленны гісторыкаў, якія працаўалі ў мурох універсytetu ў 10-х — пач. 30-х гг., надзвычайна паўплываў на далейшае фармаванне беларускай гісторыяграфіі. Яны заклалі падмуркі крытычнага вывучэння гісторыі ВКЛ ды ейных дакументальных помнікаў, уяўлі ў навукове абарачэнне велізарныя, дагэтуль невядомыя пласты гісторычнай інфармацыі, узгадавалі пляяду гісторыкаў і пісьменнікаў, якія адыгралі галоўную ролю ў вывучэнні гісторыі ВКЛ і фармаванні гісторычнага самасвядомасці інтэлігенцыі Беларусі і Літвы (М. Балінскі, А. Марціноўскі, М. Маліноўскі, А. Кіркор, А. Здановіч, А. і Л. Ходзькі, браты К. і Я. Тышкевічы ды інш.). Магутны імпульс, дадзены гісторыкамі Віленскага ўніверсytetu, адбіўся ў 40-я — пач. 50-х гг. на развіціці гісторычнай

журналістыкі Беларусі й Літвы, якая пасля разгрому ўніверсytetu ў 1832 г. пераняла ягону місію фармавання гісторычнае веды й сама-съведамасці насельнікаў краіны ва ўмовах рэпресіўнага мікалаеўскага рэжыму.

ГІСТОРЫКІ УСХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ

І ёсё ж у першай трэці XIX ст. Вільня не была адзіным асяродкам гісторычнае навукі Беларусі. Ва ўсходнія частцы краіны шукалі і вывучаці гісторычныя крыніцы аматары даўніны і вучоныя, што жылі ў Гомелі й Палацку. Вялікую ролю ў заахвочванні дасьледніцкай працы адыграў знаны дзяржаўны дзеяч Pacei граф Мікалай Румянцаў, апякун і арганізатар навуковых росшукаў. Жывучы пасля адстаўкі ў радзінным маёнтку ў Гомелі, ён з дапамогаю беларускіх сяброў свае «вучонае дружыны» разгарнуў энэргічныя пошуки славянскіх рукапісаў і предметаў «захаднерускай» даўніны. У гэтых мясцінах яшчэ ў 1814—1817 гг. выконаваў навуковыя — археалагічныя ды археаграфічныя — даручэнні Румянцаў будучы міністар фінансаў Ягор Канкраны.

Іван Грыгоровіч

Адным з найбліжэйшых супрацоўнікаў Румянцаў стаў пачынальнік беларускай археаграфіі Іван Грыгоровіч (1792—1852). Ужо першое ягонае знаёмства з архівамі гарадоў Усходняй Беларусі аказалася паспяховым. Знойдзеныя матэрыялы сталі ядром задуманай трохтамовай дакументальнай публікацыі. Працу над ёй Грыгоровіч вёў пры пастаяннай падтрымцы гр. Румянцаў. Першая частка выдання пад назваю «Беларускій архів древних грамот» пабачыла свет у Москве ў 1824 г. Гэта было археаграфічнае выданье, дзе дакументы тычыліся толькі Беларусі. Калі першая частка з 57 актамі была ўкомплектавана да-

кументамі, знайдзенымі самім Грыгоровічам, дык для дзікоў наступных матэрыялы шукалі і прысыпалі новыя беларускія супрацоўнікі графа — архіварыюс Палацкай граві-яўняцкай канцысторы Кунцэвіч, палацкі архімандрит I. Шулякевіч, перакладчык магілеўскага магістрацкага суда М. Гаратынскі (Гартынскі), наглядчык палацкіх павятовых вучэльняў А. Дарашкевіч (Дарашэнка) ды інш.

На жаль, працягнуць выкананую на высокім археаграфічным узроўні публікацыю не ўдалося. Другая частка «Беларускага архіву» засталася ў рукапісе. Спрабы Грыгоровіча падыскарпіць съмерці графа Румянцаўа зацікаўіць выданнем працягу мітропаліта Балхавіцінава, Акадэмію навук, прадаць права публікацыі ці сабраць грошы праз падліску скончыліся нічым.

Пры ёсё несумненнай становішчы публікацыя «Беларускага архіву» мела выразна бачны ідэалагічныя характеристыкі. Яна выяўляла, на думку Грыгоровіча, «дух папізму» і ўцік ад яго, які давялося цярпець праваслаўным у Беларусі.

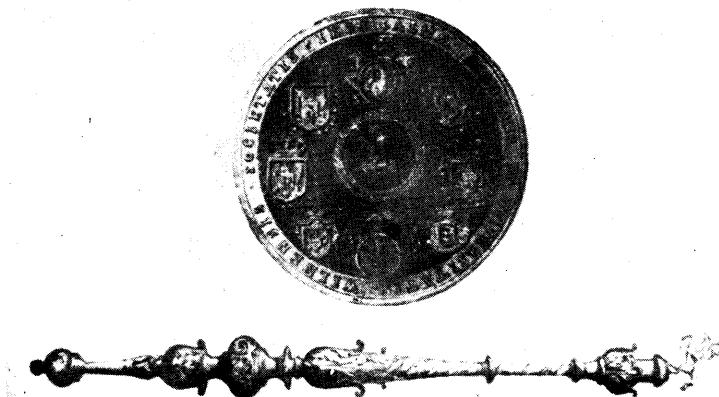
У першай трэці XIX ст. інтарэсам да гісторыі, да помнікаў айчыннай даўніны быўлі ахоплены розныя групы інтэлігэнцыі Беларусі. Прадстаўнікі архістакратыі браты К. і Я. Тышкевічы ды граф А. Пляттар, абшарнікі Л. Корсак, В. Орда, Я. Юндзіл, В. Пуслоўскі, службовцы Я. Юшневіч, К. Кулакоўскі, выкладчыкі І. Рашкоўскі, Я. Хандзінскі, дактары Ф. Гарбацэвіч, К. Вольфганг, сянатары М. Баброўскі, П. Сасноўскі, архімандрит Калажанская манастыра Ігнаці ды, урэшце, вядомыя літараторы — А. Міцкевіч, Т. Зан, Я. Чачот, Ю. Нямцэвіч — усе яны сваёю зьбіральніцтвамі публіцыстично дзейнісцяй утваралі спрэчыльнае «пажыўнае асяроддзя», на якім у першое траццяцігоддзя XIX ст. хутка расла маладая беларуская гісторыяграфія.

ПАСЬЛЯ ПАУСТАНЬНЯ

30-я — 50-я гг. XIX ст.— асаблівы перыяд у разыўці беларускай культуры. Задушэнне паўстання 1831 г. радыкальна зьмяніла ўрадавую палітыку ў рэгіёне. Урад зрабіў стаўку на метанакіраваную русыфікацыю нядаўна «от Польши отошедшых» губэрніяў, намагаўся зынішчыць усё, што магло бы нагадваць пра Беларусь і Літву як асаблівыя нацыянальныя раёны з сваімі гісторычнымі, культурна-пабытовымі і нацыянальнымі асаблівасцямі.

Найбольш праніклівая чыноўнікі ўрадавай адміністрацыі ў Пецярбурзе і ў нашым краі разумелі: аднымі рэпресіямі зьмяніць грамадзка-палітычныя клімат тут немагчыма. Патрабавалася і канструктыўная праграма, якая б хоце крху інштравізала «польскі» ўплыў сярод адукаванага грамадзтва Беларусі. Без канкрэтнай інформацыі пра гісторычную мінішчыну «неблагонадежных» губэрніяў не было як разабрацца ў сучасным іхным стане. Таму ў 30-я — 60 гг. урад выяўляў установы краю заняліся зборам і канцэнтрацыяй архіўных матэрыялаў. Патрабы пропаганды вымушалі публікаваць гісторычныя дакументы дзеялі даказваньня «искенону рускага і праваславнага» характару насељніцтва краю ды законнасці ягонага далучэння да імпры. На гэта спатрэбілася спэцыяльная ўстановы і кадры службоўцаў.

Такім ў Беларусі сталі створаныя ў канцы 30-х гг. губэрнскія статыстычныя камітэты. Мэта іхнае дзейнасці — збор звестак пра мінішчыну і сучасны стан гаспадаркі, насељніцтва і гісторычна-пабытовыя рысы заходніх губэрніяў. Супрацоўнікі камітэтаў вызначалі праграмы выдаваных з 1838 г. пры губэрнскіх управах «Губернскіх ведомостей», а з канца 40-х гг. XIX ст. — «Памятных книжек губерніяў». У неафіцыйнай частцы выданніяў часцяком публіковаліся гісторычна-краязнаўчыя нарысы, на-

Жазло і пячатка Віленскага ўніверситету.

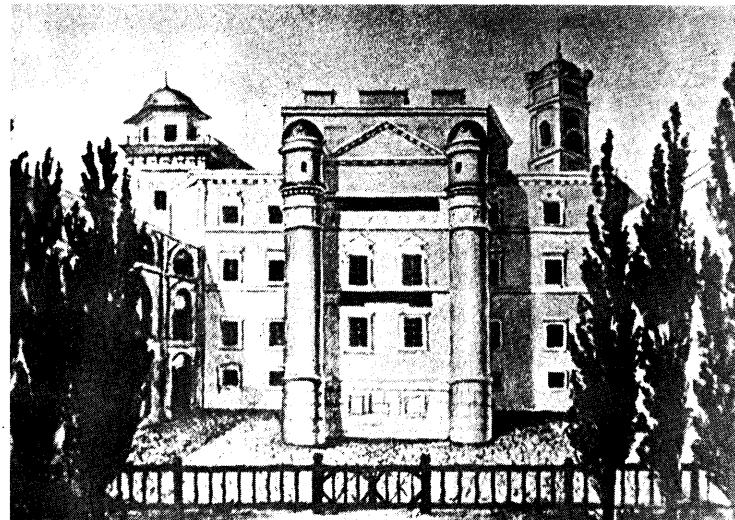
таткі, гістарычныя дакументы. Пры ўсёй сваёй праўрадавай скіраванасці гэтая пэрсыдька аж да пачатку 80-х гг. ўсё ж мела значэнне дзеля абдукцынья інтарсу да гісторыі Беларусі.

Прыкметна большую ўвагу да гісторыі «Западнай Русі» стала праўядліць і афіцыйная расейская гісторыяграфія. На замову Сіноду ўзяўся ўкладаць гісторыю беларускай і украінскай царкоўных іерархіяў I. Грыгоравіч. Наступнік археаграфічнай справы М. Румянцева М. Строеў вылучыў грандыёзную праграму археографічнага абсьядавання сковішчаў імпэрыі да адну з трох заплянаваных экспедыцыяў вырашыў накіраваць у Беларусь і Украіну. Пецярбургская Археаграфічная камісія, створаная ў 1834 г., пры спрыяньні ўраду пачала шырокая публікаваць матэрыялы з гісторыі Беларусі. Пціцімовая публікацыя «Актов Западнай России», падрыхтаваная з чыннымі удзеламі I. Грыгоравіча, 15 тамоў «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России», асобныя разъезды з гісторыі «Западнай Русі» ў працах

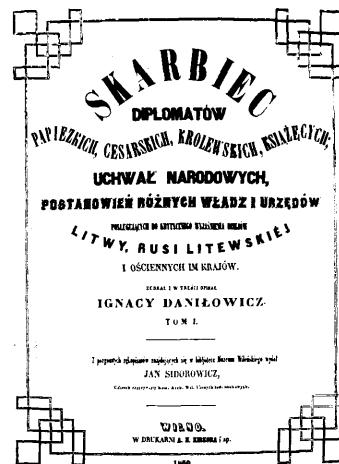
прыдворнага гісторыёграфа Мікалая Устралава, — усё гэта закладала дакументальную й гісторыяграфічную аснову вялікадзяржаўна-манархічнай вэрсіі гісторыі Беларусі, вызначала ейнае раззвіцьцё на доўгія гады ўперад.

Актыўна зацікалася нядайна інкарпараваным краем і вяеннае ведамства Pacei. Спэцыялісты Генэральнага штабу расейской арміі з 1837 па 1854 г. праводзілі статыстычныя «росшуки», якія тройны выдаваліся аблежаваным накладам і выключна «для службовага карыстання». Пасля ганебнай для царызму паразы ў Крымскай вайне Ваеннае міністэрства вырашила сабраць праз афіцэраў Генэральнага штабу як найбольш поўныя звесткі пра заходнія губэрні імпэрыі. З 1859 г. адмыслова прызначаныя афіцэры, шмат хто — урадзімцы заходніх рэйнаў, распачали працу.

З 1861 г. пачалі выходзіць гісторычно-статыстычныя апісанні заходніх губэрняў, падрыхтаваныя афіцэрамі Генэральнага штабу: Віленскі губ. — А. Карэвы, Гарадзенскай — П. Баброўскага, Мен-

Абсэрваторыя Віленскага ўніверситету. Альбом Яна Казіміра Вільчынскага. XIX ст.

Праца І. Даніловіча
«Скарб дыплёмаў».
Вільня, 1860.

скай — І. Зяленскага. Сабраныя багатыя матэрыйлы былі неаднолькавыя паводле гістарычнай і кропіційнай нау́чай каштоўнасці, бо ўкладальнікі апісаньняў грунтавалі іх на разнастайніх і не заўжды пழных кропіціах [г. зн. на толькі на афіцыйных дакументах, але на паведамленіях старажылаў, мясцовых легендах і г. д.]. Да таго ж гісторыяграфічна вэрсія мінуўшчыны Беларусі ў памянеўшых выданнях абапіралася на палітычныя ўстаноўкі ўраду. Аднак працы гэтая ўтрымлівалі і шмат каштоўнага, съвежага матэрыйлу, здабытага з раздзінных, прыватных архіваў і калекцыяў дзяякуючы святым і сяброўскім сувязям афіцэрэй — урадзімцаў беларускіх губэрняў, з шляхтоў.

Галоўную задачай публікацыі дакументаў, выдадзеных зь ініцыятывы ўрадавых установаў і кіроўных ас滂еў бай — ў 40-я гг. XIX ст., было давесці, што ў мінуўшчыне Беларусь і Літва — землі «исконно рускіх і праваслаўных і што розніцы між імі ды Расей ніколі не было». Выдаўцы непасрэдна ці ўскосна вялі палеміку з польскімі нацыяналістычна настроенымі дзеячамі, якіх імкнуліся съцвердзіць працілеговую краінасць: маўляў, уся мінуўшчына Вялікага Княства Літоўскага цалкам вытлумачваецца ў аблімоўленай Польшчаю. Інтарэсы народаў, што насялялі Вялікое Княства, на толькі ў лічваліся, але, больш таго, наўмысна ігнараваліся. Прыклад такога падыходу — выдадзена ў 1843 г. «Собрание древних грамот городов: Вильно, Kovno, Trok, православных монастырей, церквей и по разным предметам».

Блізкім да гэтай публікацыі па мэтах, характеристы й нізкай якасці археаграфічнай апрацоўкі стала выдадзенае зь ініцыятывы А. Сямёнаў [на той час менскага цывільнага губарнатара] у 1848 г. «Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам».

ПАРАДКАВАНЬНЕ ДЗЯРЖАУНЫХ АРХІВАЎ

Неабходнасць рыхтаваць гісторычна-статыстычны й прапагандысцкі матэрыйлы, патрэбы штодённага кіравання вымушала адміністрацыю краю заняцца ўладар-каваньнем велізарнага архіўнага фонду Беларусі й Літвы: разборам і апісаньнем дакументальных багацціёў, раскіданых у сотнях дзяржавных, манастырскіх і прыватных ховішч. Канцэнтраваліся архіўныя дакументы ў адмыслова створаных у 1852 г. дзяржавных установах — Віленскім і Віцебскім цэнтральных архівах старадаўніх актавых кніг. Працы паскарала неабходнасць змагацца зь неверагоднага маштабу злоўживаннямі ў архіўнай гаспадарцы заходніх губэрняў, звязанымі са спрабамі пра вызначэнне шляхтоўскай годнасці.

Над гэтаю праблемай давялося задумашца ўжо ў 30-я гг., калі многія прыватныя архівы, бібліятэкі і ховішчі рукаўісці шэрагу каталіцкіх і ўніяцкіх манаstryю Беларусі апынуліся «без гаспадароў», рэпрэсаваных пасля паўстання 1831 г. У 1837 г. у Археаграфічную камісію на загад гардзяненскага цывільнага губарнатара даставілі старадаўнія дакументы XIII — XVIII стст. «на рускай, польскай, лацінскай і французскай мовах», забраныя з канфіскаванага майёнту Сапегаў Дзярэчына. Найбагацейшая гістарычная Бібліятэка й калекцыя рукаўісаў Віленскага ўніверсітetu пасля ягона разгрому ў 1832 г. былі перададзеныя Кіеўскаму і Харкаўскаму ўніверсітэтам. Шмат якія багатыя архівы пераходзілі ў прыватных руках, у апазыцыйных царызму арыстакрататаў: у кн. Любецкіх у Шчучыне, у гр. Пляттараў у Краслаўлі, у гр. Тышкевічай у Лагойску, у кн. Радзівілаў у Нясвіжы, у кн. Вішнявецкіх у Брагіне.

Быць ж вавейшымі ўрадавымі чыноўнікамі вымушала і бурлівая дзе-

Адам Храптовіч.

насць тутэйшых умельцаў у галіне «гістарычнага дакументаўства», якія ўжо з XVIII ст. мелі майстэрні, дзе падробка архіўных кропіціяў пра землеўладанне ў шляхтоўскіх пахожданнях замоўцаў была паставлена на шырокую на-гу. Дзяякуючы шмат у чым творчай працы гэтых зямліў старадаўнага беларускага справодзства, у заходніх губэрнях на 1861 г. налічвалася да 400 000 шляхцічаў (зь іх толькі 16,5 тыс., г. зн. 4 %, валодалі рэальнай зямельнай уласнасцю). Нават перагляд у 1851 г. дакументаў афіцыйных установаў асабліва камісіяй, прызначанай да заснавання Віленскага і Віцебскага цэнтральных архіваў, не ўратаваў тэя дакументы ад уставак і падробак.

Будучы галоўнае ховішча Беларусі й Літвы — Віленскі цэнтральны архіў (ВЦА) — пачаў камплектаванне з канца 30-х гг. Да першасновы ВЦА — архіву Галоўнага Трыбуналу Літоўскага — у 1837 г. дадалі матэрыйлы менскіх кадэнцыяў Трыбуналу ды архіў Скарбовага Трыбуналу ВКЛ, а ў 1840 г. комплекс справаў Троцкага архіву. З 1852 г.,

пасля ўказу аб стварэнні ВЦА, у ягоныя ховішчы пачалі паступаць матэрыйлы Віленскай, Гарадзенскай, Менскай і Ковенскай губэрняў (дакументы да 1799 г.). Вільня сталася галоўным цэнтрам захаванняй публікацый кропіціяў да гісторыі ВКЛ.

АРХЕАЛЯГІЧНА КАМІСІЯ ТЫШКЕВІЧА

Дзеля навуковай апрацоўкі й публікацыі гістарычных кропіціяў у 1855 г. у Вільні заснаваецца Археалягічна камісія пад апекою цэсарэвіча, будучага цара Аляксандра II. Старышнём камісіі стаў вядомы знаўца ў даследнік тутэйшых старажытнасцяў граф Яўстахі Тышкевіч, які ахвяраваў створанаму пры камісіі музею сваю багатую калекцыю кніг, рукапісаў і предметаў старасвецкага быту. Сябры — заснавальнікі Археалягічна камісіі вызначылі шырокую праграму вывучэння даўніны «Западнага края». Галоўныя мэты былі: уклады збор старадаўніх кніг, актаў, рукапісаў, манетаў, артыкулаў, мэдалёў, зброі, карцінаў, што маюць дачыненне да гісторыі Беларусі й Літвы; спрыяць захаванню помнікаў даўніны на тэрыторыі краю; даследнікі шляхты маюць ахвяраваць археалагічныя даследнікам, якія цікавіцца на толькі гісторыяй краю, але і ягоным сучасным эканамічным станам. Шырокія праграмы вынікала з на-дзея адрадзіць на аснове камісіі юніверсітэцкі цэнтар науки й адукатыўнай адукацыі Літвы й Беларусі. Камісія скрысталяла права патрабаваць гістарычныя акты й рукапісы скасаваных каталіцкіх кляштараў і актыўна занялася камплектаваннем калекцыяў. Ужо да 1860 г. яна мела бібліятэку ў 15 000 тамоў, нумізматычную калекцыю ў 4 700 экзэмпляраў, аддзел бюстаў, карцінную галерэю, збор больш як 500 старадаўніх рукапісаў, актаў і аўтографаў, значную археалягічную калекцыю (3 412 предметаў).

КАСЬЦЮШКА, СЫН БЕЛАРУСІ

Камісія далучала да сваёй дзейнасці лепшыя сілы мясцовых гісторыкаў і аматараў стараслэваччыны: Т. Нарбута, А. Кіркора, М. Маліноўскага, Ю. Крашэўскага. Някепска ішла публікатарская дзейнасць: з 1858 г. выходзілі «Запіски», у гэтым жа годзе на высокім археографічным узроўні было выдадзена «Собрание государственных и частных актов, касающихся Литвы и соединенных с нею владений (1387—1710 гг.)», а ў 1860—1862 гг. камісія апубліковала «Skarbiec dyplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień górnnych władz i urzędów posługujących krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i óscieplnych im krajuów» Даніловіча. Царская адміністрацыя скоса пазірала на дзейнасць камісіі, відавочна ѝ небеспадастаўна ўгляджаючы ў ёй гняздо «польскага і літоўскага» спартакізму.

Розныя былі матывы звароту да мінуўшчыны. Далёка не заўсёды гэта было прызнаньнем самастойнага лёсу беларусаў, але бясспречна, што і ў польскім, і ў расейскім грамадстве ўзмінілася інтарэс да «абуджэння духоўнага жыцця» гэтага народа. Вострая палітычная ды ідэйная барацьба ва-кол беларускага пытання ў 30-я — пач. 60-х гг. адбілася ў гісторыяграфічных кантравэрзах працтвайкоў абедзывоў краінасці — нацыяналістычнай польскай і вялікадзяржаўна-манархічнай расейскай. Да пачатку 60-х гг. яна набыла, магчыма, нечаканы для іх вынік: вылучэнне гісторыі Беларусі як субекту дасьледаваньня.

Найбольш актыўнаму ядру шляхцкай інтэлігенцыі «Паўночна-Захонднія краі» ўдалося і ў суровую пару мікалайскага рэжыму стварыць дзейную форму захавання сацыяльнае памяці пра бытую палітычную самастойнасць і культурна-гісторычную традыцыі рэгіёну. Ёю стала журналістыка.

Вакол віленскіх часопісаў другой паловы 30-х — 50-х гг. XIX ст. і Віленскіх археалагічнай камісіі сфармавалася група тутэйшых дасьледнікаў беларускай і літоўскай даўніны — пісьменнікі, выдаўцы, гісторыкі, этнографы, археолягі, фальклорысты. У гэтым асяроддзі сфармаваліся дзве канцепцыі гісторычнай мінуўшчыны краю: адна — «польская», другая — «ліцьвін-патрыётная» (Я. Ярашэвіч, Т. Нарбут, А. Кіркор). Яны шмат у чым розна трактавалі нацыянальную й палітычную мінуўшчыну Беларусі, розна бачылі будучыню краю, але кепска хаванай апазыцыйнасці царызму ды шляхоўскай прыродзе поглядаў на гісторию былі блізкія.

Пры такім падыходзе, натуральна, звужалася кала крываца, што клаліся ў аснову віленскіх часопісных публікацыяў. Як правіла, гэта былі крывацы апавядальнага характару.

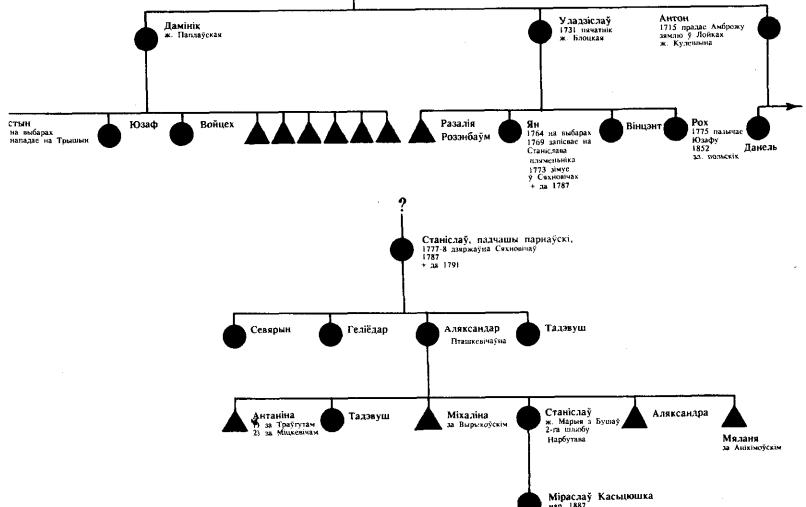
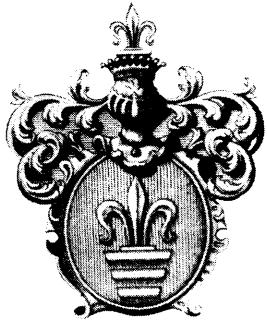
І ўсё ж менавіта крывацаўчы археографічны кірунак віленскіх часопісаў і публікацыяў пасыльэрформавай пары даў найбольш важкія для гісторычнай науки вынікі. Пры ўсёй нераўназначнасці публікованых матэрыялаў, яны стваралі крывацовую базу дзеля пастановкі вельмі важных проблемаў гісторычнага развіцця ВКЛ і Беларусі. Гэта — этнагенез беларускага і літоўскага народаў, шляхі й прычыны стварэння дзяржаўнасці на беларуск-літоўскіх землях, зневешнені і ўнутрыпалітычныя чыннікі ў дзяржаўным развіцці ВКЛ, канфесійныя дачыненіні ды іхная роля ў лёсах Княства Й Рэчы Паспалітай ды інш. Былі напісаныя першыя агляды з систэматычным выкладам гісторыі Беларусі і Літвы. Гэтую багатую фактамі і думкамі спадчыну актыўна выкарыстоўвалі гісторыкі лібрэальнага і дэмакратычнага кірункаў, калі іншыя ўмовы далі магчымасць вылучаць новыя канцепцыі мінуўшчыны Беларусі.

Дзьмітры КАРАЎ.

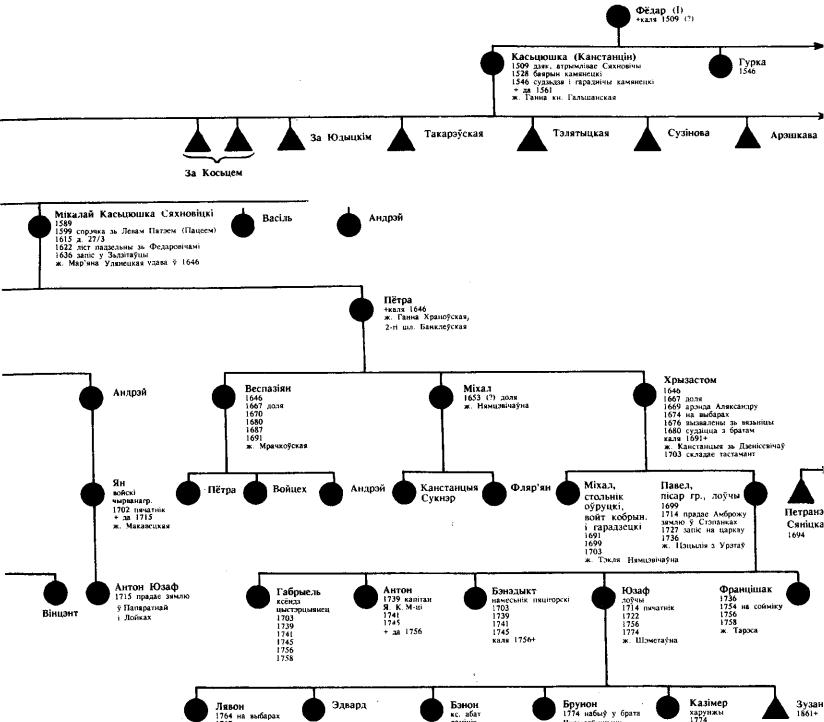
Схіл XVIII стагоддзя быў адзначаны трывалым падзеямі, якія, безумоўна, змянілі плынъ сусветнай гісторыі. Найперш гэта вайна Злучаных Штатаў Амерыкі з каралеўскай Англіяй за незалежнасць і прыняцьце дэмакратычнай Констытуцыі. Усьлед выbuchнула Вялікая Французская рэвалюцыя, якая пакончыла з фэадалізмам. Нарэшце, трэцяя падзея непасрэдна тычылася нашых продкаў, бо зъместам яе

РАДАВОД
КАСЬЦЮШКА СЯХНОВІЦКИХ
ПАВОДЛЕ АКТАў СПРАУДЖАНЫ
І ДАПОУНЕНЫ

былі падзелы Рэчы Паспалітай між⁴ трymа «каранаванымі драпежнікамі» — Расей, Аўстрый і Прусіяй. Адказам на II падзел стала паўстанне ў Польшчы, Беларусі і Літве, якое ўзначаліў генэрал Касьцюшка. Вясной, летам і ўвосень 1794 г. на

вялікім абшары зямель, што ляжаць паміж Кракавам, Варшавай, Вільніем і Менскам, рухаліся войскі, блішчэлі штыкі, грымелі гарматы, лілася кроў. Мінula 200 гадоў. На хроніцы тых векапомнных падзеяў мы спыняцца на будзем: паўстанню і падзелам

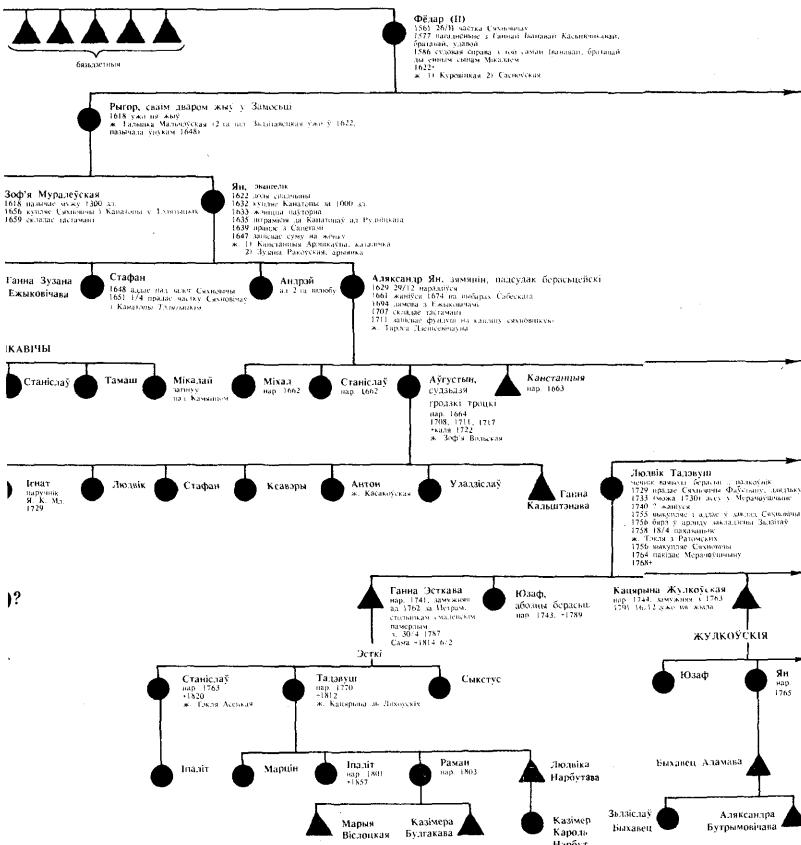

Мераочоўшчына
(каля
Касава,
Брэсцкай
вобл.)—
месца
нараджэння
Тадэвуша
Касьцюшкі.

Варанавічава Жана Сыяпанава
ходзьдз 1546

ЛІНІЯ ФЕДАРАВІЧАУ. МАЛОДШАЯ

прысьвечана агромістая бібліятэка дакументальных публікацый, навуковых дасылдаўанняў, разнастайных мастацкіх твораў. Мы мусім крыху засяродзіцца на асобе Начальніка Паўстання — сына Берасцейшыны Тадэвуша Касцюшкі.

Ён пражыву немалы, насычаны

прыгодамі й цяжкімі выпрабаваннямі век. Прыкметы незвычайнага лёсу вызначаліся літаральна ў першыя дні зьяўленення Касцюшкі на сьвет. Бацька на час нараджэння сына адсунічаў, і маці — Тэкля з Ратомскіх — ахрысьціла на вароджанага ва ўніяцкай царкве, дзе

ён атрымаў імя Андрэй. Разьюшаны такой ініцыятывай жонкі, бацька перархрысьціў сына ў касцёле, надаўши яму імя Тадэвуш. Ад бацькі Касцюшку перадаліся энэргія, моцная воля, задзірлівасць і съмешасць, ад маці — чульлівасць, сардэчнасць, дабрыня. Поўны ра-

давод быў складзены Т. Корзанам і апублікаваны ў кнізе «Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta» (Kraków, 1894), ніводна га асобніка якой у беларусі не захавалася.

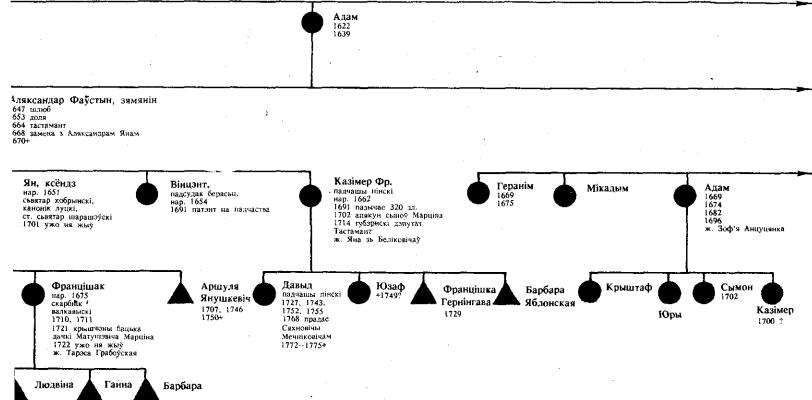
Як вынікае з радавога дрэва, вяршыню славы Касцюшкай прыпа-

да заніць Тадэвушу. Іншыя ягоныя крэўныя ва ўсіх пакаленіях вышай за сярэдня пасады не падымаліся. Ведаючы жыцьцё Касцюшкі, можна сказаць, што яму часціком спрыяла ўдача. Не шанцавала, галоўным чынам, у сур'ёзных дачыненіях з каханымі жанчынамі, бацькі якіх, зважаючы на беднасць Касцюшкі, адмаўлялі дочкам у блаславеніні на шлюб. У маладых гады, калі ягоныя плечы аздаблялі капітанскія эпаеты, Касцюшка нават спрабаваў вырашыць сямейную проблему авантурным шляхам: выкрасыці ка-

ханую — гэта была Людвіка Сасноўская — з бацькоўскага дому і пайсці да шлюбу супроць забароны бацькі, упльвовага ваяводы. Нехта здрадзіў, дзяўчыну затрымалі ў хале, а Касьцюшку быў вымушаны пакінучь Айчыну, бо спроба выкрадання дзяўчыны па тагачасным за-

коне магла каштаваць яму жыцця. Такі ж сумны вынік мела кахранье Касьцюшкі да дачкі пінскага харужага Тэклі Журуўскай. Фанаўрысты харужы лічы Касьцюшку валацугам і жабраком, і сълёзы дачкі не кранулі ягонага срэцца. Ён не паступаўся прынцыпамі, але кажуць,

Бабка Т. Касьцюшкі, Барбара.

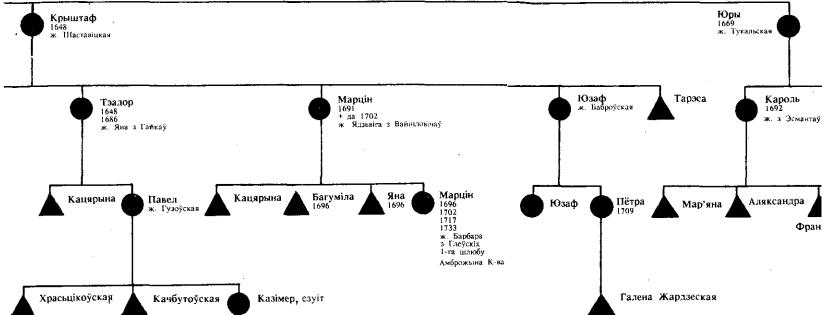

Дзед Т. Касьцюшкі, Амбродж Касьцюшка.

што ў час Паўстання, калі яму давялося сустракацца з Касьцюшкам, адчуваў ён сябе надта няўмка, стаяў зблізелі, баючыся помсты за зняванага пачуцця. Ды Касьцюшка высакародна дараваў яму сваё разбітчацце.

У перапынку паміж гэтымі дзеяў-

рыі» апынуўся ў казэматах Петрапаўлаўскай крэпасці. Такім — праз краты — было знаёмства Касьцюшкі з Паўночнай Пальмірай. Амніставаны Паўлам I, ён зноў пaeхаў у Амэрыку, але зьнейкіх прычын не захацей заставацца ў Новым Свеце і перарабраўся ў Парыж. Тут

ма няўдачамі Касьцюшка праўбы дзеяць гадоў у Амэрыцы, дзе стаў генэралам і Галоўным інжыніерам Амэрыканскай рэспубліканскай арміі, якая змагалася за незалежнасць. З гэтай прычыны, адзначым, узячны амэрыканскі народ паставіў яму помнік. У нас у Беларусі, паколькі Касьцюшко таксама змагаўся за нашу незалежнасць, помніка яму няма. Відаць, калі б змагаўся за залежнасць, дык такі помнік мы мелі б.

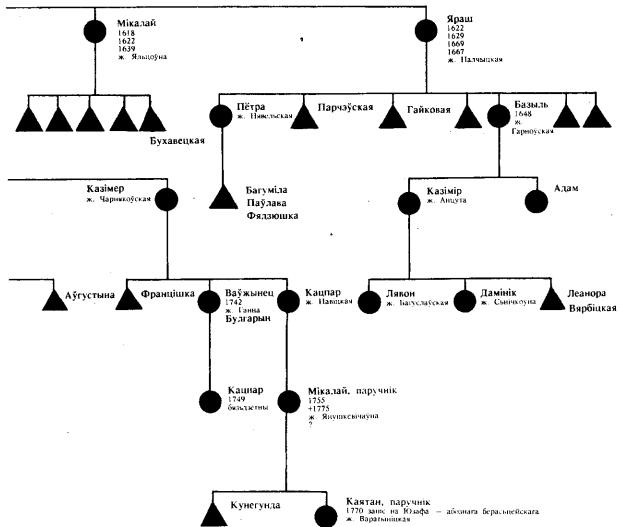
Паўстанне пачалося ў красавіку, а 10 кастрычніка 1794 г. у трагічнай бітве пад Мацяёвіцамі Касьцюшка быў цяжка паранены і трапіў у палон. Адсюль яго пад вартай павезлі ў Пецярбург, дзе на загад Кацярыны II ён як «вораг імпэ-

Маці Т. Касьцюшкі, Тэкля (з Ратомскіх).

было багата эміграцыі, але актыўная палітычна дзеянасць Касьцюшку ўжо ня вабіла. Ен не павернуў Напалеону і адмовіўся ўзначалиць польскіх войскі ў паходзе на Расею, стаў съведкам узлыту і падзеньня Банапарта, а некалькі апошніх гадоў

дуэлях, быў знаёмы з самымі выдатнымі людзьмі свайго часу. Па момадзе стагодзідзя была ўласцівая Касьцюшку сэнтыментальнасць: за найвялікшую рэлігію трымаў ён лісты ад Тэклі Журускай, часта перачытваў іх, узгадаваючы, відаць,

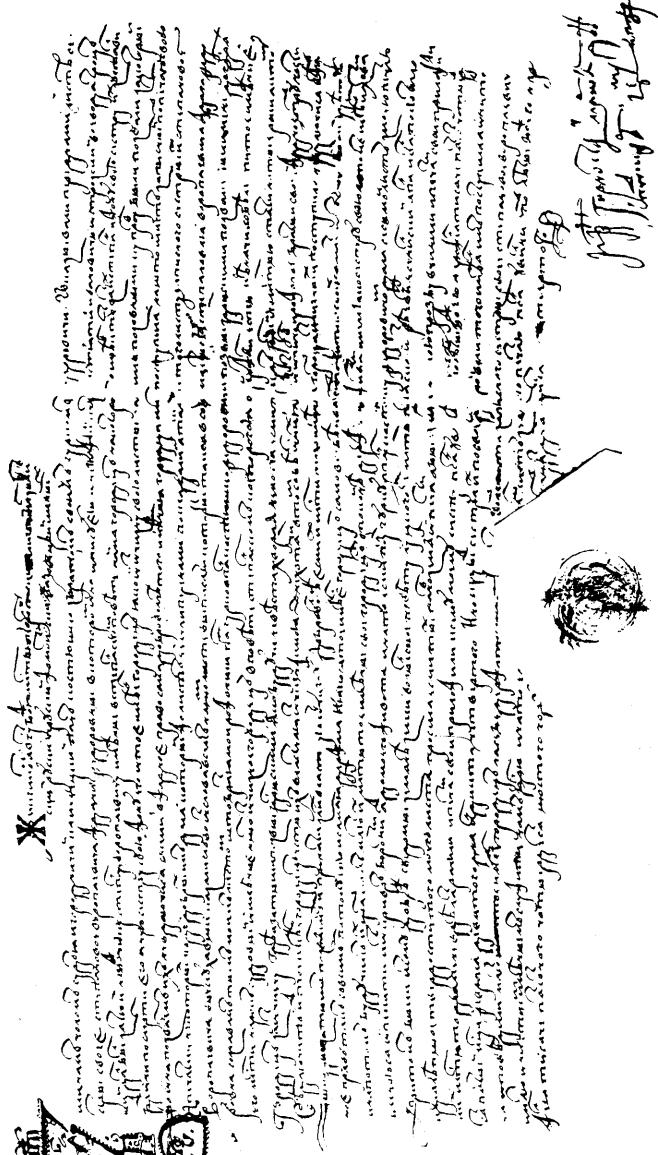
жыцьца правёу у дому сябра ў Швайцары. Тут у маленкім утульным мястечку Салірн скончыўся ягоні шлях. Незадоўга да смерці Касьцюшка напісаў тастамант, якім вызваліаў сялянаў свайго маёнтка Сяхновічы ад прыгнёту. Пляменнікі аспрэчылі тастамант перед імпаратарам Аляксандрам I, і той да зволіў не выконваць апошніяга зямнога распараджэння іхнага славутага дзядзькі.

За свой век Касьцюшка шмат чаго пабачыў, чатыры разы перасякаў Атлантычны акіян на вяtrужніку, конна і пешшу прыйшоў з канца ў канец Злучаныя Штаты, удзельнічаў у шматлікіх бітвах і шматлікіх

постаць каханай, съежкі, па якіх разам блукалі, стары парк, дзе чакалі адзін аднаго пры спатканнях.

Касьцюшка разъвітаўся з радзімай увесень 1794 г., калі яго везэль прац Marielé i Vičebsk u стації імпэрыі. Але яго духоўная прысутнасць на Айчыне не звікала і адчуваецца па сёняшні дзень. Памятакі яго і ў Амерыцы, Швайцары, Францыі, і, зразумела, у Польшчы, дзе ён даўно авшчаны нацыянальным героем.

Жыццю і чыннасці Касьцюшки ў гэтых краінах рэдакцыя мяркую прысьвяціць спэцыяльныя публікацыі ў наступных нумарох «Спадчыны».

Прыўлей 1546 г., адзены Констанціну Жыгімонтам Аўгустам. Гісаны ў Вільні на прагамэнце, падпісаны Гарнастаем.

Кніга, фрагменты з якой вы прачытаеце ў гэтым і наступным нумарах «Спадчыны», напісана маладым польскім даследнікам і выдадзеная ў Польшчы. Прывечаная ж яна нядвійная гісторыі Беларусі і Украіны, да-кладней — драматычнаму існаванню і змаганню каталіцкіх святароў і на-агул хрысціянай лацінскага абраду за свою веру, за права на свабоду вера-вызнання. У каторы ўжо раз маем выпадак, калі тое, што павінны былі мы стварыць, зрабілі за нас за мяжой. Зрабілі таленавіта, з болем у сэрцы, але, вядома ж, са свайго гледзішча, г. зн. у ракурсе прыналежнасці каталіцкага Касцёла на тэрыторыі Заходняй Беларусі да гісторыі Польшчы. Таму некаторыя радкі гэтай кнігі пададуцца нашым чытчам тэн-дэнцыйнымі. І тут ёсьць рацыя, бо аўтар гледзіць на нашыя землі як на «ўсходнія крэзы II Рэчы Паспалітай Польскай». Сладзяйміся, што сучасны гістарычна адукаваны чытак да гэтага паставіцца з разуменнем.

Кніга складаецца з дзвюх частак. Першай прысвячаная гісторыі савецкіх рэпрэсій супраць Касцёла, каталіцкага духавенства на Беларусі, другая — на Украіне. Кожная з іх мае аналітычна-апісальную раздзельну, націсаную ў храналагічным парадку, і статыстычную, дзе згадваюцца ўсе ксяндзы, што працавалі ў гэтых рэспубліках з 1944 да 1991 г., а таксама поўны спіс 429 парафій з адрасамі, інфармацыяй пра даты пабудовы святыняў, іхны лёс, стан і да т. п.

З невялікім скартамі мы прапануем менавіта аналітычную раздзелу з гісторыі Касцёла ў Беларусі, што адкрываюць істотны і хвалючы перыяд нашай гісторыі, лёсы людзей, над якімі чыніўся здзек, якіх улада гвалтаўнікоў пазбаўляла свабоды сумлення, веры, разбурала адвечную мараль. Сёння ў агульным рэчышчы нацыянальнага, духоўнага Адраджэння краіны са знішчэння паўстае і каталіцкі Касцёл, што ў другой палове XX ст. прайшоў Крыжовым Шляхам Хрыста.

Адам ГЛЯБОВІЧ

КАСЦЁЛ У НЯВОЛІ

РЫМА-КАТАЛІЦКІ КАСЦЁЛ НА БЕЛАРУСІ ПАСЛЯ ІІ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

[...] З перадваеннага, легальнага каталіцкага Касцёла на Віцебшчыне, Мінішчыне і Маріеўшчыне ў 1945 г. нічога не ўцалела. Атэістычная са-вецкая дзяржава арыштамі, ссылка-

мі, экзекуцыямі на працягу 20 гадоў знішчыла каля 100 парафій — адміністратыўных адзінак Касцёла. У 1936 г. яшчэ працавалі 20 касцёлаў, якія аблігоўвалі 8 святароў. Праз трэх гады і гэтыя святыні зачынілі ці сталі выкарыстоўваць у савецкіх мэтах; ксяндзы або памерлі, або трапілі пад арышт, толькі асобныя ў выключных выпадках засталіся на волі, але ўжо не займаліся душпастырскай дзейнасцю. Прыход у 1941 г. на гэтую тэрыторыю немцаў выклікаў частковую адбудову парафійнай структуры. Ксяндзы з памежных парафій Віленскай арцыбіскупскай епархіі спачатку стыхійна, на просьбы каталікоў з-за другога боку мяжы, прыезджалі дзеяць правядзення набажэнстваў. Ксёндз

Adam Hlebowicz. Kościół w niewoli. — Warszawa, Wydawnictwo GŁOS, 1991.

Ілюстраціі рэдакцыйныя. У якасці подпіса — інфармацыя А. Глябовіча, якую ён змясціў у раздзеле «Рым-каталіцкіх парафій ў Беларусі (стан на красавік 1991)». У тых выпадках, калі назвы і даты заснавання касцёлаў не поўнасцю супадаюць з тымі, што прынятые ў нас, на дужках даюцца ўдакладненні з Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі.

Нікадым Маслоўскі з Баброўшчыны так пісаў 26 жніўня 1941 г. да арцыбіскупа Ялбжыкоўскага:

«22 ліпеня быў у Селишчы, 7 ліпеня ў Лепелі і зноў 30 ліпеня збираюся наведаць Селишчу. На святой імши ў час хросту людзі жаласна плачуть. Не толькі каталікі, але і праваслаўныя просьце нас, каб мы ахрысцілі іхных дзяцей». Вядома, што ў гэты час ахвотна выезджалі за мяжу ксяндзы Сладзінскі, Вячорак, Халкоўскі, Матусевіч, Кавальчук, Сякерка, Грабоўскі, Літвінскі, Макрэцкі, Гельмер. Крыху пазней, 20 верасня 1941 г., віленскі арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі атрымаў з Апостальскай Стальцы прызначэнне на апостальскую адміністратара землі Марілеўскай арцыбіскупскай епархіі і Менскай епар-

xii. На сталую працу выехала больш за дзесяць святароў, у тым ліку і беларусаў, між імі — Станіслаў Глякоўскі, Дзяніз Малец, Казімір Рыбалтоўскі, а таксама палякі — Генрык Глябовіч, Антон Святаполк-Мірскі, Віталій Раруха. Доўга яны не папрацавалі, часам толькі некалькі месеці, бо пасля даносаў гэтых духоўнай асобы былі расстраляныя. Прычым, незалежна ад нацыянальнасці, знішчаліся і беларусы, і палякі; так шмат праваслаўных переходзіла на каталіцызм, што пытанне пра нацыянальную прыналежнасць было другасным. Некаторым духоўным удалося папрацаваць даўжэй. Да прыкладу, літоўскі ксёндз Зянонас Ігнатавічус прыехаў у Менск у снежні 1941 г. як святар літоўскіх войсковых аддзелаў, што супрацоў-

Свір, касцёл св. Мікалая, заснаваны ў 1452 г., сучасны пабудовы ў 1653 г., зачынены ў 1961 г., ператвораны ў філію прымісловага прадпрыемства, вернуты ў 1990 г.

нічлі з немцамі. Пасялішыся пры так званым «чырвоным касцёле» ды выкарыстоўваючы права вайсковага святара, які часта змяніў месца знаходжання, наведаў парадфіяльныя абшчыны ў Лагойску, Барысаве, Слуцку, Койданаве і іншых мясцовасцях. Пры гэтым ён аказаў духоўныя паслугі ўсім, без увагі на нацыянальную прыналежнасць. Кс. Ігнатавіч пратрымаўся ў Мінску да вясны 1944 г. У Бабруйску, пасля двухразовага знаходжання ў лагерох у 30-я гг., у 1941 г. пачаў працаўцаў ксёндз Францішак Выляжынскі, але ён, пажылы чалавек, ужо быў моцна хворы. Езуіту айцу Вацлаву Сянкову падчас амаль ўсёй акупациі ўдавалася даязджаць са сваёй параптой ў Батурыне да Гайні, што знаходзілася ўжо за мяжой, а таксама да ёйных ваколіцаў. Да лета 1943 г. адносна вольна ездзіў па ўсёй Беларусі кс. Вінцэнт Гадлеўскі, вядомы дзеяч беларускага нацыянальнага руху, ды потым быў арыштаваны і расстрэляны. Акрамя згада-

ных ксяндзоў, час ад часу з'яўляліся святары вугорскіх і славацкіх вайсковых фармаванняў, якія змагаліся на баку немцаў, але іхны поўбы, як правіла, абмяжоўваўся некалькімі днімі. Па вяртанні вясной і летам 1944 г. савецкіх войскаў на гэтую землі распачаўся новы перыяд у гісторыі каталіцкага Касцёла на Беларусі.

Гады 1944—1945

Каталіцкі касцёл усходніх рубяжоў II Рэчы Паспалітай ужо перажыў адну савецкую акупацыю. Але тады, у 1939—1941 гг., здавалася, што сітуацыя зменіцца. Справудзілася гэта ў той ступені, што змяніўся акупант. Новы прыход Чырвонай Арміі ў 1944 г., пастановы Ялцінскай канферэнцыі засведчылі, што на гэты раз сітуацыя не была часовая, хоць шмат каталікоў, найперш палякаў, не бачылі ў тым вялікай небяспекі [...]

Першыя месяцы савецкай улады

былі для Касцёла не найгоршыя. Гэта можна растлумачыць тым, што яшчэ ішла вайна і ў тыле фронту панаваў пэўны арганізацыйны хаос. Вось як успамінае той час парадфіяльны ксёндз Юзаф Вельгат з Задзей: што калі Паставаў:

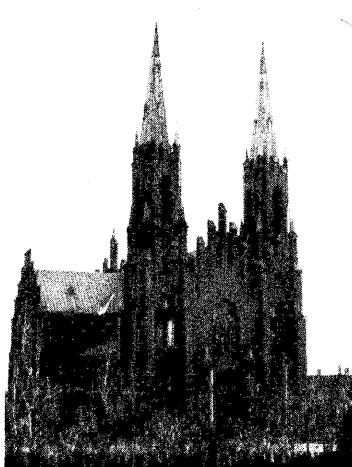
«У першыя тыдні пасля прыходу на тэрыторыю Польшчы Чырвоная Армія ставілася да людзей і да Касцёла ніштавата. Паважаліся асноўныя патрэбы Касцёла, што можна за-сведчыць наступным выпадкам. Адзін хлопец, Ежы Нявельскі, быў мабілізаваны ў войска. Сустрэў я яго на вуліцы, а ён жагнаеца і гаворыць: «Забіраюць мяне на вайну, загіну, больш мы не пабачымся». А я ў адказ: «Пачакай, ідзі са мной, дам табе даведку, што працуеш у касцёле». Напісаў, што ён вартайнік у нас. На гэтай падставе быў вызвалены ад войска: па сёняшні дзень жыве ў Зялёной Гуры».

Ксяндзы зноў выкарысталі перыяд спакою, каб выехаць за колішнюю

рыжскую мяжу з духоўнымі паслугамі. 29 чэрвеня 1944 г. прыехаў у Менск ксёндз Віктар Шутовіч, беларус. Хутка да яго далаўчыўся ксёндз Антон Барысевіч, які распачаў працу ў так званым «чырвоным касцёле» святых Сымона і Алены. Адразу пасля прыезду, невядома, ці па ўласнай ініцыятыве, ці пад уплывам нейкага ціску, ён арганізаваў альтанне сядзіб вернікаў, на якой мове трэба малицца ў касцёле. Вырашальная большасць адказала, што па-польску. З Ваўкавыскі ў Слуцак пераехаў ксёндз Мечыслаў Малыніч-Маліцкі. У верасні 1944 г. на Магілеўшчыну выехаў ксёндз Баляслав Слерскі, які ў Ворышы і Марілеве працаў да траўня наступнага года. Пасля некалькіх месяцаў працы, калі савецкія органы бяспекі заняліся сітуацыяй унутры СССР, яны былі арыштаваны і высланы ў лагеры. У другой палове 1945 г. і ў 1946 г. спарадычна з'яўляліся на гэтых зем-

Лужкі, касцёл св. Архангела Міхаіла, пабудаваны ў 1756 г., зачынены ў 40-х гг., вернуты ў 1988 г. (Лужкоўскі Міхаілаўскі касцёл, пабудаваны ў 1744—1756 гг., перабудаваны ў 1843 г.).

Відзі, касцёл Нараджэння Найсвяцейшай Дзевы Марыі, заснаваны ў 1381 г., сучасны пабудаваны ў 1914 г., зачынены ў 1948 г., ператвораны ў склад лёну, вернуты ў 1989 г. (Відзаўскі Траецкі касцёл).

Радашкавічы, касцёл св. Троіцы, заснаваны ў 1447 г., сучасны існуе з 1859 г., зачынены ў 1946 г. Парофія зарэгістраваная ў 1990 г. (Радашкавіцкі касцёл, пабудаваны ў 1850 г.).

лях ксяндзы, як, напрыклад, святар Магілёўскай арцыбіскупской епархii, ксёндз Адам Пучкар-Хмлеўскі. Ён вяртаўся з лагераў, дзе правёш шмат гадоў, і ехаў праз Менск у Польшчу. Але таякі візіты былі кароткі і беззворотны.

З восені 1944 г. НКУС распачаў сістэматычны рэпрэсіі ў дачыненні да ксяндзоў і веруючых каталікоў. Сядро духавенства, акрамя арыштаваных на ўсходніх частцях распублікі, у ліку першых трапілі ў турмы святары, звязаны з узброненым польскім рухам супраціўлення. Частка з іх — стальны капеланы аддзелаў Арміі Краёвай, разам з партызанамі была скопленая немцамі; іншыя ж сумяшчалі функцыі парафіяльных ксяндзоў або вікарый з душпаstryскімі паслугамі ў партызанскіх аддзелах. Яшчэ падставамі для арышту ў гэты час былі: неадбыты да канца прысуд з часу першай савецкай акупацыі (маецца на ўвазе прынцып — савецкая ўлада нічога не забывае), што напаткала, да прыкладу, ксяндза Казіміра Свентака з Пружанаў, які першы раз быў арыштаваны ў красавіку

1941 г. і ўратаваўся дзякуючы выбуху нямецка-савецкай вайны, другі раз у снежні 1944 г.; або адкрытая антысавецкая пазіцыя святара, які не хаваў сваіх поглядаў у пропаведзяці ці проста ў размовах з людзьмі. Такую непрыміримую пазіцыю заняў генералны вікарый Пінскай епархii, ксёндз Ян Васілеўскі. Яго часта выклікалі на допыты ў НКУС, дзе ён адважна і адкрыта выказваў погляды, не хаваў свайго аўтарства кнігі «У кіпцюрах Альтыхрыста!», з абурэннем адмаяўляўся ад супрацоўніцтва з органамі рэпрэсій. 22 жніўня 1945 г. яго арыштавалі, праз пяціноўны дадзены прысудзілі 10 гадоў вольнага пасялення. Там неўзабаве і памёр з голаду ѹ галечы. Яшчэ трэба дадаць, што шмат жыхароў ўсходніх земляў II Рэчы Паспалітай верыла тады ў вяртанне на гэтых землі польскай дзяржаваўніцтвы. Як успамінае ксёндз Альбін Горба, калі знаходзіўся ў турме ў Горадні ў 1945—1946 гг., то настрой у камерах «быў цудоўны, бо і так хутка выйдзем, а тут будзе Польша».

Мядзел Стары, Касцёл Маці Божай з гары Кармель, існуе з 1854 г., зачынены калі 1945 г., вернуты ў 1989 г. (Мядзельскі Станіславаўскі касцёл кармелітаў, пабудаваны ў 1754 г.).

Стойбцы, касцёл св. Казіміра, пабудаваны ў 1625 г., адрастураваны ў 1921 г., зачынены ў 40-х гг., вернуты ў 1990 г. (Стойбцоўскі касцёл дамініканцаў, пабудаваны ў 1621—1640 гг.).

Гады 1946—1948

У выніку таго, што ў 1944 г. да СССР перайшлі значныя ашвары ўсходнія часткі II Рэчы Паспалітай Польскай, у верасні таго года была заключаная дамова паміж урадам Польскага Камітэта Нацыянальнага Вызвалення і ўрадамі заходніх савецкіх рэспублік аб пераездзе польскага насельніцтва, а таксама літоўскага, беларускага і ўкраінскага ў вызначаныя нацава мяжы гэтых дзяржаваў. У 1945—1947 гг. выехала з Заходній Беларусі 274163 асобы польскай нацыянальнасці, з іх 304 духоўныя — парафіяльныя святары, манахі. З упэўненасцю можна сцвердзіць, што менавіта з Беларусі, у парайунні з Літвой ці Украінай, выехала найменш палікаў або каталікоў, а таксама найменш святароў. Напэўна, гэта вынікала з існавання кампактных пасяленняў польскага насельніцтва як вясковага, так і горадскога, найперш у тых мясцовасцях, як Горадня і на ваколле, лідская зямля, Ашмяншчына,

Івянец, касцёл св. Міхала, францішканскі, пабудаваны ў 1702 г., зачынены ў 1948 г., вернуты ў 1990 г. (Івянецкі касцёл францішканцаў, пабудаваны ў комплексе з кляштаром у 1702—1705 гг., рэстаўраваны ў 1856—1860 гг., у 1880—1885 гг. перарабадаваны пад праваслаўную царкву).

на, раёны Браслава і Глыбокага. У 1947 г. з самай Віленскай арцыбіскупской епархii працаўала на Беларусі 190 ксяндзоў, 4 з Ломжынскай, каля 20 з Пінскай, некалькі з іншых епархii, а таксама манахі. Вырашалі выехаць пераважна прыезджыя людзі, якія паходзілі з цэнтральнай Польшчы, ваенныя бежанцы. [...]

Доўгі час насельніцтва, найперш на Горадзеншчыне і Віленшчыне, не думала пра выезд. У лясах дзейнічалі польскія партызаны, у вёсках і мястэчках з'яўляліся ўлёткі з заклікамі не пакідаць уласнае зямлі. Але ўцікі і рэпрэсіі не спыняліся, наадварот, пастаянна ўзмацняліся. У невялікай вёсцы Шаўры калі Радуні за тое, што партызаны сабралі збожжа з палёў, арыштавалі 28 з 30 гаспадароў вёскі. Лясныя аддзелы часта траплялі ў аблогу, а затым іх або зіншчалі, або высыпалі ў Сібір. Маладым людзям цяжкай стала ўсцерагчыся ад аваражкавай вайсковай службы ў Чырвонай Арміі. Духавенства, якое

Мір, касцёл св. Мікалая, пабудаваны ў 1587 г., зачынены ў 40-х гг., вернуты ў 1990 г. (Мірскі Мікалаеўскі касцёл, пабудаваны ў 1599—1605 гг., адноўлены ў 1710 г., у 1865 г. прыстасаваны пад царкву).

выконвала накіроўваючу ролю ў польскім грамадстве, падбухторвалі выязджаць, прыдзіралі і ўсё часцей арыштоўвалі, выдумляючы розныя прычыны. І чым бліжэй было да канца рэпатрыяцыі, тым больш ціснулі на выезд ксяндзоў савецкія специялы. Некаторыя святары, даведаўшыся пра арышт, спрабавалі схавацца. Ксёндз Юзаф Кавальчык, святар з Мікалаеўска, папярэджаны, што НКУС ужо чакае яго ў парафіяльным доме, уцёк у Варняны, дзе яму зрабілі фальшивыя дакументы. Спрабаваў нелегальна перакрочыць мяжу, але яго затрымалі, арыштаўвалі і выслалі ў лагер. Быў папярэджаны і святар з Пеліканай, ксёндз Станіслаў Багаткевіч.

«Тroe сутак я хаваўся ў сажані дроў, складзенай, каб высахлі і ўзімку мець добрае паліва. У ёй я мог сядзець і наізацца, што робіцца навокал. Пасля таго як супрацоўнікі бяспекі пакінулі мясцовасць мяне ў жаночым строі перавялі ў бліжэйшую вёсачку Рымшаны, у шляхетную і самаахвярную сям'ю Rakelz. Тыя падрыхтавалі ў гумне, у сцірце сена, дастаткова выгаднае сковішча, бо можна было ляжаць і ўстаць, каб выпрасткыць косці, ды святла было дастатковая, каб можна было чытаць і пісаць. Апрача таго, у гумне быў зроблены прымітыўны аўтар, так што можна было слыхаць святую імшу. Я мог нават часам выходзіць, калі ў вёсцы не было ніякіх падазроных асобаў. Кантакт з сям'ёй быў сталь, і пра ўсё, што рабілася на свеце і ў нашай мясцовасці, я кожны тыдзень меў інфармацыю. У такіх умовах дажыў да позніяй восені. А калі начапілі даку чаць халады, а гаспадар меў вельмі малую хату, знайшлі мне месца больш выгаднае, у вёсцы Рудзі, у вельмі патрыятычнай сям'і Мілянкевіча. [...] У яго было добра абсталяўшыся сковішча пад падлогай, апрач кухні і спальні мелася зала, якую ён аддаў уцекачу. У нядзелю нават прыходзіла ягоная радня, каб паўдзелнічаць у святой імши, а

таксама даць інфармацыю, што і адкуль можа пагражадца. У такіх умовах пражыў больш за год. Гэты час шмат даў мне для пазнання душы і сэрца нашага люду. Меў ён аўтэнтычную веру і патрэбу карыстацца ёю. Дзеля веры, Касцёла і святара ахвотна рызыкаваў, каб толькі абараніць гэтую скарбы.

Мы павінны ўразумець, што ўсім асобам, якія дапамагалі хавацца ксяндзу, пагражала шматгадовая ссылка на Далёкі Усход. Амаль два гады хаваўся ксёндз Багаткевіч і ўсё ж трапіў у лапы НКУС. Але вядомыя выпадкі, калі ксяндзу хавалі па некалькі гадоў, калі яны, перачакаўшы найгоршае, малі пакідаць свае сковішчы. Такую апеку, ахову, утрыманне далі сваім духоўным парафіяне Граўжышак, якія хавалі ксяндза Віктара Пецокевіча, ці з Гудагаю — перад арыштам хавалі ксяндза Адама Вайчяўскага.

У 1947 г., калі закончыліся выезды ў Польшчу, савецкія ўлады распачалі сістэматычную акцыі па знішчэнні структураў каталіцкага Касцёла, ліквідацыі святыняў, дэпартацыі асобаў, якія, на іхную думку, занадта адкрыта вызначалі веру. У гэты перыяд многіх людзей схілялі да змены нацыянальнасці. Усё часцей улада маніфеставала сваю сілу. Пасля фэсту ў Ашмянах, 23 красавіка 1948 г., калі ксяндзы раз'ехаліся па парафіях, НКУС акружыў дом святара і пасля вобыску арыштаваў мясцовага дэкану, ксяндза Валер'яна Галяка. Не дапамаглі просьбы тутэйшага лекара, які глядзеў за здароўем 67-гадовага ксяндза. Хворы на запаленне мачавога пузыра, пасля 3-тыднёвага побыту ў турме ў Маладзечне, дзе дапытвалі і білі, ксёндз Галяк памёр.

З моманту арышту і да вынісення прысуду вязні знаходзіліся ў гарадскіх турмах, у Горадні, Барасці, Пінску, Маладзечне, Менску, Полацку і іншых гарадах. У камерах, асабліва тады, калі сярод вязняў быў

ксёндз, стараліся праводзіць розныя формы рэлігійнага жыцця — малітвы ранишня і вячэрня, адпраўленне ружанца ці крыжовай дарогі. Здараліся таксама гавенні, напрыклад, вясной 1947 г. у горадзенскі турме ў апошні тыдзень Вялікага Посту ксёндз Вацлаў Нуркоўскі казаў па дзве прамовы на дзень на працягу трох дзён. За гэты час большасць вязняў адбыла споведзь.

Некаторыя з ксяндзоў, арыштаваныя ў 1944—1945 гг., яшчэ пасপелі на рэпатрыяцыйным транспарце прыехаць з далёкай Paísie ў Польшчу ў 1948 г. Так, з красавіка па верасень прыбылі 5 ксяндзоў Віленскай арцыбіскупскай епархіі — Вінцэнт Барсук, Альбін Горба, Пётра Січак, Ян Рамейкі і Гедымін Пілецкі.

Сярод шматлікіх аблежванняў рэлігійнага жыцця, якія ўводзілі савецкае права, была і забарона існавання дзеянаці манаскіх ордэнаў, мужчынскіх і жаночых. Некаторыя з гэтых аўяднанняў выехалі ў Польшчу. Іншыя, адноўлікава і манашки, і манахі, вырашылі застацца ды працаўшы на новых умовах. Яны ахапілі парафії, што пакінулі быўшыя служкі. Вядомыя выпадкі такой працы сярод босых кармелітаў, францішканцаў, езуітаў, салезіянцаў, аблятаў, марыянцаў, піяраў, місіянероў. Большасць тых святароў прыехала з вялікіх гарадоў, найперш з Вільні. Манашки захавалі свае аўяднанні толькі ў такіх гарадах, як Гародня або Пінск, дапамагалі таксама ксяндзам у кіраванні парафіямі.

У гэты перыяд адбыліся дзве змены на пасадах генеральных вікарый. Пасля смерці ксяндза Ігнація Баярунца вікарэем Лідскай акругі стаў святар касцёла Ліда на Слабодцы ксёндз Казімір Баневіч. Замест ксяндза Васілеўскага, які быў арыштаваны, сасланы, а затым памёр, у Пінскі епархіі, што на тэрыторыі СССР, стаў ксёндз Ян Барысюк, а калі і апошніга арыштавалі і саслалі, тады гэтую пасаду ў 1947 г. заняў ксёндз Вацлаў

Пянткоўскі, святар у Берасці, а з лютага 1948 г. у Нядзведзіцы.

Гады 1949—1953

У перыяд 1945—1951 гг. савецкія ўлады арыштавалі на Беларусі каля 70—80 % ад усіх святароў, што складае блізу 170—180 асобаў. З гадамі аблівіяны духавенства становіліся ўсё больш абсурднымі, яны не мелі анякай сувязі з рэчайснасцю...

Найчасцей рабілі іх вінаватымі ў антысавецкай пропагандзе, у сувязях з падпольнымі «белапольскімі» арганізацыямі, выдачы за мяжой дзяржаўных таямніцаў (у гэтым выпадку гаворка ішла пра канкты з Касцёлам у Польшчы і падначаленне Ватыкану), а калі не хапала нейкіх падставаў на затрыманне, аблівічавалі ў захоўванні антысавецкай літаратуры, якой магла быць любая зноўдзеная падчас вобыскаў польская перадваенная книга. Так, у першыя гады найчастыешым быў прысуд пазбаўлення волі на 10 гадоў і ссылкі ў лагеры працы, а пачынаючы з 1947 г., звычайным прысудам было 25 гадоў. Да гэтага дадавалася канфіскацыя маёмасці і пазбаўленне грамадзянскіх правоў, як правіла, на 5 гадоў. Вось як апісвае адзін з падобных працэсаў ксёндз Станіслаў Рыжка: «Прачыталі прысуд. Потым начапілі задаваць пытанні, найбольш старшыя. Сярод іншых, чаму хвалі старую Польшчу! Зноў доказамі служылі кнігі і брашуры, якіх я ўогуліне не чытаў. Працэс адбываўся спакойна. Дазволілі мне гаварыць па-польску. Калі Багдановіч аблівічаваў мяне як ворага савецкай улады, пракурор, не ведаю чаму, зарадзілі мене пытанне: як я цяпер — спакойніцаў савецкай улады ці за яе?

Падумалася я тут выступаю афіцыяна, значыць, абавязаны казаць прафіду. «Супраць», — адказаў. У зале стала ціха. Старшыня яшчэ штосьці хацеў сказаць, але не знайшоў голасу. «Хопіць», — заяўіў і

запатрабаваў прымяняць уставу 1947 г., якай дазвале замяніць пакаранне смерцю на 25 гадоў па-прачых лагераў. Асудзіл мяне згодна з гэтай уставай з пазбаўленнем правоў на 5 гадоў разам з канфіскацыяй маёмаці.

Астатнія, вядомыя мне, арышты святароў на тэрыторыі БССР адносяцца да 1951 г. Тады памер прысудаў паменшыўся да 10 гадоў пазбаўлення волі. Хто з нямногіх духоўных пазбег арышту! З сабранных мною матэрыялаў не вынікае, што гэта нейкая асаблівая група святараў. Здаецца, у некаторых выпадках была меншая агрэсіўнасць і стараннасць мясцовай улады, якая дзеяласць ксяндзоў трактавала як факт добрай волі ў дачыненні да СССР (напрыклад укрыванне і дапамогу савецкім партызанам у часе II вайны, хоць тая дапамога рабілася чалавеку, а не насьбіту нейкай ідэалогіі). Разам са святарамі, манаскімі братамі і сёстрамі арыштоўвалі тысячи, дзесяткі тысячаў,

а можа нават сотні тысячаў вернікаў, што таксама выпраўляліся ў Сібір. На жаль, да гэтых часоў мы не маем нават прыблізных звестак па гэтым пытанні.

У сувязі з голадам, холадам, хваробам, знясілением 12 святароў памерлі ў лагерах, а 2 адразу ж пасля вызвалення з іх.

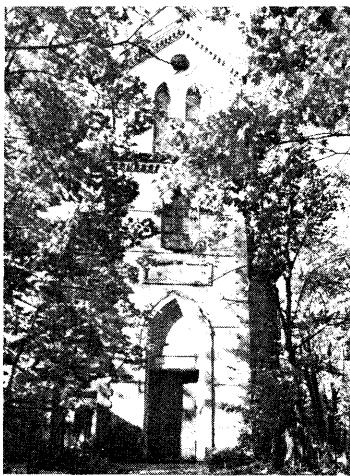
Адначасова з выездам часткі духавенства ў Польшчу, з арыштамі ўлады зачынілі пакінутыя ксяндзіамі святыні. Частку з іх паступова нішчылі, іншыя прысталёўвалі да свецкіх мэтаў, часцей пад склады, а таксама музеі, шпіталі, варштаты, клубы. Прыйкладам, у Відзах каля Браслава пасля арышту святара касцёла зачынілі і абсталявалі ў ім спартыўную залу, дзе гулалі ў мячы, баўліся пад музыку ў святы. Праз колькі гадоў змянілі прызначэнне памяшкання — зрабілі склад на лён. Унутр заязджалі трактары і машыны, урэшце паламалі сходы, ушчэнт зішчылі падлогу, разбілі калоны. Каб не пакінуць вернікаў адных ды

запабегчы закрыцця касцёлаў, ксяндзы, якія пакуль што не былі арыштаваны, ездзілі па навакольных парафіях, спрабуючы падтрымачы тутэйшае рэлігійнае жыцце. Зноў згадвае ксёндз Рыжка:

«Нягледзячы на забароны ехаць куды б там ні было, у 1946—1948 гг., часам з дазволу, часам без, бываў там, куды мяне запрашалі. Але вусны дазвол, прыйкладам, у Ганцавічах, не шмат значыў. Пады туды з дазволам у іядзелю, ды мясцовы сакратар раёна забарані мне адправіць святыю імшу. Не дапамагла і спасылка на «райкам». Нічога не дабілася дэлегацыя каталікоў. «Няма пісмовага дазволу, таму нельга, — заключыў. [...] На другі дзень я збраўся ў Асову, але зноў не атрымаў дазволу, не змог туды паехаць. Ездзіў таксама ў Лагішын, часам з дазволу часам без — апошні раз быў там на свята Пятра і Паўла ў

1948 г. [...] Адзін раз наведаў у Бездзежкы, ездзіў у Лунінец — звычайна з дазволам, бо быў у парадку касцельны камітэт. [...]

Рэпресійная акцыя нарастала: па чарзе забіралі касцёлы і замянілі іх на склады збонюка або клубы. Зрабілі так у Давыд-Гарадку, Лунінцы, Ганцавічах, Дарагічыне, Бездзежкы, Янове, Целяханах, Лахве, Мікашэвічах. Калі ж мясцовыя каталікі пачалі рабіць заходы, каб зарэгістраваць свае касцёлы, Багдановіч (упанаважаны па справах рэлігіі ў Пінску. — А. Г.) ставіў празмерныя ўмовы, каб да гэтага не дайшло. Апроч таго, некалькі разоў я быў у Мікашэвічах і адзін раз — без дазволу — у Альпені. Падчас мaeй адсутнасці ў Пінску занялі касцельныя святыні Карабля, выламалі ломам дзвёры ў рызніцу, перанеслі туды рэчы з касцёла, а яго запоўнілі мукой».

Мінск, касцёл Узвіжання св. Крыжа (так званая Кальварыя), зачынены ў 30-х гг., ператвораны ў варштат, вернуты ў 1981 г. (Менскі кальварыйскі касцёл, пастаўлены ў 1839 г.).

Германавічы, касцёл Божага Ператварэння, пабудаваны ў 1787 г., зачынены пасля вайны, вернуты ў 1988 г.

Паставы, касцёл (Бязгрэшнага) Зачацця Найсвяцейшай Дзевы Марыі, пабудаваны ў 1903 г., зачынены ў 1959 г., вернуты ў 1989 г. (Пабудаваны ў 1880—1887 гг.).

Смерць Сталіна ў сакавіку 1953 г., падзенне Беры началі ў СССР працэ адыходу ад самых моцнадзейных метадаў пераследу людзей. Неўзабаве першыя вязні вярнуліся з лагераў, сярод іх і катапіцкія ксяндзы. Яны імкнуліся вярнуцца ў свае парафіі і зноўку распачаць душпастырскую дзеянасць. Інакш на гэта глядзелі мясцовыя ўлады: звычайна не ўхвалілі такіх вяртанняў, бо баяліся папулярнасці асобных ксяндзоў, тым больш што яна падмацоўвалася спазнанымі пакутамі. Тому кожны ксёндз павінен быў атрымаць пратыску і дазвол на духоўную дзеянасць, так званую «справку», а гэта ўсё залежала ад савецкай адміністрацыі. Яна ж звычайна не выдавала адлаведных дазволаў. Асобныя вызваленыя святары рабілі спробы распачаць духоўную працу ў іншых савецкіх рэспубліках, прыкладам, ксяндзы Ян Мяноўскі і Казімір Радзішэўскі на Украіне, але і там чыноўнікі без сімпатый глядзелі на мясцовыя клеркі, а таму не хадзелі мець «дадатковых клопатаў».

Пасля амністыі ад 22 жніўня 1955 г. Вярхоўны Савет выдаў дэкрэт аб перадачы польскім уладам «усіх польскіх грамадзян», якія заходзіліся на тэрыторыі СССР. Выязная акцыя была хацтычна і дрэнна арганізаваная, улады планавалі выезд найперш тых палякаў, з якімі мог быць нейкі клопат. Да такіх заўчылі і духавенства. Тадышні перыпетыі з уладай апісвае ксёндз Багаткевіч:

«Тады, калі я звірнуўся ў сельсавет, каб прапісалі мляне ў Пеліканах, а было гэта ў ліпені 1956 г., началі нагрувашчвацица разнастайнныя цюккасці. Адно ведамства адсылае да другога, тое да іншага, і так утваралася зачарванае кола. Мініцыя не прапісвае, бо не маю працы, а таксама ўмовай для жыцця, а ведамства па рэлігійных справах не выдае працоўнай кніжкі, бо я не маю

пратысі. Парафіяне, аднак, настойліва і аднадушна стукаліся за ўсе ведамствы, ад найкрайшых да найвышэйших у Маскве — да і сакратара Булганіна. Падавалі калектывную заяву з трэх тысячамі подпісаў з просьбай адчыніць касцёл і зарэгістраваць іхнага былога святара. А атрымлівалі наступны адказ ад абласных і маскоўскіх начальнікаў: калі ў вас ёсьць касцёл і ксяндзы, дык мы не супраць — адчыніце і маліцеся ўволю. А калі прасілі дашь пісмовас распаряджэнне мясцовым уладам, то мелі ў адказ: яны і так уладзяць. Калі ж гэтае раешнне паведамілі сваім уладам — тыя так адказали: дык хай яны прыедуць і адчыніць, а нам касцёл не патрэбны. Маё становішча становілася небяспечным. Без пратысі, нелегальна жыву, а значыць істотна парушаю дзяржаўны закон, а за гэта пагражае цяжкае пакаранне. Але ў такіх умовах я дацягнуў аж да жніўня 1958 г. [...] Ведаючы, што працу целеагельна, парафіяне вышуквалі пэўныя памяшканні, па ўсёй мясцовасці расстаўлялі вартайнікоў, распавядалі сваім суседзям, дзе і калі, на якім укрышы з'яўлююцца, і там збраліся, каб скверстыцца з Божым ласкаў».

У ліпені 1958 г. КДБ у другі раз арыштаваў ксяндза Багаткевіча і паславі яму ўмоўу: альбо вяртанне ў лагеры ў Сібіры, альбо выезд у Польшу. Такім способам больш за дзесяць ксяндзоў змусілі выехаць. Іншыя, знясlenыя психічна і фізічна, адразу ж пасля вызвалення з лагераў прымалі раешнне ехаць.

Не заўсёды, аднак, канчалася арыштамі або пагрозамі. Ксёндз Юзаф Гарадзенскі з Пінскай епархіі пасля вызвалення вярнуўся ў сваю родную парафію ў Кобрыне. Атрымаў «справку». Дзялдзікай да іншых пакінутых касцёлаў. У вачах уладаў выглядаў занадта старанным, а таму на пачатку 1958 г. яго зноў арыштавалі. Пасля следствія ў Берасці як рэцыдывіст атрымаў прысуд —

5 гадоў лагераў. Год правёў у Явасе ў Мардоўскай АССР, а затым, дзякуючы намаганням родных, быў перавезены ў польскую турму ў Ленчыцы, адкуль праз некалькі дзён і быў вызвалены. Падобныя лёсы напалкалі двух езуітаў, айцоў Вацлава Язвіча і Антона Жомбака, якія па дарозе назад таксама трапілі ў Ленчыцкую турму.

Усяго ў 1955—1959 гг. выехала каля 30 святароў з Беларусі або тых, хто тут працаў раней. Для каталіцкага касцёла на гэтых землях страта была вялікая, непрапаўнай. Пасля ліквідацыі духоўных семінарыі ў Вільні і ў Пінску ў БССР не было ніводнай вышэйшай вучэльні, дзе рыхтаваліся будучыя святары. Шмат пажылых ксяндзоў пасля 1945 г. памерла, іншыя загінулі ў ссылцы, нарэшце, значная група выехала ў Польшу. Нават пасля 1959 г. быў выпадкі, калі святары выезжалі за заходнюю мяжу СССР. Напрыклад, ксяндза Пятра Васюцэнка змусілі выехаць у 1962 г., пасля таго як зачынілі касцёл у Кабыльніку. Але гэта рэдкія выпадкі. Апрача духоўных, у Польшу выехала некалькі дзесяткаў тысячяў палякаў, пераважна каталікоў.

Перыяд «адлігі», частковай лібералізацыі законаў на тэрыторыі СССР прынёс, бясспрэчна, інтэнсіфікацыю рэлігійнага жыцця. Так, ксёндз Ян Мяноўскі ў Рагоніці ў Пальмавую Нядзелю 1955 г. выспавядаў 413 чалавек. Улады не адразу здолелі на ўсё рэагаваць па-свойму. У тым самым 1955 г. ксяндзы з Горадзенскага і Ваўкаўскага дэканату пастанавілі святаваць Каляды. Праз пэўны час улады зарысталіся, што шмат моладзі начала хадзіць у касцёлы ды забаранілі калядаванні.

Калі ў парафіях не было ксяндзоў ці яны знаходзіліся на Далёкай Поўначы і Усходзе, тады часта

лёсы парафій бралі ў свае рукі парафіяне. Пераважна гэта былі колішніе касцельныя вартаўнікі, арганісты і інш. — людзі, штодня звязаныя з касцёлам. Такія каталікі, як Антон Ашкляровіч з Гар'ятава або Ігнат Грэшны з Рагоніцы кларапіліся пра прымезд святараў з бліжэйшых парафій, калі ж не было такой магчымасці, то самі праводзілі набажэнствы. Святары, якія вярталіся з лагераў, звычайна аблуслоўвалі некалькі, а часам больш за дзесяць парафій. Так, ксёндз Міноўскі, акрамя сталай працы ў Рагоніцы, ездзіў таксама ў Крамяніцу, Струбницу, Пескі, Масты, Зэльвенскую Калонію, Мікрэчча й Дзярэчын. Пазней улады началі забараніць працу ў суседніх парафіях, а затым і ўгуле замынілі касцёлы.

У памянёны перыяд адбыліся чарговыя змены на пасадах генеральных вікарый ў Віленскай арцыбіскупскай епархіі. Пасля смерці ў 1954 г. горадзенскага дэканана, ксяндза Антонія Курыловіча, ягона месца заняў Эміліян Войтах, святар фарнага касцёла езуіта ў Горадні. Калі ж ён вырашыў у 1958 г. выехаць у Польшу, генеральным вікараем стаў ксёндз Міхал Арановіч, святар касцёла бернардзінцаў. Свае функцыі ён выконваў да 1991 г. У Лідзе, пасля арышту ў 1951 г. ксяндза Казіміра Баневіча, а затым ягона выезду ў Польшу ў 1957 г., як вынікае з сабраных да гэтага моманту дакументаў, не быў вызначаны ягонага наступніка на гэтай пасадзе. У Глыбокім пасля смерці ў 1951 г. ксяндза Антона Зянкевіча генеральным вікараем стаў святар з Новага Пагоста, ксёндз Юзаф Інгялевіч. З таго часу функцыянувалі толькі два генеральныя вікаряты ў той частцы Віленской арцыбіскупской епархіі, што знаходзілася на тэрыторыі БССР.

Канец будзе.

Публікацыя і пераклад
Вячаслава РАКІЦКАГА

Уршуля Францішка з Карыбутай Вішнявецкіх княгіні Радзівілла і аматарскі тэатр, што заснавала яна ў сярдзіне XVIII ст. у Нясвіжы, апошнім часам усё часеў узгадваюца ў нашай літаратуры. Але ні з краязнаўчых брашураў, ні наеват з манаграфій па гісторыі тэатра і літаратуры немагчыма пакуль уяўіць, кім усё ж была аўтарка шматлікіх драматычных твораў, перакладаў, вершаў і да т. п. — самабытнай таленавітай пісьменніцай ці правінцыйнай заможнай графаманкай. Як гэта ні парадаксальна, але твор часць Уршулы Радзівілавай практична невядомая на Беларусі, хоць спадчына яе не загінула — існуне зборнік «Камедый і трагедыі», выдадзены ў 1754 г., праз год пасля смерці княгіні. Захаваліся ў польскіх архівах і рукапісы. Нарашце ў Польшчы ўжо ў 1961 г. была выдадзеная кніжачка, што ўключыла ў сябе чверць драматычных твораў. Тым не менш толькі сёня беларускі чытач упершыню мае магчымасць пазнайміцца з творчасцю легендарнай «аўтаркі камедый» у сваёй роднай мове.

Нарафдзілася У. Ф. Радзівілла 13 лютага 1705 г. у Чартарыйску, у сям'і вядомых князей Карыбутай Вішнявецкіх. Добра выхаваная

Уршуля Радзівіл.

і адукаваная дзяўчына, яна ў 1725 г. узяла шлюб з князем Міхалам Казімірам Радзівілом, ардынатам нясвіжскім, які вядомы пад мянушкай Рыбанька. Жыц-

цё нясвіжскага двара Радзівілай немагчыма ўяўіць без святаў, банкетаў, паляванняў, малайтнічых шэсцяў, вайсковых парадаў, гульняў. З ініцыятывы Уршулы Францішкі да іх дадаеца і тэатр — забава каралеўскага гатунку, бо ў сталічнай Варшаве завадагарамі тэатральных імпрэзаў пад той час заставаліся амаль выключна каралі Аўгуст II і Аўгуст III Сасы. Усё больш пачалі цікавіца тэатрам і магнатаў Рэчы Паспалітай. І першымі, хто заснаваў у сябе, стала працууючы, арыгінальны тэатр, быў нашыя беларускія Радзівілы.

Ужо ў 1734 г. Уршула Францішкі спрабуе перакладаць на польскую мову камедыю Мальєра «Les amants magnifiques», але ў той час, магчыма, у связі з вайной 1733—1735 гг. за карону Рэчы Паспалітай, тэатр у Нясвіжы не дзейнісці. У 1740 г. прыдворныя, разыгралі п'есу «Узор справядлівасці», але толькі ў 1746 г. прэм'ерай спектакля «Дасцінае каханне» паводле п'есы Радзівілавай распачынаеца «нясвіжскі тэатральны сезон», які дойждыўся з перапынкамі да пачатку XIX ст.

Нам вядомыя 16 п'есаў Радзівілавай. Першыя вопыты пяра яшчэ даволі недасканальная, але з часам майстэрства пісьменніцы расце. Найбольш цікавыя, складаныя паводле формы і зместу і, дарэчы, найменш выучаныя — гэта драмы перыяду яе творчага росквіту, напісаныя пасля 1750 г. Менавіта ў гэтым годзе напісаны аўтаром «Забава фартуны» («Ігрызко fortunei»), пастаноўка якой планавалася да Калядаў, але, напэўна, не была ў гэты час ажыццёўлена (бо незадоўгага да таго нечакана памёр старэйшы сын Радзівілаў Януш).

Крыніцай, якой карысталася Радзівілла пры выбары сюжэта, была найхутчэй «Гісторыя» Герадота. (Некалькі гадоў пазней на туго ж тэму знакаміты Метастазія скла-

дае лібрэта да оперы «Ніцэціс».) Дзея аدبываеца ў старажытным Егіпце ў часы гістарычных егіпецкіх цароў Апрыя і Амасіса (VI ст. да Р. Х.), але аўтарка ўводзіць прыкметы добра знаёмы патэнцыяльнаму гледачу — у п'есе дзеянічаюць кароль, егіпецкая шляхта, сенатары, гетманы. Тэма лёсу, фартуны, якая закладзена ўжо ў назве, вырашаеца з хрысціянскіх пазіцыяў — чалавек не кідае выкліку сваёй долі, а мужна перажывае выпрабаванні, призначаныя Господам. Вялікую ролю адыгрывае ў творы каханне, галантная тэма, і тут Радзівілова падыдуе прыгнічаному барочнаму роману XVII ст. Ад рамана пераняла яна й авантурнасць, рэзкія павароты сюжэта, як, дарэчы, і запісю «літаратурнасць», шматлікуюнасць. У цэлым п'еса Радзівіловой бліжэй да барочнай прозы, чым, напрыклад, да класіцыкай драматургіі. Але некаторая цяжкаватасць стылю ці радкія «нестыкоўкі» дзеяння перамагаюць дынамізмам, непасрэднасцю пачуццяў герояў, арыгінальнасцю свету.

П'еса напісаная класічным польскім трынаццатікладовікам, адпаведным, напрыклад, французскаму александрыйскаму вершу. Аўтары перакладу мелі на мэце захаваць памер арыгіналу і радковую адпаведнасць. Тэкст перакладзены на сучасную беларускую мову, з улікам магчымага карыстання ім ва ўмовах сучаснай сінусы, але «мадэрнізацыя» яго зведзеная да мінімуму.

Аб'ёна часопісі не дазваляе на друкаваць п'есу цалкам. Пратанунем чытачу пераказ зместу дзеяў твора, а II і IV дзея вы зможаце прачытаць цалкам, што, на наш погляд, дасць уяўленне і пра сюжэт, і пра кампазіцыю, і пра стыль гэтага ўзору барочнай драматургіі XVIII ст.

Вацлаў АРЭШКА

УРШУЛЯ ФРАНЦІШКА РАДЗІВІЛАВА

(1705—1753)

камедыя пад тытулам

З А Б А В А Ф АРТУНЫ

У дзень урачыстасця ў Божага Нараджэння ў прысутнасці Усёй Найшаноўнейшай Найяскнейшых Князёў Радзівілаў фаміліі, што ў Нясвіжы пад той час знаходзіліся, прадстаўленая года 1750 месяца снежня 24 дня

Са старопольскасав мовы перакладлі
Артур ВОЛЬСКІ і Вацлаў АРЭШКА

Д З Е И Н Ы Я А С О Б Ы

Апрывш — кароль Егінецкі
Каралева — жонка Апрывша
Сесатрыкс — сын Апрывша
Амадзіс — узурупатор Каралеўства Еріпецкага
Ладыцыя — жонка Амадзіса
Цімарэтка — дачка Амадзіса
Леваніда — канфідэнтка Каралевы
Дэмакрыта — канфідэнтка Ладыцыя
Адасія — губернантка Цімарэткі
Нетасамія — канфідэнтка Цімарэткі
Геракліён — князь
Лісіярны — князёўна, сястра Геракліёна
Вясташа — канфідэнтка Лісіярны
Аманафіс — канфідэнт Апрывша
Тамісіс — камісар, канфідэнт Геракліёна
Мірх — канфідэнт Сесатрыкса
Піфагор — філософ
Сіманандіуш — палкаводзец Егінецкі
Трызевуш — пастух
Ніцаціса — жонка Трызевуша
Няволынік — адданы Каралеве
Пасол першы
Пасол другі
Афінеры
Жаўнеры
Прыдворныя

Пераклад тэксту па выданню Komedyje y tragedye... znamienite przez xięźne... Radziwiłłowę... złożone, na wspaniałyym Theatrum xigęcym w Nieswiżu pokazane. Żołkiew, 1754.

Экземпляр захоўваецца ў Аддзеле рэдкіх кніг і рукапісіў Дзяржаўнай бібліятэki Рэспублікі Беларусь.

Д З Е Я I.

Апрывш, кароль Егінецкі, заўажае, што ў ягонай дзяржаве выслявае смуга. Суседзі прагражаюту крыжавай расправай. Ен вышашае рыхтаўць войскі для адпору. Занепакенная і Каралева. Яна просіць Ладыцыю, сястру Карава, разгадаць, у чым прычына неспакою. Да яе залічаецца Амадзіс. Ладыцыя згаджэцца стаць ягонай жонкай, але пры ёмовіне, што ён будзе адданы Караво і Радзіве. Тым часам Кароль выпрайляеца ў баявы паход, па просьбе Ладыцыя прызначае гетманам на пэўны час Амадзіса, хоць і без вялікай ахвоты, бо колісъ ягоны продак сядзей на троне: а раптам у Амадзіса абудзіцца пышлівасць роуду? Амадзіс абвясе Ладыцыя, што ніколі не здрадзіць Караво. Тым часам приходзіць наядобрая вестка, што Кароль разбіты, нехта з біліх іхму здрадзіў. Другі Пасол ад Амадзіса паведамляе Ладыцыя, што яна ўжо не князёўна, а каралева, ба Каролі забыты, а Амадзіс салагатамі ўзвядзены на трон. Больш таго, Амадзіс загадае саслаць Каравову, а Каравовіча Сесатрыкса арыштаваць. Цяжарная Ладыцыя ў распачы. Ужо чуваць трубы, вяргаецца пераможнай армія. Каравова, Сесатрыкса, Ладыцыя, Аманафіс (канфідэнт Карава), Няволынік уцікаюць. Згáйляеца Амадзіс, якому Пасол паведамляе ёгую навіну. Новы ўладар у адчай.

Д З Е Я II.

С ц э на I

Каралева, Ладыцыя, Дэмакрыта, Леваніда, Сесатрыкс,
Аманафіс, Няволынік, Трызевуш-Пастух, Ніцаціса-Пастушка

Аманафіс: Усё. Такіх пустеч не сустракаў нідзе я.
Хай тут усцешыца нас хоць нейкай надзея.
Такая ціша тут! Далёка так ад дому!
І тайну гэтых краі не выдаесь анікому.
Вітае я цябе, Пастух, на выгляд строгі,
Стайце перад табой увесы мой Дом убогі.
Вось Сын мой. Маці — вось. Систра. І дзве Кабеты,
Што Край змянілі сваі на кут зацішны гаты.
Напэўна, чулі вы, што бунт скрышыў Айчыну,
І сладыны наші Каролі Егінецкі загінуў.
А Амадзіс, што ім узвышаны нядыўна,
На Троне ўсёйсам на Пурпуры Дзяржаўным.
Хоць узурупатор ён, але народ мацежны
Адказвае яму адданасцю бязмежнай.
І верных Караво чакае лёс крывавы.
Дык памажы, прашу, скавацца ад расправы.

Трызевуш: Ідзіце на парог маёй убогай хаты —
Вам рады з услыханьем, хоць сам і небагаты.
Гэй, Жонка! Ніцаціса! Глідзі, якія госці
Да нас прыйшли.

Ніцаціса: Паклон мой, ягамосці!
Нарэзаць сыру вам? Наліць вам сирадзо?

На траўцы сядзем лепш, чым пад страхой старою.

Авечкі заганю — вячэру вам згатую.

Каралева: Ми ўздыжы, Ніцаціса, нас голад не турбуе.

Нам толькі б адплачыць — хваль даніло гайданне.

Трызевуш: Хай толькі сам Пастух агледзіць памяшканне.

Але чаго ўсё ўздыхаеце збалела?

Адна зусім ўжо знансіла ў зблеляла.

І толькі Хлопчык скача ды смеяцца.

Як звальн' яго?

Каралева: Ен Сесатрыкс завецца.

З Элефанціны мы — ў свавольніцы Фартуны

Забавы гэткія, хоць ты кладзіся ў труны.

Ладыцыя: Твой твар нібы расою юкрыты.

Ах, памажыце! Леваніда! Дэмакрыта!

Кладзіце на траву, паслухаць давядзеца,

Што шепчуць вусны і як сэрца б'еща.

Сцена II

Каралева, Ладыцыя, Дэмакрыта, Леваніда, Аманафіс

- Ладыцыя:** Ах, горкі мой адчай! Смерць мне магілу рые.
Паслухай, Каралева, я табе адкрыю
Сакрэт, які гніце Душу. Я паміраю.
Адданую табе няшчадна лёс карае.
Паабядзай, што мне даруеш мой учынак.
Ганебны. Блізка ўжо апошні мой супыннак.
Я ледзье гараву...
Клянуся белаялажка,
Я грех твой адпушчу, які б ні быў ён цяжкі.
Але кажы далей.
- Ладыцыя:** Я мушу, моя Пані,
Прызнаца, што ўяўлю мяне ў падман каханне.
Я з Амадзісам шлюб прыняла патаемна.
Ды ў здрадзе ты мяне не вінаваць дарэмна.
Я думала, што ён слыхыць вам будзе шчыры.
Не ведала, што лёс ужо занёс сяжку.
Хоч з Мужавенам Паслом была ў мяне сустрочча,
Я здрады цяжкі груз не ўскінула на плечы.
Кахання знак за міне, і тэрмін падыходзіць.
Даціця, я малю, не помесціць і не шкодзіць.
Прызнаць яго прашу і Вацькавае здрады
Ни стаўці він... Ох, пачаліся роды!
- Каралева:** Што чую я! Наўжо ты Амадзіса Жонка?
І дабрахонь са мной пакінула Старонку,
Трон і Карону? О, Сястра! Не памірай!
Ты вартая Жыцця! І лепшага за Рай!
А мне адменіць лёс суворага прысуду,
Любіць Даіля, як родненкае, буду.
Бывай, о Пані! Смерць адымас ўсе пакуты.
Ідзі і не глядзі больш на маю тугу ты.
Хоць нам з табой ужо не Убачыцца, я знаю,
Ды памятай, што я ў раскайенні каню.
Аманафіс, руку падай мне. Сэрца стыне.
Паклон ніжэйшы мой за літасць, Гаспадыня!
- Сцена III
- Каралева, Аманафіс, Леваніда, Ніцаціса
- Аманафіс:** Ладыцыя дачку-красуню нарадзіла.
Анёлак — і ўсё. Прыгожая надаіва.
Вось Ліст яе, а ў ім — прысяга сэрца.
Што вернай нам была яна да самай смерці.
А потым Душы перахапіў ёй горла,
На гэтых вось руках гаротная памёрла.
Чытай жа, што яна ў лісце апошнім піша,
Мо ўн тузе твайтэ хоць трошкі дасць судзішча.
«З ліста майго хай стане ведама зладзею,
Бо з твару ў твар сустрэць яго я не паспею:
Злачынца ён, забойца, на сумленне убогі,
Нягоднік, рабаўнік з вілажі дарогі.
Уся яго нікчэмыннасць выйшла вонкі,
Шалёны ўзурпатор, сорам, ганьба Жонкі
І ейнае пракляцце. Гноясная пачвара,
Што наплываць пасмей на міласць Гасудара.
Адна ў мяне цяпер прад тварам смерці мара,
Каб Боская яго хутчай спасцігla кара!
І рада я, што ганьбу, сорам ды пакуты
Арошиць смерць ураз. Ты ж, пасланец атруты,
Адзінае дачкі, твайго кахання плоду,
Не ўбачыш, аж пакуль сам не дасць ты згоду
Вярнуць Карону Сесатрыксу па Закону.
Не вернеш — шчасця не шукай свайго да скону.

Аддай, што ўкрай, дабром, інакш ты марна згінеш,
Спазнаўшы слепату і скруху, свет пакінеш.

Я чую ўжо смяротны холад цёмнай сковы.
Канчаю — не забудзь пра суд Нябес суворы.
Вярни Карону. Сам зрабіся Сюзорэнам,
І Неба за дадзіціць несумненна.

А не — хай смерць цябе пакутная дасягне, —
Таго Ладыцыя ў свой міг астатні прагне».

Каралева: Вось прыклад вернасці! Ліст — пачуццем багаты.

Паклічце Ніцацісу.

Леваніда: Тут яна, ля хаты.

Хадзі сюды, о Ніцаціса!

Каралева: Мы Пастушки —
І я і ты. Прашу, душа маі, дачушку
Няшчаснай пакармі. Я ж ведаю: павінна
Застацца малако ў грудзях тваіх ад Сына.
За працу заплачу. Пастух табе карову
Малочную прызначыць...

Ніцаціса: Я гатова!

І не хвалюйся, мне яна Дачкою будзе —
Паможка сум суніць і супакоіць грудзі.
Я стравіла Сынка — Дацашачку ўзгадую

На славу ўсім вакол. Ну, да я іду іх!

Каралева: Ты, Ніцаціса, ўсё сказала гэтымі сказам.
Яе мы гадаваць з табою бузем разам.
І назавес яе давайце Цімарэткай.

А щодрасці тваёй хай Неба будзе сведкай!

Сцена IV

Каралева, Леваніда, Аманафіс, Сесатрыкс

Аманафіс: Благай наўмы — расце вакол трывога:
Хвароба косіць нас. Ды ўсё па волі Бога.
За Панню свайгі стала Дэмакрыта,
У той жа дзень зямлёнія ішчо чацвера ўкрыты.
Час уцякаць адсюль. Чакаць тут больш не варта.

Каралева: Ды як, Аманафіс? Славая не на жарты
І я сама. Такая стома ахапіла,
Што нават павітацца ледзь сабрала сілы.
У галаве туман, боль працінае цела.
О, блаславіца бы Сесатрыксі я хадзела.

Пакліч яго хутчэй. Ці ты, мой Сынку, гета?
Удзеха дзён маіх... Відаць, што песня слепата.
Расстання блізкі час, і Паркі ўжо гатова
Заўчастна абарвача майго Жыцця аснову.
Я, Маці, бласлаўляю сілою любові

Цябе: жыві! жыві! і ўчынкам, а іні ў слове
Не збочвай іні на крок з сумленнае дарогі.

Ах, Леваніда, ўсё! Нямеюць руки ногі...
Аманафіс, праводзіз яе. Не маю сілы.
Зараз і міне, наплўна, падкаслі.

Змрок увачу. Час у магілку легчы.

Стварэнню Боскаму ад Смертухны не збегчы.

Сцена V

Аманафіс, Сесатрыкс, Цімарэтка, Трызевуш, Ніцаціса, Нявольнік

Аманафіс: Звяршылася, відаць, на гэтым воля Неба.
Памерлі, апроч нас, усе. Што болей траба?

А як цяпер нам быць? З Фартунай як палаціць.
Не ведаю і сам, папраўдзе, што парадзіць.

Трызевуш: Мо перафранца лепш у горныя хрыбціны
І жыць там, як жылі, да пойнае часыны.
Бо тут, пакуль Кутон наш пошасць не пакіне,
За кожным сочыць смерць, нікога не абміне.

Ніцаціса: Так, гэта праўда — смерць тут грозіць з нас любому.
 А як міненца ўсё — мы вернемся дадому.
Сесатрыкс: А Цімарэтка?
Цімарэтка: Сесатрыкс таксама з намі?
Аманафіс: Вучынца будзе ён цалюсенькімі днямі.
Няволынік: Тут Адасія ўжо.
Аманафіс: І здаўлені і рада?
 Настаўніца твая. Ты ўйны парады
 Прымай і не пяроч.
Сесатрыкс: Хачу навукай гэткай
 Я авалодца разам з Цімарэткай.
Цімарэтка: Калі вучынца побач з Сесатрыксам будзем,
 Дык розум удавая хутчай мы з ім здаубудзем.
Аманафіс: Зі Бацьку ў ў цябе, а ты ў мене за Сына.
 Мне паслухаміны быць павінен ты, Хланчына.
 Навукі Дамы — ёй, ну, а табе — Мужчыны,
 І тут спрачаца нам зусім няма прычыны.
 Ізді, Трызевуш, і не паслабліяй нагляду.
 Цяпер з Адасіем мне трэба мець нараду.

Сцэна VI

Адасія, Аманафіс

Адасія: Па хвалах розныя вятыры мене гайдалі,
 І вось сюды, мой Брат, адолеўшы ўсе дали,
 Дабралася, як ты ў лістах прасіў так шчыры.
 Апрыкры свет. Душа спакою прагне й міру.
 Да таго ж, пакінуў муж няпэўнымі кредиты...
 Якая ціша тут! Застыла ўсё нібыта.
 Ни мітусні, ні фальшывых крикаў.
 Але дзеяла чаго ты, Брат, мене паклікаў?
Аманафіс: Перш пакліняні, што я пакутамі звыш меры
 Не вырвачь той скарат, што я табе даверу.
Адасія: Няхай Вагі мене падвергнуць цяжкім стратам,
 Калі хоць слоўцы я прамоўлю перад Катам.
Аманафіс: Ты паматаш бунт і здрада Амадзіс?

Тады ўсё свет па хвалах падаліся.
 Знисленыя доўгім, цяжкім падарожкам,
 Прытулак тут знайшлі мы ў Кутку прыгожым.
 Прызналася Лядыцца нам перад сконам,
 Штог з Амадзісам Шлюбом тайным, ды законным
 Свой лёс звязала, і Дація чакае.
 Уразіла ўсіх нас тут навіна такая.
 Яна ж Дачушку — Цімарэтку — нарадзіла
 І той жа час сышла, наічаснай, у матілу.
 Забрала многіх Смерці — Зараза ў тым прычына,—
 Памерла й Карапея, вінуўшы нам Сына.
 То юны Сесатрыкс. Вінуў ён, гарэза гэткі.
 Я ін займаўся сам. Ты ж будзеў Цімарэтку
 Вучыць, нібы Дацьку, бя яго — як Сына.
 Прашу цябе. У гэтym выхад наш адзіны.
 Бо хто яны — ніхто не ведае нічога,
 Апроч хіба таго Няволынік старога.
 Ды ён аддаме нам. Пайшлі. Не разумею,
 Што да Даляўчынкі ў сэрцы Сесатрыкса спее.
 Забавы ім забараніць не след, Систрыца.
 Не выдасі маёй, я веру, таемніцы.
 Не выдасі. І жыццё сваё даю ў заруку,
 Што веды ўласны ёй прынесьу ў наузку.

Сцэна VII

Цімарэтка, Нетасамія, Сесатрыкс, які прыносиць Птушку

Цімарэтка: А дзе наш Сесатрыкс? Не бачыла яго ты?
Нетасамія: Улёг за Птушку да гойсае ў ахвоту.

Цімарэтка: Каб ліхаманка не скапіла з беганіны.
Нетасамія: За дэней аблётае ён ледзь не ўсю даліну,
 І лес, і лугі...
Цімарэтка: Ен быў даўно тут?
Нетасамія: З паўгадайні.
Цімарэтка: Ужо, глядзі, скуды бяжыць з вясёлай мінай.
Сесатрыкс: Вось, Цімарэтка, Птушка ў падарунак.
 Стам'юся так, што ледзь знайшоў скуды кірунак.
Цімарэтка: Ах, што за щуд!
Сесатрыкс: І ўсё для Цімарэткі.
Цімарэтка: За гэта посаҳ твой я прыбіру ў кветкі.

Сцэна VIII

Піфагор, Аманафіс, Няволынік

Няволынік: Да вас — сівы Стары.
Аманафіс: Вядзі сюды. Цікава,
 Якія прывала яго на Востраў справа?
 Жывога чалавека тут сустраўць — як дзіва.
 Апошніх Паастухоў мор нападраў жахліва.
 Хада і да таго было іх тут не дужа.
 Што ж прывяло скуды шаноўнейшага Мужа?
 Магчыма, заблукаваў да нас ты памылкова?
 Са слепу нас Фартунэ круціц адмыслова.
 Хто ты? Якія звачы цябе? Ці з радасцю, ці з горамі?
Піфагор: Ты хочаш вядзіць? Што ж, завуся Піфагорам.
 Прывык я вандраваць адзін па белым свеце,
 Сюды занёс мой човен спладарожны вецер.
 Як дадзена стыхія нам разумець натуру,—
 Багі мене да вас вялі ў ліхую буру.
 Ды кажуць за цябе і выгляд і пастава,
 Што лёс не абышоў ні гонарам, ні славай
 Цябе ў свой час. Апратка Паастухова
 Не можа іх скаваць, бо ў іх твая яснова.
Аманафіс: Ты, Піфагор, філософ! Тут няма сумнення.
 Дазволь мне школяром быць у твайм вучоніні.
 Сын і Плямініца са мной тут, каб ты ведаў.
Піфагор: Хай моладзь далучаеца да таемніцаў ведаў.
 Пайшлі да іх. Ім будзе не ў дакуку
 Са мню спазнаваць сапраўдную навуку.
 А здольнасці знайду — іх умацоўваць буду
 І, можа, цэльны год на Востраве прафруду.

Сцэна IX

**Піфагор, Аманафіс, Сесатрыкс, Цімарэтка,
 Нетасамія, Няволынік, Адасія**

Аманафіс: Ну вось, шанцуе вам, кажу я шчыра, дзеци:
 Сам Піфагор, славуты ў навуковых свеце,
 Вучыць браціца вас, якія ў навуцы кволых,
 Найлепшаму, што ёсьць у філософскіх школах.
Сесатрыкс: Жаданні нашыя не супадаюць рэдка.
 Вучыцца буду я. А як жа Цімарэтка?
Цімарэтка: (трымачы Птушку):
 Ды колікі хопіці слі і розуму, або
 Вучыцца будзем на чале з табою.
Піфагор: Што за палоніца ў цябе ў руках, Дацька?
 А можа стацца гэта нават і не Птушка,—
 Вядома, што Душа зусім не памірае,
 А іншае сабе ablічча выбірае.
 Жывёліны, ці Птушки. Жыць далей так будзе,
 Пакуль рэнайшэ ablічча не набудзе.
 Магчыма, ды Душу чысціці мучыш гэтак.
 Дай! Апушчу яе. Душа не любіць клетак.
 Няхай ляціць. Яна так шчыра прагнє волі.
 Віцы, Дзеці, жорсткімі не трэба аніколі.

Аманафіс: Ты плачаш, Цімарэтка? Гэта ж проста жарты,
І верыць ім, бадай, зусім не варта.
Бог, толькі Бог Душу ў руць свайг тримае,
Ці Рай ці ў Пекла ёй дарогу вызначае.
Так, толькі цела паддаеща тлену.
А вось Душа жыве заўсёды і нязменна.
Але каб перайсці ў якую Птушку, Зверя —
Такое прызнавацца не можа наша Вера.
Адасія: Пайду, за вас я памалюся ішчира, Даенці,
А байні гэтыя адкіньце, нібы смешце.
І мне ісці паро. Бо не чакаюць справы.
Вы ж прысвяціце гэты час сваім забавам.

Сцэна X

Сесатрыкс, Цімарэтка, Нетасамія

Сесатрыкс: Ну, што ты, Цімарэтка? Годзе плацать. Годзе!
Інаки падумаю, што ты са мной не ў згодзе.
Цімарэтка: Я, Сесатрыкс, жыцьцё аддала б да астакуту,
Чым бедненыхаму шкодайцу Птушанятку.
Яно лягала ў небе вольна ды свабодна
І песні ранікі пляяла міне лагодна.
То пад вакном майм скакала, то па даху
І зерне браала з рук даверліва, без страху.
На пальчыку яна давалася пагушкаць.
Выла мілей за ўсіх пасля цябе мне Птушка.
Сесатрыкс: Я тысячу другіх спаймаю на прынадку,
Але сваю тугу ты супакой спачатку.
Ах, жорсткасць у табе самой засела глыбка.
Хто на кручине твой трапіць, нібы тая рыбка,
Твой раб. Ды што там рыбка, што там Птушка,
Ты робіш і мене сваім рабом. Пастушка.
Цімарэтка: Ці мог бы, Сесатрыкс, ты вытрымаш няволю?
Я ледзь жыву сама, твaes адчуўши болі.
І прауда — Піфагор нам думкі ўсе паблытуаў.
Сесатрыкс: Хадзем, Адасія чакае ўжо нібыта.
Але — хтось малады да нас па полі скача.
Ізноў з навукамі? Абрыдла! Вось няудача!

Сцэна XI

Мірыс, Сесатрыкс, Цімарэтка, Нетасамія

Мірыс: Аманафісу сёння даў я ўрэшце згоду
Вучыць вас звычаям сучаснай свецкай моды.
Нам, Сесатрыкс, мужчын з табой — мы ж аднагодкі.
Прыменней для мяне быць не магло б знаходкі!
Цімарэтка: Як звяць цябе?
Мірыс: Мірыс.
Сесатрыкс: Вітаю дужа,
Што разам будзеш жыць цяпер ты з намі, дружка.
Чым зоймемся?
Мірыс: Мысліўскую забавай,
Мастацтвам танцу і ваярскай справай.
Адзін раз скачкамі, другі раз — пешым строем,
Манеры свецкія мы хутка так засвоім.
Сесатрыкс: Для радасці, Мірыс, я маю ўсе падставы,
Да густу ўжо дайно мне Рыцарская справы.
Я такі дроцікі сталёўны і шроты,
Выдаэтнае ружко замежнае работы.
Ты ж на кані, дык паліцім...
Цімарэтка: Я таксама.
Мірыс: Для Рыцарскія забаў зусім не здатна Дама.
Цімарэтка: Ах, пол слабішы — болын не скажаш анічога.
Ды што рабіцы, калі на тое воля Бога?
Сесатрыкс: Пайшл, пайшл, Мірыс, мне хутчай ахвота
Праверыць, ці па мне ваярская работа.

Цімарэтка: Нетасамія, вось, нас Сесатрыкс кідае.
Нетасамія: Што ж, Цімарэтка, тут цябе не здавальняе?
Цімарэтка: Мне сорамны й самой, але я ледзь не плачу
Ад суму ды тугі, калі яго не бачу.
А прыйдзе — сэрца ў момант ахінае жарам,
І твар гарыцы, нібы ахоплены пажарам.
Не выдавай мяне, Нетасамія!
Нетасамія: Смешна!
Адзін каҳае, а другі ў інведанні наўцешны.
Прызнаёся табе, што той — друг Хадапчына,
У вачах маіх стаіць нязменна, несупынна.
Ей мне ўсіхінуся так, што і забыць няможна.
Хоць не хачу, трапеча сэрцайка трывожна.
Цімарэтка: Так, сэрца прагнє з сірдзям шырыага яднання,
Ды зменлывы настрой здарвецца ў каҳання.
Калі яго няма — сумуш, прыйдзе — рада.
Пірэчыць сцілласць, хоць шукае сум спагады.
І гата — як хвароба, як людскія звадкі.
Пайшл, бо можам зноў спазніца на заняткі.

Сцэна XII

Цімарэтка, Нетасамія, Адасія, Сесатрыкс

Цімарэтка: Нарвала кветак я яшчэ ў світальных росах,
Каб упрыгожыць імі Сесатрыксу посах.
Мы бачымся цапер, на жаль, надзвычай рэдка.
На пяляванні ён...
Нетасамія (з вяжыўшы Кракадзіла, з крыкам уцякае):
Ах, гвалту, Цімарэтка!
Цімарэтка: Ах! Ах, не ўцячи!
Ратуйце дзела Бога!
Сесатрыкс (выбігае, забівае Кракадзіла, ратуе Цімарэтку):
Ах, што бачу я!
Што бачу?! Кракадзіл! Ен Цімарэтку ўлапіў!
Але тут мы... вось так!.. Яшчэ раз!.. Міма... Трапіў!
Ніхай запішуча гэта ў паданні Ніла:
Ратуючы яе, забіў я Кракадзіла!
Ах, бедалажка! Ледзь не трапіла на зубы!
Цімарэтка: Ці Сесатрыкс жывы?
Сесатрыкс: О, ты пазбегла згубы!
А Кракадзіл крывей уласнай захлынуўся.
Цімарэтка: Ах, ты жывы!
Адасія: О, Божа!
Сесатрыкс: Я не прамахнуўся!
Адасія: Восі гэта дзіва! Есць для радасці прычыны.
У Юніка рука сапраўднага Мужчыны.
А ты чаго бядуеш?
Цімарэтка: Як жа? Праз мяне
Ледзь не загінуў Сесатрыкс. Бы ў страшным сне
Усё гэта было. О, жах!
Адасія: Жывы-здаровы
Твой Сесатрыкс. Яму — уздячнасці ўсе слова!
Вось дык герой! Яму, яму цяпер павінна
Ты да апошній дёні хвалу пляць, Дзяйчына!
Ен мужнасцю сваёй, што варта ўхвалы Бога,
Уратаваў цябе. Вось гэта — Перамога!
Цімарэтка: Жывы! Здаровы ён! Падобна гэта цуду.
Я подзвігу яго да смеркі не забуду.

Сцэна XIII

**Аманафіс, Адасія, Трызевуш, Ніцаціса, Мірыс
Цімарэтка, Сесатрыкс, Няволынік**

Аманафіс: Што тут за крыкі ї шум? О, Кракадзіл забіты!
Кім? Гэта ж люты звер, надзвычай прагавіты.

Юнак з Дзяўчынай у крывавых плямах самі, —
Ніяжко жахлівы звер падраў іх кіпцорамі?
Адасія: Не! Мужны Сесатрыкс свой кій, жалезам куты,
Яму ўбі у горла, поўнае атруты.
Цімарэтка: З Нетасамій кветкі мы збралі ў полі,
І злосна мяне падпльнявала доля.
Віліны Кракадайл, усейны шыпамі,
Усхваляваўшы Ніл, тут кінуўся за намі.
Нетасамі крык, жахлівы выгляд звера
Спалохалі мяне без меры,
Дайце веры.
Мяне ўжо апікло ягонай пашчы скварам,
Ды Сесатрыкс яго зваліў адными ударам.
Яму і ўдзачна я, што ўсё сышло шчасліва.
Аманафіс: Дык гэта Сесатрыкс? Гадам сваім на дзіва
Ты ўзнагароду заслужыў.
Сесатрыкс: Узнагароду
Я напрашу пазней, абы ты даў мне згоду.
Аманафіс: Бязменжны гэты дзенін на радасці багаты.
Давайце, Пастухі, наладзім сёняня сяяня
У гонар Сесатрыкса, што, як дзідай вострай,
Адолеў посакам і слай звера-монстра.
Ніхай габой, флейты, трубы да валторны
Уславія подавай Сесатрыкса непаўторны.
На жэрдках Кракадзіла ўскінче над сабою.
Ты ж, Цімарэтка, кветкамі ўпрыгож героя.
Трызевуш: Пра сяянку разнісем на ўсю акругу,
Бо Пастуха трымф усім нам на заслугу.
Вас, Сесатрыкс і Цімарэтка, як ановай,
Узнагародзім мы Каронаў лаўровай.
Трыумф. Забітага Кракадзіла Пастухі нясуць з музыкай і песнямі, за
імі ідуць увенчаныя лаўрамі Цімарэтка і Сесатрыкс.

Танец.

Сцэна XIV

Цімарэтка, Сесатрыкс

Цімарэтка: Якою мне табе аддзякаваць падзякай?
Пастушка бедная — і рэнты аніякай.
Сесатрыкс: Багацем для мяне ты станеш назаўсёды.
Такі і напрашу ў цябе я ўзнагароды.
Хоць малады яшыз гадамі я, бясспречна,
Хачу я стаць твайм адсёняня і навечна.
А задраджу — хай кханне мяне любы сустрэчны.
Цімарэтка: Ах, Сесатрыкс! Кханне — для мяне загадка.
Цнатлівась — скарб жаночага пачатку.
Але, як Бацька з Маці прыйдуць да згавору,
Кханню мас сарца выкажка пакору.
І згодна б я, — узаемнась пал кахання лечыць,
Вось толькі, каб Бацькі не сталі супярэчыць.
Сесатрыкс: Цалую ног тваін сляды, за згоду ўзаччны,
Ніхай мяне сяяч Нібёсай меч нябачны,
Як адступлююс я й цябе кахаць не стану,
Лепиш Кракадайл смяротную наинё бы рану.

Сцэна XV

Аманафіс, Сесатрыкс

Сесатрыкс: Ты абяцаў за тое, што забіў я звера,
Мой сціплы ўчынік алпапіці належнай мерай.
Што ж, Цімарэтка — вось іншое такое платы,
У Жонкі мне аддай, хоць я і небагаты.
Дазволь, прашу цябе, дэзволь, о, Бацька любы,
З ёй аўтадніца нам законным Шлюбам.

Аманафіс: Хоць маладзён ты і ў яе не тыя годы,
Пазбаваіць не мату цібе я ўзнагароды.
Мис даспадобы выбар твой. Ен варты эзды.
Ды толькі ваша маладосць вам перашкода.
Сляпіцца нельга, бо паслех — сабе ж у шкоду.
Сесатрыкс: Ах, Бацька мой! Я не хлапчук — міне васемнаццаць,
І мілай Цімароты ўжо амаль дванаццаць.
Мало: адклад не пойдзе ў лад — ён горы ад путаў.
Ніяжко ты смерці хочаш мне альбо пакутаў?
Аманафіс: Не, Сын, пакуль і не прасі, бо ёсьць прычыны,
Мяне паклікуш спешна лёс у іншыя краіны.
Клянуся Небам, хутка я назад вярнуся
І не прымушу дўгая вас тамінца ў скрусе.
Саюзом шлюбным з Цімарэткай аўтадніца
Цябе. А зараз вас з усімі пакідаю.

Сцэна XVI

Сесатрыкс

Сесатрыкс: Адклад — пакута мне: трывала я сіл не маю...
А сэрда палкі ўзлёт чаканне пераймае.
Пяча Душу агонь, да часу прыхаваны,
І скаргі шле Багам пакутнік закаханы.
Дзве сілы тузакіў мяне — бяра знямога:
Адна — кахання пал, другая — асцярога.
Цярпенне — як бада ці як сякера Ката.
Ды страсць у міг адзін усе акупіць страты.

Сцэна XVII

Аманафіс, Адасія

Аманафіс: Пі ведаеш, Сястра, якія ў нас заганы?
Наш Сесатрыкс ужо каханнем апантаны.
Ен з Цімарэткай Шлоб ходзі сёня хоча ладаіць.
Ах, Адасія, што б ты мне магла парадаіць?
Адасія: Я ведаю. Але, хоць Цімароткі цноты
Падстай нікіх не даюць нам для турботы,
Па сутнасці, яна, мы знаем, Карапева.
Ды спіпласць не маций ях перед буйрай дрэва.
На час бы нам паслаць яе ў Элефанціну,
Не адкрываючи сапраўдную прычыны.
Я прыбыру яе як след, як Даму з самых годных,
І выдам за адну з сваіх Пламенніц родных.
Ды час яе вучыць манерам Карапеўены.
Аманафіс: Дык заўтра раніцой, ледзь засплюваюць пеўні,—
У шлях. А я пашлю Нівальніка наперад.
Ды патаем толькі. Каб заўчасны верад
Не ахапіў рагтоўну Юнака. Дарэчы,
Пайды распрададжуся...
Адасія: Я ўпаку рэчы.
А сум які, заўваж, на тварах у малечы!

Сцэна XVIII

Аманафіс, Адасія, Цімарэтка

Аманафіс: Што ж, Цімарэтка, развітаемся сардэчна.
Будзь паслухміяно. Расстанне не навечна.
Мой Сын, я ведаю, цібе кахае дужа.
Жак веңціся, тады тваім ён стане Мужам.
Цімарэтка: Ах, Матухна, куды мы едзем гэтак спешна?
Фартуна злосна нас крыйдзіць несуцешна.
Дай развітца з Ніцацісан-Пастушкай,
Яна заўжды была мне верна падружкай.
Ды с Сесатрыксам...

Адасія: Ах, Даучушка, вытыры слёзы.
Пачуццым вашым я не бачу тут пагрозы.
А паслучшэнства — гэтэ ўкраса юным Паннам.
Развітайся хутчай, бо адпільваць пары нам.
Ох, Даэткі! Ледзьве расцвітуць — і без рашпекту
Прынцы гатовы пад сардочнага афекту.
Згадзіся, Цімарэтка, з матчыным дакорам,
Ва ўзросце гаткім да спакус хіліца сорам.
Выпрабаванне трэба для казання.
Бывай, Аманафіс! Паклон на развітанне.

Сцэна XIX Сесатрык, Мірыс

Мірыс: Чудоўны сёняні дзен! У поле выйдзем рана.
Сесатрык: Праводух Цімарэтку — ёй у вочы гляну.
У хаце не заспей, мо ў лес пабегла зранку.
Не мог я зразумець някемную служанку.
Пайшлі ўдвар шукадь.
Мірыс: А з ёй! — Нетасамія...
Сесатрык: Ах, любая! За што пакуты мне такі?
Дзе, Цімарэтка, ты? Не, ў адказ ні гуку.
Гэй, Цімарэтка! Гэй! Як вытрыываць разлуку?!

Сцэна XX

Аманафіс, Сесатрык, Мірыс

Аманафіс: Чаго кръчыш ты, Сесатрык?
Мірыс: Ен Цімаротку кліча.
Аманафіс: Паслухай, Сесатрык, і не хмурней з ablічча.
Паехала яна на золку з Адасіяй,
Вітанне ты сваё ўжо не перадасі ёй.
Во дзе яна, куды плыве — мне невядома.
Дык прыміріться лепш, сядзі спакойна дома.
Нетасамія з імі. Даганіць іх позна.
Мне смешна, што вы так бядуеце сур'ёзна.

Сцэна XXI

Сесатрык, Мірыс

Сесатрык: Як горка на Душы! Няма на сэрцы ладу.
Вось да якіх пакут вядзе Бацьку ўлада.
Памру з адчадою я. Мой дружка мілы,
Забі, прашу, ці кінь жыўцом мяне ў магілу.
Мірыс: Преч ад сльё гарні, мой скора юны,
Есьць способ нам самім пажартаваць з Фартуны.
Бо човен мало я, прыхованы ў затоне.
Увечары з табой мы пусцімся ў пагоню.
І сэрцы нашых боль у шуме хваль патоне.
Сесатрык: Ах, любы мой Мірыс! Прыдумаў ты выдатна.
Мы Бацьку здрадзім, раз ён сам на здраду здатны.
Плащи Пастушак мы сабе на плечы ўскінем,
І нас пазнаць тады ніхто ўжо не павінен.
Калі сваіх хаханых мы нідзе не знайдзем,
Як марылі з табой, мы вадзрані пойдзем.
Пакіну Бацьку Ліст. Прыйдзіся, што хворы.
І ўвечары нам шлях пакажуць з Неба зоры.

Сцэна XXII

Аманафіс, Трызевуш, Ніцаціса

Аманафіс: Хто бачыў Сесатрыкса?
Трызевуш: Быццам хворы
Ен, чуў я.

Ніцаціса: Не, ён у сваёй каморы.
Пісаў якісы Ліст. Пасля гукнуў Мірыса,
І некуды ў чаўне авбоде пададліс.
Ага! Плащи Пастушак, нібы ў жарт, напялі...

Аманафіс: О, Сынку мой! Няўжо і ты падаўся ў далі?
Як?! Ці магу я даць загінць марна Сыну.
Але чакайце — вось наяс міс Ліст Хлапчына.
За Цімарэткай ён паплыў наустрач бедам.
Ну што ж, павінен я за ім падацца следам.
Нішчасны я, што эздрады горкай не прадэнціў,
Ды, пэўна, гэта лёс мне зменліві прызначыў.
Бывай, Трызевуш. Як Нявольнік мой прыедзе,
Скажы, каб ён назад пайшоў па тым жа следзе
І ўпэўніў Адасію, складна ці наскладна,
Сюды вірнуцца з Цімарэткай неадкладна.

А Сесатрык дзанаенца — і сходу
Назад паверне. Падарожжа ў школу,
Калі ў кішэні пуста. Ты ў Элефанціну,
Ледзь толькі прыйдзе ён, зматайся ў міг адзіны.
Там сябра мой жыве. Дзе — ведаць ты павінны.
Ен чалавек адданы, шчыры да гасцінны.
Яму і перадай апошняя навіны.
Ен міх іх перашле. Малю з надзеяй Бога,
Каб весткі добрые знайшлі мяне, старога.
Бывай! Маёмасьць. Чалядзь, ну, і ўсё такое
Я пакідаю пац твай рукою.

Трызевуш: Ну, з Богам! Вестку дам. Бо ты мне стаў за Брата.
Хай толькі Цімарэтка вернецца дахаты.

Д З Е Я III.

Аманафіс на адной з вуліц горада супстракае двух кавалераў, якія паміж сабой
б'юцца. Адзін з іх падае з дзяды ѹкае. Афіцэр прымае Аманафіса за рабаўніка.
Салдаты обшукваюць яго, забіраюць гадзінкі, табакерку, папернік. Аманафіса
адпраўляюць у вязніцу. Афіцэр у палерніку знаходзіць ліст ад Ладыцыні да Амадзіса,
у якім тая паведамляе, што ў іх нарадзілася дачка. Афіцэр спяшаецца з лістом да
Караля, але губле ліст. Яго знаходзіць Салдат і перадае Амадзісу. У лісце ж зініла
слова «дачка». Амадзіс не ведае, како нарадзіла жонка. І ён вірашае, што калі
дачка, то яна стане жонкай князя Геракліён. А калі сын, то мужа знойдзе князёўна
Лісіярна. Але за гэтага Геракліён павінен даведацца, дзе яны знайшли сабе прыстане.
Геракліён пасылае на пошуки свайго канфідэнта, камісара Тамасіса. Кароль
трызьніць. Яму бачацца заўгтыя крыеўтэ Ладыцыні і Апрывуш. Жах ахоплівае
Амадзіса, ён ужо гатоў аддаць трон і кінуща наўцёкі. Але приходзіць вестка,
што дзесцік на востраве ёць пінчанай красы хлопец і дзячына, якія гадаваліся над
Нілам, дзе ніхто ўвогуле не ступаў ногою.

Д З Е Я IV

Сцэна I

Цімарэтка, Нетасамія, Адасія, Ніцаціса, Нявольнік

Адасія: Вітаю, Матухна, цябе! Як люба-міла,
Што зноў на Востраве з дзядычнікамі ступіла.
Іці тут Аманафіс! Ці тут яго Хлапчына?
Знайшлі ўжо згоду між сабою Бацька з Сынам?
Ва ўшёхак ён, казаці. Гэта ўжо не смешна.
Наўгто Аманафіс паклікаў нас так спешна?

Ніцаціса: Як толькі вы ад'ехали, у прыдачу бедам,
Пусціўся тут жа Сесатрык з Мірысам следам.
Пакінуў Ліст, што ён спакою не здабудзе,
Пакуль хаханах на Востраве не будзе.
Ах, так з Мірысам бедавалі, што, паверце,
Ледзь не дайшлі ў глыбокай роспачы да смерці.
Аманафіс жа, атрымаўшы Ліст тужлівы,
Услед за сынам выбраўся імкліва,
Накінуўшы на плечы драны плащ рыбацкі.

І вось, няма пакуль ні Сына, ані Бацькі.
Перадаваў, што вы павінны дачакацца,
Пакуль не зможа праўды поўнай ён дазнацца.
Яшчэ і каб Цімарэтка свой імпэт стрымала
І без яго ні з кія каб Шлобу не прымала.
Цімарэтка: Што?! Сесатрыкс не тут?! Я з горымы заплачу,
Як Пастушка свайго праз момант не пабачу.
А забарона — што ж, пльнць цяжка супраць плыні.
Узнагарода і пазней міне не міне.
Адасія: Нявольнік верны! Адплювай! Як след стараіся —
Усе спосабы спрабуй, ва ўсіх людзей пытайся
І адшукай, прашу, хутчай нам Бацьку й Сына,
Бо наша навіна сущэць іх павінна.
Нявольнік: Ну, добра. Зарас жа я ў цяжкі шлях гатовы.
Старому Пастуху скажу хіба два слова.
Адкрыю я табе, стары Трызевуш, штосьці,
Во могуць загадаць Багі мне скласці косці.
Пайшлі ў гушчар лясны, нам треба там зашыцца,
Каб аніхто не мог падслухаць таямніцу.

Сцэна II

Трызевуш, Нявольнік

Нявольнік: Цябе я заклінаю страшнай Боскай карай —
Ні пад сікерай Ката, ні перад пачварай.
Не выдаў тайны, ад якой няма свяшчниней,
Інакш загінеш без пары, без адпушччання.
Хоць Сесатрыкс сюды прыедзе, ты нічога
Нікому не кажь. Адно сівярджай — ад Бога
Табе паславы Сын. І цвёрда стой на гэтым.
Трызевуш: Каля! паверненца язык мой, каб сакрэтам
З кім-небуды падзяліцца, лепши падаўница
Мне языком ці скрэзъ зямлю адразу правалацца.
Хай беда ўсе ўпадуць тады на голаў лысы...
Нявольнік: Даволі! Годзе! Веры! Болей не кляніся.
Я ведаю, што ты міне ўжо не падманеш
І сівізу сваю хлусней і здрадак не зганіш.
Ты памятаеш — дэве Пастушка і Хлапчынка
З Аманафісам і са мной для адпачынку
Да Вострава прысталі. Чорная зараза
Жанчын забрала ўсі амаль што не адразу.
Адна з жанчын — Ладыця, што, нам Дачушку
Пакінуўшы, памерла, ведаў, — не Пастушка,
А Жонка Карада, што сёняні правіць намі,
Карону ўспыўшы здраднымі рукамі.
Другая ж Пані, знай, былае за Гасударам,
Якога Амадзіе звалі падступна ўдарам.
Дык юны Сесатрыкс — Сын Карада. Я сведка.
І Карадавай хутка будзе Цімарэтка.
Ці ўсё ты зразумеў, чаго дасюль не ведаў?
Хай не спазнае Сесатрыкс з табою бедаў.
Ні слова Жонцы. Ну, бывай! Пільнуйся здрады.
Ты Карадавічам — апрышча й парада.

Сцэна III

Цімарэтка, Нетасамія

Цімарэтка: Ах, сэрца! У віры няшчасных прадчуванняў
Падмурка не відаце для добрых спадзіванняў.
На дайкім Востраве бағацце маладосці
Згублю. Фартуну сточыць рэшткі прыгажосці.
Усей душой да Пастушки прыязнасць чую,
А ён, падобна, недзе там знайшоў другую.
Ах, слёзы горкія ліпюц у два патокі.
У хвілю цяжкую, Развага, дай мне ўрокі,

Як боль нябачных ранаў стойка перанесci,
Не страдаўшы ні Гонару, ні Чэспi.
Нетасамія: Чаго, Пастушка, уздыхаеш ты пашкі?
Хіба цябе адну гняпе ціжарам ліх?
Павінна першай я праклінаць нядолю,
Паехаўшы, Мірыс прынес мно столькі болю!
Цімарэтка: На лепшае цяпер я спадзікося слаба:
Абодвух іншых ўжо спакусіла зваба.
Навошта верым мы іх здрадніцкім манерам?
Нетасамія: Ах, циха, Цімарэтка! Чую голас нейкі...
І слёзы абцары — няхай абохонуць вейкі.

Сцэна IV

Сесатрыкс, Мірыс, Цімарэтка, Нетасамія

Сесатрыкс: Чароўная Пастушка тут, у задумені.
Як наўадагон табе ляцелі летуценні —
Па гарадах, Краях чужых, кривавых войнах;
Ты ж, Цімарэтка, тут гуліш чакойна.
Маё каҳанне ўсе адвесці може ўдары,
Табе адзінай сэрца ўсе нясе ахвяры.
Цімарэтка: Бываўшо росці і тута прычынай смерці,
Дый можна з радасці раптоўнае памерці.
Каханне, — рада я, — не паддаеща ўдарам,
Бо сэрцы нашы адным спаяны жарам.
Але воста Бацькі тут твойто няма, і значыць
Не можам мы пакуль свой шлобны дэнь прызначыць.
Сесатрыкс: Ах, Цімаротка, любая, дай толькі згоду,
І з'едзэм мы з табой адгэтуль назаўсёды.
Цімарэтка: Не, не магу...
Сесатрыкс: Але чаму? Што тут прычынай?
Цімарэтка: Мне розум падказаў: быць дабрачыннай.
Хто ўмее патрываць, хоць нечага і прагне,
Той большава ў жыцці, у рэшце рэшт, дасягне.
Мірыс: Вось далікатнасці! Ды шлюбам грэх сатрэзца.
Каханне ўпотай ж болым салодкім мне здвеңца.
Нетасамія: Навошта ўпірцішся? Даўно ўжо час згаджацца.
Ці ты Дація яшча, каб нечага баяцца?
Цімарэтка: Не, не! Дарма — усе дакоры
Ды ўгаворы.
Не згодзен пачакаць — памру я лепей з гора!
Сесатрыкс: Хоць век трывана гатовы па твайму загаду.
Ты дабрачыннасця беражэш — я вельмі рады.
Ды хто на барку там плыве? Іх дужа многа!
А ў нас, на Востраве, з частункам так убога.

Сцэна V

Тамісіc-Камісар, Трызевуш, Ніцапіса, Сесатрыкс, Цімарэтка, Мірыс, Адасія

Тамісіc: Бас чимат на гэтым востраве, як бачу.
Дык станьце тут — усіх я ў табелі пазначу.
Трызевуш: Не, не, нас болей тут, чым бачыш ты, вяльможны.
І да паслуг табе заўжыкі гатовы кожкы.
Вось Жоначка маі, вось Сын, а там — Дачушка,
А вось — старая аўдзявлальная Пастушка.
Ніцапіса: Зусім здуреў! А што Аманафіс нам скажа,
Законны Бацька? Ну, і дзіўная пракрака!
Нам Сесатрыкс не Сын, як не Дачка і Дзёўка.
Чужое ты сабе прыўлашчыў неспадзеўку.
Тамісіc: Глядзі, Стары, дасташен дыхту ў асалоду.
Каль гэта Сын? Мо Карадэўскага ён роду?
Трызевуш: Што ж, каля так, міне не зловіш на падмане.
Калісі на Востраве наш прыехалі дэве Пані.

З адной Сынок быў, а другая ў хуткім часе,
У пакуты сына нарадзішы, падалася
Да продкай. А пасля — і ўспамінаць няміла —
Амаль усіх хвароба цяжкая скасіла.
Другая Пані з Сынам, што быў нам любы,
Не вырвалася са смартотнай згубы.
А тое немаўля мы самі на выгодзе
Угледавалі ў ўчырый ласца да ў лагодзе.
Аманафіс быў з намі тут, ды з'ехаў потым,
Не ведаю — куды, навошта, як і што там.

Тамісіc: А Дзеўчына чыя?

Трызевуш: Даучушка дарагая
Мал...

Тамісіc: А Жонка — што ж, здурнеўши, абвяргае?
Трызевуш: Не з ёй прыжыў Даучушку — і ў тым прычына.
Ей выхаванне першая дала Жанчына.
Манеры, постаце — не, не ў прыклад гэтай.
Была яна высакароднаш Кабетай.

Тамісіc: А ты, Пастух, не брэшаш?

Трызевуш: Што вы, Пане, што вы?!
Хай Бог засведчыц — тут маны няма ні слова.

Тамісіc: Япіш што скажаш?

Трызевуш: Што памерла тая
Жанчына-парадзіха. Прауда ў тым святая.
Прад сконам Амадзіса клікала няспынна.
І Карапеўчіні сваёй назвала Сына.
Нібы за Карапеўчына выйшла тайна.
Магчыма, трывзіла. А ўсё-ткі — надзвычайна.

Тамісіc: А што дaleкі?

Трызевуш: Далей — нічога. І аб гэтym
Нявольнік міনе сказаў нядыўна пад сакретам.

Тамісіc: Дзе ж той Нявольнік?

Трызевуш: З Пастухом старым плаехаў,
Заўжды з ім так. Нібы сам чорт, шукае ўчехаў.

Тамісіc: Скажы, шаноўная, — пакуль не пад прымусам,
Ці прадура кака ён, ді абліруўся хлусам?

Ніцаціса: Я чула тое саме. Грашыць не стану.
Магу пакліціць, што тут няма падману.

Тамісіc: Тады — хутчай у шлях. І Карапеўчыні далоўким!
Эх, як жа радасці Старому мы памножым!
А вы адлюст нікуды з Дзеткамі сваімі,
Пакуль даклад мой Карапеўчыні на ногі ўніме.

Сцэна VI

Кароль, Геракліён, Трызевуш, Ніцаціса, Адасія,
Сесатрыкс, Цімарэтка, Сімандзівуш

Кароль: Пастух, дзе Сесатрыкс? О, лепей бачаць вочы!
Вітраеца здарво. Сорыц прауды хоца.

Трызевуш: Восі ён, той самы Сын. Па ім рыдала Маці,
Канчаочы жыццё ў майбіткай хаце.

Кароль: Даўкі падыдзі бліжэй, о Сесатрыкс, мой сынку!
Ія плач з радасці ў шчасливу часінку.
Ты не Пастух, пад старасць міне ты ўзнагарода.
Які прыгожы, кшталтны — глянуньца асалода.

Сесатрыкс: Да ног тваіх, Кароль, я галаву скіляю.
Бяднік я — больш нікія сябе і не ўлуплюю.
Аманафіс, мой Бацька, чалавек шаноўны.
Ну, а Пастух — з глудоду ён з'ехаў безумоўна.
Не, любы Сыне, тут, панер, усе дакладна.
Глядзі ты! Гэта ж той, што так адважна лядна
У майбіткай служжыў камандзе. Віўся слáўна
І выратаваў мне жыццё зусім нядыўна.
Кароль! Ен варты, каб з табою разам правіць.
Карону здолее і ўмадаваць і ўсламіць.
Пад іншым іменем ён служжыў у нашым войску
І ворага крышыў адважна, па-геройску.

Сесатрыкс: Так, Гонар твой, Кароль, на полі лютай сечы
Я барапі і злідням не паказаваў плечы.
Дык то ж я? Зразумець німа ніякай сілы,—
Такія хітрыкі Фартуна накруціла, —
Хонць Бацькі наставілі мяне, і аж да зморы
Вчышаўся шмат чаму ў самога Піфагора.
Кароль: Мне зразумела ўсё. Святкай жа, Лісарына!
Німа сумненняў больш. Цяпер я маю Сына.
І неўзабаве ў часіліўшы час настане.
Дык едзь жа, Сесатрыкс...

Сесатрыкс: Кароль, мой Пане,
Дазволь хади б мне з Пастухамі развітаца
І ў іх на два-тры дні — не болей — затрымца.
Укленчыўшы, малю. Я за твае шчадроты
Жыццё аддаць гатовы...
Кароль: Што ты, Сынку, што ты!
Я дазвалюя. Ані ў чым не запярэчу.
Тым часам падрыхтую годную сустрэчу.

Сцэна VII

Цімарэтка, Сесатрыкс

Цімарэтка: Укленчу пряд табой — Пастушка-бедалажка.
Я рада за цябе, але на серцы цяжка.
Табе жадаю я, хонць і глытак слёзы,
Каб жыў і цараў, не ведаўши пагрозы.
Сесатрыкс: Ах, Цімарэтка любая, міне не да смеху:
Ты за жыццё мне даражай, мая ты ўчеха.
Гатовы я аддаць і Трон і ўсе выгоды,
Каб толькі ад цябе на шлоб дабіцца згоды.
Цімарэтка: Забудзся пра мяне, бо ты — Вялікі Княжа,
Павінен так рабіць, як твой Пасад падкажа.
Сесатры克斯: Ах, вось як! Разлюбіць ты ўжо мяне паспела!
І эгас агонь душы, і серца скамянела?

Цімарэтка: О! не! Ды не хачу я спрочку тут заводзіць,
Каб величы твай і гонару не шкодзіць.
Бывай жа, Сесатрыкс! Я з роспачы слабею.
Што сталася са мной — сама на разумею.

Дзея V

Кароль, Геракліён і іншыя ўславіліяючы Сесатрыкса за подзвіг. Амадзіс яго ўспрымае за сына і гаворыць, што пакляўся ажаніц яго з Лісарынай. Сесатрыкс просіц гроші, каб аблісці ўлюб. Кароль згадаеца, але Сесатрыкс у суне, ён гатоў адмовіца ад карону, абы толькі быць з Цімарэткай. Мірыс паведамляе яму, што Геракліён заляцаца да Цімарэткі, а Тамісіс па вушы закахаўся ў Нетасамію. Сесатрыкс пасылае Мірыса з лістом да Цімарэткі, у якім ен аভае быць ў верні. Лісарына разумею, што Сесатрыкс яе не хакае. Вастанія таксама сунуе, бо Мірыс ён пагарджае. Злучаючы на фартуну і Цімарэтку з Нетасамій. Яны таксама гатоўся на ўсё пайсці дзеля перамогі свайго кахрання, Да Карапеўчына з яйлецца Афіцэр, які раскрывае прауду: у тым лісце было вырвана слова «дачка», а таму Сесатрыкс — не яго сын. Кароль пасылае слугу пры Цімарэтку. Трызевуш прызнаецца, што Сесатрыкс — гэта яго сын, і ён марыц, каб той пастух, высокі ўніміць. Кароль міласцівы Сесатрыкса, настав даваўляе яму паглядзець на Цімарэтку. Ўсё раскрываеца: Цімарэтка — карапеўчына, а Сесатрыкс — пастух. Сцэна прызнання ў кахранні і абліччавасова смукту, што іхнаму часцю не збіцаца. Але тут прыходзіці навіна, што Аманафіс рыхте здару, рыхтеуца ўязця сілком трон для сына Апрывуша. Прыводзяць Аманафіса. Кароль, стомнены ад з'яўлення зданіў, гатовы аддаць трон добраўольна. І зной паварот фартуны: ён давёўдзеца, што Сесатрыкс — сын карапеўчына Апрывуша. Кароль пранапус Сесатрыкса карону і Цімарэтку ў жонкі.

Сцэна XXI

Кароль, Сесатрыкс, Цімарэтка, Аманафіс, Нетасамія,
Адасія, Трызевуш, Ніцаціса, Афіцэр

Кароль: Прыйдзі, сын Апрывуша, атрымай Карону,
А Цімарэтку ў Жонкі — гэтым я натхнены.

Табе я прыснгну, як Карадю падданы,
 Што ўсю табе аддам уладу — без падману.
Сесатрыкс: Ка роль, ты варты быць на Троне. І прызына
 Прашу: пакуль жывеш, кіруй барабалязна.
 Хоце мне ў руку Фартуна Скіпетр дачь гатова,
 Да чакі твайё рука было б і дастатковая.
Кароль: Як Цімараўты гонар гэткі пранайшч,

Вазымі ў прыячу Трон — над намі запануеш.
Сесатрыкс: Не, заставайся ў валадар як след, свабодна.
 Ды Цімараўту запытай: яна ці этодна?
 Во цяжкім гнётам абаім, напру́на, стане
 Саю, дзе абавязак вышай за хаканне.
Кароль: Адказавай, Цімараўтка.
Цімараўтка: Супадае воля
 Мая з тваеи. Хай нас яднае дола.
 Ты уратаваў мяне ад кіпіяў Кракадэлі,
 Калі надзею я ад жаху ўжо агубіла.
 Бязбройны, за мяне гатовы на ахвяру,
 Акутым кіем паваліў на дол пацвару.
 Вось доказы, што ён дабро для ўсіх нас творыць.
 А то, што ён Трон не рве ў сабе, гаворыць,
 Што варты іччасі ён яшчо паўнайшай чашы,
 Чым тая, што даўно яднае сарцы нашы.
 Кажу пры ўсіх: я Жонкай верній быць павінна...
Афіцэр: Бунт учсан Гераклён і Лісіярні!
Кароль: Схапіць іх! Абаіх! Ды кінуць у вязніцу!
 А нам
 У храм
 Час надышоў з'явіцца.
 Прад Алтаром мы Шлюб змацуем пары гожай,
 Каб век яны жылі пад шчодрай ласкай Божай.
 Фартуна да мяне шчаслівым стала бокам:
 Амал здаровы я і кожным бачу вока!

Сесатрыкс: За Праўду шчырую, за стойася Бог спрыяе,
 Калі Даэржавай, Бацькам, Жонкай надзяляе.
 Хадзіце з намі і Мірыс з Нетасамій,
 Хай злучыцы Шлюб і вас, нібыта голаў з шый.
 Багаславі нас, Бацька! Сашчапіўши руки,
 Падзякуем Багам, што скончыліся муки.
 І вы, ўсе Гледачы, парадуйцесь з намі.
 Што Праўда урэшце ўзнагароджана Багамі.

Танец.

КАНЕЦ.

Жанчына і палітыка

Эдвард РУДЗКІ

АЛЕНА МАСКОЎСКАЯ — ЖОНКА ВЯЛІКАГА КНЯЗЯ ЛІТОЎСКАГА АЛЯКСАНДРА ЯГЕЛОНЧЫКА

У 1472 г. церазь Нямеччыну, потым Балтыйскім морам ды Інфлянтамі цягнулася папскіе пасольства, якое везла з Ватыкану ў Маскву Зою Палеалёг на шлюб з Іванам Ш, вялікім князем маскоўскім. Маладая пакодзіла з дынастыі, якая мела заслугі перад каталіцкай царквой і трагічны лёс. Адзін зь ейных стрыяў, імп'яратр Іаан VIII, заключыў з Рымам у 1439 г. ведаму Фларэнтыйскую вунію, што павінна была пакласыці канец усходніх сіхізме, а другі, імп'яратр Констанцій XII, пагеройску загніў у 1453 г. пры захопе туркамі Констанцінополя. Бацька Зоі, Тамаш, яшчэ некалькі гадоў быў князем Марэ, але і гэты землі хутка занялі вызнаўцы ісламу. Пазней сям' прынайма апеку папы, якому Палеалёг перадаў каштоўную рэліквію, вывезеную з Констанцінопала, — галаву апостала Андрэя. Урачыстое прыбыццё Тамаша ў Рым адбылося 7 сакавіка 1461 г., а праз тыдзень Пій II узнагародзіў яго ордэнам Залатой Ружы і прызначыў высочайшыя пасады.

Друкуюча са скоротамі паводле выдання: Edward Rudzki, Polskie Królowie, Zony Piastów i Jagiellonow. W-wa, 1985.

кае ўтрыманье — 800 дукатаў што-месячна.

Тамаш Палеалёг мей чатырох дзяцей: Алену, Андрыя, Дзімітра і Зою, якую папа рымскі па ягонае съмерці ў 1465 г. удачарыў. Апекаваў Зою грек, кардынал Вісарыён, знакаміты гуманіст. У дзяцінстве яе двойчы заручалі: першы раз з рымскім арыстакратам, другі — з нашчадкам дынастыі князяў Ерусалімскіх і Кіпра. Аднак тыя заручыны былі адменены.

Сям'я трывалася грэка-каталіцкага веравызнання. Жадаючы пашырыць свой уліпў з праваслаўныі маскоўскі Крамль, папа Павел II праз пасярэдніцтва кардынала Вісарыёна сасвату Зою за вялікага князя Івана III, выдзеліў у пасаг 6 тысячаў дукатаў і выправіў яе ў Маскву. Нельга было прадбачыць, што «дачка папы» амаль сразу па прыбыцці на Русь, яшчэ перад спатканнем з жаніхом, пачне хадзіць на дызуніцкія набажэнствы, падкрасыльваючыя сваю прыхільніцтва да праваслаўя і цалкам адыходзячы ад Фларэнтыйскай вуні.

Шлюб вялікага князя з грачанкай адбыўся ў крамлёўскай царкве 2 лістапада 1472 г. Алена ж нарадзіла-

Папа Сынкстус IV уручае пасаг Софіі Фамінічне, што стаіць перад ім пасыля сваіх заручынаў, побач з Іванам Фразінім, каторы прыме з рук Папы капшук з золатам. Росьпіс у бальніцы Святога Духа ў Рыме.

ся 19 траўня 1476 г. Вядома, што прыйшла яна на съвет ранкам і бацька, заняты здабыцьцем Вялікага Ноўгараду, быў тады па-за Масквой. Калі вялікая княгіня літоўская мела два гады, маці нарадзіла сына — Васіля, годам пазней — Юрыя. Потым у Зое ды Івана нарадзіліся яшчэ троє сыноў і дзівле дачкі, апошняя — у 1492 г.

Неўзабаве па шлюбе новая вялікая княгіня маскоўская перастала ўжываць сваё граецкай імя, а прыняла набліжанае расейскае Софія. Але ў народзе яе ўсё роўна называлі «рымлянкай». Наагул не набыла папулярнасці; відаць, праз тое ўсталёўвалася ў Крамлі візантыйскія звычайі. Так, досступ да вялікага князя, заўжды акружанага бацрамі і ваярамі, стаў зарас цяжкішы, і трэба было выказваваць яму большую пашаноту. Масква пачала карыстацца імпэрскім гербам — двухголовым арлом, і паступова ўзынікала перакананыне, што роўбіца яна «трэцім Рымам», новай

сталіцай усходняга хрысьціянства. Прыхільнікі даўніх парадкаў ва ўсіх гэтых зменах бачылі віну «рымлянкі».

Становішча Софіі было вельмі ня-простое яшчэ па адной прычыне. Іван III да шлюбу з дачкой Палеа-лёта, застаўшыся ўдзёмом, ад першае жонкі меў сына — Івана Малодшага. У час прыбыцця мачахі хлопцу было 13 гадоў. Як першародны, ён лічыўся наступнікам бацькі на сталы. Тому ўзынікала проблема — які лёс чакае сыноў Софіі, іншершлюбімага Васіля. Паводле даўнішай звычая, яны павінны былі атрымаць уласны ўдзелы. Але, паколькі ішло «зўбраннне землзў», дык выходзіла, што Іван III на будзе дзялянім сабраную з цяжкасцямі краіну між сваімі нащадкамі. Гэта схіліла Софію да салідарнасці з апазыцыяй, якая прагнела абмежаваныя ўлады вялікага князя на карысць ўзделных. Іван III бачыў такую палітыку сваёй жонкі, і гэта выклікала разлад у

сям'і, што пакрыла ценем усё дзяцінства і маладосьць Алены. Князёўна выхоўвалася пры маці. Атрымала адукацыю, а ў лістох засведчыла немалы інтэлектуальны здольнасць. Настаўнікам Алены быў, відаць, візантыйскі манах з атачэння Софіі. Важней падзеяй у выхаванні і развіцці дзяцей Івана III сталіся два візіты брата Софіі — Андрэя Палеалёта. Падчас першага візіту госьці з далёкага Рыму выдаў сваю дачку Марыю за ўдзельнага князя вірайскага і белаброскага Васіля, а другога — яму спадарожнічу аўгустынін Ян Сальватор, які асёў у Маскве. Тады, у 1490 г., Андрэй паўтарыў сястры канфедэнцыйныя словаў італьянскага дарадніка польскіх каралёў Калімаха, каб пры сваім ня-пэўным становішчы на выпадак смерті старшага за яе мужа шукала падтрымкі ў Ягелонаў. Тым жа разам Палеалёт прадаў шыгарту свае права на імпэраторскі стolec у Канстанцінопалі, пакідаючы сабе толькі тытул уладара Марыі. Пасля гэтага спрытын грэк адразу з Масквы падехаў у Парыж, дзе зрабіў аналагічную прапанову Карлу VIII. Некалькімі гадамі пазней пры выправе на Неапаль кароль Францыі засяяў вялікую квоту набыў у Андрэя належныя яму права на стolec, ня ведаючы, што яны ўжо адступленыя Івану III.

Ягайлавічы здаўна планавалі ажаній з маскоўскай князёўнай таго з сыноў Казіміра, які атрымае па бацьку Вільню. Напачатку думалі пра Яна Ольбрахта, але ў рэшце рэшт вялікім князем літоўскім стаўся Аляксандар. Ужо ў чэрвені 1484 г. літоўскі пасол маршалак Ян Забжэзінскі ўпершыню гаварыў у Крамлі прамагчымасць тагошні шлюбу. Пазней да гэтага далучыўся Калімах, парады якога перакаў Софіі ейны брат Андрэй. У 1492 г. па заняцці Аляксандрам стольца, зьявілася ў Маскве пасольства на чале з Станіславам Глябовічам, які афіцыйна інфармаваў маскоўскую ўлады пра змену валадара ў Вільні і выгаварыў папрокі Івану III, які за апошні гады далучыў да Масквы шораг княстраву, што да гэтага прызначавалі вяршніцтва Літвы. Апроч таго, вялікі князь маскоўскі пачаў ту ту гаварыў, што недавесенску на азначала намер далейшай агрэсіі.

На прыёме ў князя Патрыкеева пасол Глябовіч на падпітку гаварыў пра шлюб Аляксандра з Аленай. Назаўтра некалькі баўраў папрасілі тлумачэнняў. Глябовіч сказаў, што гэта толькі ягоная думка, але пра такі проект у Вільні думаюць. Адпускаючы пасольства, Іван III адзначыў, што найперш траба заключыць мір, а ўжо тады можна будзе абміркоўваць іншыя праблемы.

Аб'явіліся таксама і канкурэнты. У 1486—1490 гг. габсбургскае пасольства двойчы пратановівала Маскве антыпольскую замірэнне, замававае шлюбам Алены. Сыпярша жаніхом меўся быць васьмігадовы Філіп Прыгожы, князь Бургундый, потым — ягоны бацька, рымскі кароль Максыміліан. Гэтае пасольства прымала і Софія. З матрыманіяльнымі прапановамі звязаўся да Масквы і мазавецкі князь Конрад; у сталіцу Мазоўшы Варшаву прыняжджаў нават маскоўскі пасол, але да станоўчых выніку не дайшло.

Напачатку 1494 г. прыбыло ў Маскву вялікае пасольства, узнічалене ваяводам Пётрам Мантгірдавічам. Вялікія князства Літоўскага прызнала шэрш апошніх анкзі з боку Івана III, між іншымі і страту Вязмы, і на здоле арганізаўца ані антытарскага замірэння, ані атрымала гарантый, што вялікі князь маскоўскі надалей утрымаеца ад парушэння ўзходніх мяжы. Мір падпісалі 5 лютага, і таго ж дні Мантгірдавіч папрасіў руکі Алены. Назаўтра атрымаў станоўчы адказ. Запрасілі тады паслоў у пакоі Софіі, дзе адбыліся заручыны, падчас якіх князь Аляксандра замяніў малады ліўянін Станіслаў Кежгайла. Прыгажосьць нарачаной узрушыла паслоў. Адбыўся абмен пярсцёнкамі й крыжамі на залатых ланцужках. Алена распітвала пра здароўе Аляксандра, а Іван III папрасіў ягоны партрэт.

Наступнага дні вялікі князь замаваў мір свай прыслагай, і тады перайшлі да аблекавання варункаў шлюбнай дамовы, што было няпроста, бо авбода бацькі спадзяваліся атрымаль аздатнасці перашкодзіць далейшаму аб'яднанню расейскіх земляў. Іван жа праўгнүў узмайдненіе праваслаўя на Літве, міркуючы, што рэлігійны чыньнік будзе спрыяць палітычным інта-

рэсам Москвы. У звязку з гэтым вялікі князь папрасіў гарантый, што Алена на зыменіць веры, і дамагаўся, каб для яе была пабудаваная царква ў Віленскім замку.

Шлюб каталіка з праваслаўнай быў тады здаравінем выключным, хоць Аляксандар і атрымаў згоду папы рымскага. Складвалася беспрэцедэнтная ситуацыя, у якой ужо зараз бачыліся канфлікты. Першы выбухнуў праз пару тыдняў па заручынах. У той час прыбыў у Вільню пасол Івана III князі Патрыкеў, каб атрымадзь прысигу мірнай дамовы ад Аляксандра. Адначасна началі афармляць звязаныя з пагаднінем гарантый, што выклікала сур'ёзныя праблемы. На прапановану віленскага біскупа Табара была запісаная ўмова, што Алена мае права самахоць перайсці ў каталіцызм, з чым маскоўскае пасольства не пагадзілася. Перамовы спыніліся на некалькі месяцаў, і толькі 26 кастрычніка 1494 г. Аляксандар падаў дакумент на ўзор прысланага з Москвы. Было відавочна, што гатую гарантую цяжка вытрымаць, бо ў каталіцкім краі няпроста цярпець праваслаўнuku жонку валадара без спробы схіліць яе да зымены веравызнання. З гэтага хвіліны пытаныне шлюбу вырашылася.

3 снежня 1494 г. пасольства вырушилі з Вільні на маладу, а ў Москву прыбыло 6 студзеня наступнага году. У ягоным складзе былі троцкі кашталян князь Аляксандар Гальшанскі ды галоўны архітэктар шлюбу віленскі кашталян Ян Забжэйнскі. Пасланцы ўбачылі Алену 12 студзеня ў пакоях мэці. Князёўна падчас аўдыенцыі выбухнула плачам. Наступным днём перад ад'ездам адбылося ўрачыстае набажэнства ва Успенскіх саборы, пасля чаго бацька прынародна звярнуўся да дачкі, каб ніколі не пакідала праваслаўя. Затым Алену блаславі мітрапаліт Соф'я і брат Васіль праводзілі яе да Даніамілава, там маці была з дачкой дазве ночы, а брат частаваў паслоў. Іван прыехаў яшчэ раз развітаца і перадаў удар ствары абраз з дамаляванай унізе выявай укленчанай Алены.

Князёўна са съвітай ехала праз Мажайск, Вязьму, Смоленск, Польшчу і Вільню. На Літве не сустракалі з энтузізмам. Праваслаўныя

Цар Іван III.

спадзяваліся на паляпшэнне свайго становіща, а каталікі цешыліся з думкі, што шлюбны звязак станецца гарантам трывалага міру. З маскоўскага боку супрадзяджалі Алену князь Рапалоўскі з жонкай, група знакамітых баярў ды поп Фама. У Смоленску, які належаў тады Вялікаму Княству Літоўскому, народ на чале з праваслаўным біскупам Восіпам вышыў вітаць новую валадарку за піць вёрстай ад гораду. Алена слухала набажэнствы ва ўсіх цэрквях, а ў Полацку была пачвіва да жонкі і дачкі Забжэйнскага, якіх запрасіла да свайго стала і налівала ім віно. Жадаючы мець большую свабоду, Алена адмовілася ад восьміконага вазка, прысланага Аляксандрам, і ехала ў бацькоўскім, засланым собаліямі. Па дарозе прыбывалі да яе пасланцы маладога з рознымі прэзентамі і дадалуціся да аршаку: тут былі слынныя князі Канстанцін Астроскі, князі Глінскія, а таксама дзве першыя каталіцкія пані Літвы — Радзівілава і Гаштольдзіані.

Вялікі князь выехаў сустрэць Алену за тры вярсты перад Вільні. Спат-

каныне адбылося на чырвоным сукні, якое разаслалі на полі. Нарачоныя пашкінулі руکі і сказалі адно аднаму некалькі прыемных словаў. Абедзве сувіты стралілі ў паветра на віват. У горад Алена ўехала вазком, Аляксандар — конна. У Вільні вялікі князь паехаў адразу ў катадральны касцёл; Алена найперш накіравалася да царквы Прачыстай Багародзіцы, дзе яе прывітаў мітрапаліт Макары і натоўп вернікаў. Пасля набажэнства князіня Рапалоўская і балярыні на праваслаўны звязай расpusцілі Алене косы, надзелі ёй на галаву расейскія вясельныя влем і аблыпалі хмелем. Пасля гатага паехалі да каталіцкага касцёла на шлюб, які выканыў біскуп Табар. Але і там Макары і Фама напаўголасу чыталі молітвы, світа малілася па праваслаўнаму, княгиня Рапалоўская трымала над маладой вянок, а сама Алена, каб падкрэсліце адзінства цырымоніі ў дзвюх розных съвітах, стаяла на тых самых собялах, што і ў царкве. Па ўрачыстасці Аляксандар адбыў у Верхні замак, а ягоная жонка — у Ніжні. Назаўтра адбылося ўручэнне зяцю падарунку ад цесьця (найкаштойнейшы — залаты крыж, аздоблены каменьчыкамі), пасля чаго прымесы і гуляннне цягнуліся два тыдні, аж да Вялікага Посту. На дзень шлюбу малады меў трыцаць чатыры гады, а ягоная выбраныніца няўпойных васеннацца.

Аляксандар знайшоў у асобе Алены памяркоўную і добрую жонку. Новая вялікая княгиня была ўраўнаважаная, лагодная і паслухмянай, а муж празь некалькі гадоў прыкметні, што яна мае моцную індывідуальнасць і багата энергія. Здолела захаваць прыхільнасць да Літвы і Москвы ў абставінах, калі гэтая дзяржава ваявалі. Набыла славутасць як энтузіастка праваслаўды адначасна падтрымлівала добрыя стасункі з шэрагам каталіцкіх духоўных асобы і з ордэнам францішканцаў. Зь іншых ейных адметнасцяў былі ведамыя захаленне музыкой (спрычынілася да пераезду з Кракава ў Вільню слыннага капельмайстра Генрыха Фінека), а таксама здольнасць да вырашэння сваіх маёмынскіх спраў. Апроч таго, для Аляксандра немалое значанье меў той факт, што жаніўся з дужа

прыгожай кабетай. Паўвекам пазней панегірысты, якія пісалі ў гонар Эльжбеты Аўстрыйскай, падкрэслівалі ў лісьлівой форме, што малада жонка Жыгімonta Аўгуста па прыгажосці не саступае нават каралеве Алене маскоўскай. Сам Аляксандар меў неефектны выгляд: нізкі, касыцісты, але вызначаўся фізычнай сілай.

Хутка паслья шлюбу Аляксандар пажадаў, каб Алена апранулася ў стой літоўскі, затым адаслаў ейную маскоўскую съвіту, а ў атачаныне ўёў каталіцкі. Усе гэтага пераменілі Алена прыняла без адпору. Хутка навулася размаўляць па-польску, хоць з мужам і з ліцьвінамі заўсёды гаварыла па-расейску.

Аляксандар запісаў жонцы шэраг маёнткаў і ключоў. Так, 28 жніўня 1501 г. у Горадні яна атрымала Княжыцы, Смаленскі, Крэдзіжыцы, Лёчыцы, Чырчынск, Браслаў, Цярэшыны, Жыжмонты, а таксама замак Папова Гара і Магілэўскае стараства. Бальшыня валоданняў знаходзілася ў Віленскім і Троцкім ваяводствах, некаторыя блізь Менску, толькі Папова Гара — ля мяжы ды неўзабаве сталася здабычай Москвы. У 1503 г. Алена атрымала яшчэ Магілеў. Частка тых маёнткаў належала ёй пажыццёвё, а іншыя магла перадаўца манастыром, што неаднадычныя рабіла. Як руліўшая гаспадынія, наведала ўсе маёнткі, а ў некаторых нават і жыла па некалькі тыдняў. У 1502 г. судзілася зь нейкім судседам за поле і кавалак лесу ў адным з маёнткаў.

Даволі хутка Алена з усіхе маскоўскіх съвітаў пакінула толькі старую няньку, кухара і двух баяраў. Адаслаў пават папа Фаму, замініўшы яго мясцовым спаведнікам. Праз нейкі час Іван III прыслаў у Вільню князя Рамаданоўскага з жонкай, ды Алена не працівілася, калі Аляксандар адаслаў назад іх. Канцлерам вялікай княгіні быў праваслаўны Іван Сапега, кройчым Юры Гальшанскі, ключнікам — князь Абалецкі, падстоліем — каталік Ян Радзівіл, а першай пані — Соф'я з князёў Заслаўскіх Радзівілава.

Тым на менш прысутнасці праваслаўнай пані ў Віленскім замку абурала значную частку каталіцкай, якіх хацелі, каб Алена зъяніла веравызнанне. Распачаўся ў розных формах цік.

Ужо хутка па шлюбе прыбылі зь візитам цешці Эльжбета Ракушанка, дэвзе маладзенская швагеркі і швагер Фрыдэрык Казіміравіч, толькі што абраны кардыналам. Свяякі бавілі ў Вільні месяц і намагаліся скіліць Алену да пераходу ў каталіцызм. Аднаго дня Эльжбета папрасіла нявестку правесці яе да касьцёла, спадзючыся там намовіць яе да ўдзелу ў набажэнстве. Вялікая княгіня суправаджаліца цешчу як да дэзвярэй съвятині, але адмовілася пераступіць парог і накіравалася заміж гэтага ў царку. Сам Аляксандар жадаў бы бачыць жонку каталяцкай, але не прымушаў яе да зъмены веравызнання. Затое ў атачэнні валадара ціск зьдзізняўшай найперш віленскі біскуп Войцех Табар, ліцьвін, вывучаны ў Кракаве, прыхільнік славога вырашэння проблемы з праваслаўным. Ей наведаў Алену, дамагаючыся, каб хоць прызнала вунію і прызнала вяршэнства папы. У адказ пачаў: «Я дзе волі бачыкі зрабіць гэтага не могу». У тым жа кірунку дзеянічала таксама і бернадзінцы.

Як стала наступіца праваслаўя, Алену дбала пра цэрквы. У Вільні цікаліся саборамі Прачыстасці Бародзіцы, прызначаны ў янгона ўтрыманье набыты майстак Загоры, і з'яргожвалі Пакроўскую царку. Паза сталацай падтримала ініцыятыву Хадкевічай аб узвядзенні манаstryра над Супраслью. 10 мая 1500 г. прымыала ўдзел у янгонім асьвячэнні і падараўала кляштару частку царкоўных книгаў, атрыманых ад бацькі. Манахі прызналі яе сваім дабрадзе́йкай і пастаянна моліліся за ёйнае здароўе. Праўдападобна, што пад упłyvом жонкі Аляксандар у 1497 г. надаў значную зямельную маёмацьсць кляштару сьв. Мікалая ў Кіеве, а ў 1499 г. выдаў праваслаўным духавенству прывілі ў судовай сферы, а таксама забараніў сваім ураднікам умешвашца ў справы царкоўных прыбыткаў.

У той час літоўскае праваслаўе перажывала крызіс. Мітрапаліта Максіміяна паблізу Кіева захапілі татары і забілі. Ягоным наступнікам стаў біскуп смаленскі Язэп Булгарыновіч. Новы ўладак, як прыхільнік царкоўнай вуні, 25 жніўня 1500 г. паслаў ліст да папы рымскага з послухам і вызнаннем веры паводле дэкрэ-

Сям'я Алены Маскоўскай: бацька, Іван III, і маці, Соф'я Палеалёт, зь дзецемі і ўнукамі.

ту Флярэнтыйскага сабору. Аднак Аляксандар VI Борджія адхіліў гэтую спробу аб'яднання з той афіцыйнай прычынай, што Язэп быў пасъвічаны схізматыкамі, а не лацінскім патрыярхам Констанцінопаліем. На самой справе папа на веры ў рэальнасць вуні, пра што выказаўся ў лісьце да біскупа Войцеха Табара. Намаганы мітрапаліта не былі адзінкавыя. Такіх жа поглядаў трывалісць канцлер Алены Іван Сапега. Ен прызнаў уладу папы і атрымаў ад яго згоду на ўзвядзенне съвятині, дзе набажэнствы адпраўляліся бі на лаціне і на стараславянскай мове. Бальшыня гісторыкаў лічыць, што Алену зацікаўлена ставілася да гэтай ініцыятывы, якая вырашала шмат ейных асаўстых проблемаў. Магчыма, традыцыя маці спрасыці для ўнучкі Палеалёта прынцыцу такога падхудоўка.

У першых гадох жыцця на Літве вялікая княгіня шмат падарож-

нічала, часта суправаджала мужа ў ягоных інспектыях, наведаўшы хутка па шлюбе Горадню, у 1497 г. Полацак, Віцебск і Смаленск, а ў снежні 1499 г.—Берасцьце. У 1499 г. цяжка і доўга хварэла, пра што муж двойчы паведамляў цесьце і пешчы. Па вызыдаўленні напаткай Алену нечаканы ўдар — пачалася вайна (3 траўня 1500 г.) з Москвой. Галоўнай зачэпкай яе Іван III выстаўляў невыкананым зямлем унія Алены. Дыскусію праваслаўі публічна, што разглазавала караля. Ен з'яўрюўся да брата як да кракаўскага біскупа і запатрабаваў спыніць галосныя абгаворы сямейнае справы. Толькі скончыліся публічныя дыскусіі пра тое, ці каралева ёсьць хрысціянка, як бернардзінцы высунулы больш памяркуючу канцепцыю пераходу на католіцызм, якая аbumoўlіvala толькі афіцыйнае прызнанне папы без неабходнасці новага хрысціянства. Такое ж думкі трymalіся і францішканцы. Тым на менш Алене, пазбўленай падтрымкі Івана III і літоўскага атачэння аднаверцаў, было ў Кракаве значна цязкай утрыманца ў веры бацькоў, і тое, што яна ў поўнай ізоляцыі здолела вытрымадзі моцны націск, сведчыць пра сілу ейнага харкту.

Тым часам вайна прайгвалася, хоць пасля захопу вялізных ашпараў Севершчыны маскоўскі націск прыкметна саслабеў. Вугорскі кароль Уладзіслаў Ягелончык зрабіў спробу пасрэдніцтва, і ягонае пасольства наведала Москву. Не дало яно выніку, але Іван III прыслалі дачэ з вішаванні ды згадзіўся на прыезд літоўскіх паслоў. У маі 1502 г. каралеву выярнулася ў Вільню разам з Эразмам Цэлкам і Янам Ласкім. Аляксандар з'яўлюўся там у каstryчніку. Па дарозе напісаў да Фрыдэрыка, дамагаючыся польскай падтрымкі для Літвы, а таксама прапануючы, каб Каронная Рада папрасіла ягоную жонку аб пасярэдніцтве ў заключэнні міру. Заходзіла пра тое, што ў звязку з вайной Алену хадзела кантактаваць з бацькамі толькі з ведама і ўпаўнаважанльна падданных. У венчай дапамозе Рада адмовіла, але Фрыдэрык афіцыйна з'яўрюўся да каралевы ад імя епіскапату, каб паспрыяла перамовам з бацькамі. Хутка пасля прыніяла тытул каралевы, і так усім называлася, толькі спарядычна ў дакументах гаворыцца пра «...женкону караля польскага вялікую княгиню літоўскую». У пабудаванай пры Соньцы Гальшанскай вавельскай капліцы пачалі адбывацца праваслаўныя набажэнствы, што выклікала абуранье. Наагул схізма манаҳіні ў Кракаве ўражвала значна макней, чым у Вільні. Апазыцію ўзначальваў капитул, які дамагаўся новага хрысціянства Алены. Дыскусію праваслаўі публічна, што разглазавала караля. Ен з'яўрюўся да брата як да кракаўскага біскупа і запатрабаваў спыніць галосныя абгаворы сямейнае справы. Толькі скончыліся публічныя дыскусіі пра тое, ці каралева ёсьць хрысціянка, як бернардзінцы высунулы больш памяркуючу канцепцыю пераходу на католіцызм, якая аbumoўlіvala толькі афіцыйнае прызнанне папы без неабходнасці новага хрысціянства. Такое ж думкі трymalіся і францішканцы. Тым на менш Алене, пазбўленай падтрымкі Івана III і літоўскага атачэння аднаверцаў, было ў Кракаве значна цязкай утрыманца ў веры бацькоў, і тое, што яна ў поўнай ізоляцыі здолела вытрымадзі моцны націск, сведчыць пра сілу ейнага харкту.

Алене ў гэты час жыла на Літве. У Польшчу выбраўлася ѿ сінекіні 4 лютага 1502 г. урачыста ўехала ў Ваўельскі замак. На жаданьне мужа яна

Бугоршчыну Уладзіславу: «Пра мір зь вялікім князем маскоўскім клапоціца зараз наша жонка».

Падрыхтаваны для Масквы лісты былі агульнай справай Алены і Сапегі. Датаваны 2 студзеня 1503 г. Усё пасланыне складалася з чатырох лістоў, блізкіх па зъмесце: да батькі, да маці, да братоў — Васіля і Юрыя. Яны былі прадыктуваны Сапегу, але ў лісьце да маці мелася прыпіска каралевы. Да бацькі звязалася з найвышэйшым шанаваннем: «Я, служанка і дачка Твоя і падножак Твой», хоць падпісвалася «каралева і вялікая княгіня». У звязку з вайной вяліке значаныне наўбываала сцверджанье Алены, што нідзе ані ў Польшчы, ані на Літве ніхто не перашкаджаў ёй удзельнічаць у праваслаўных набажэнствах. Незвычайныя харектар мела прызнанне: «З таго часу, як прыйшла ў Літву, дык робіцца адна бядя. Чакалі тут, што с мной прыйдзе з Масквы дабро, вечны мір, любоў, дружба, дамагома супротив татараў, а прыйшло ўсё злое: вайна, біты, пажары гарадоў і вёсак, разьліў хрысціянскай крыўі, удаўство, сіроцтва дзяцей, няволя, адчай, плач і стогны». Усё пасланыне было заклікам да міру і віка звярзала цяжкую асабістую суітуюю манархіні ў часе вайны. Алена ўжыла нават такі аргумент: «Адвеку ніхто ня чуў, каб бацька ваяваў за дзецымі».

Гэтых лістуў ўзяло афіцынае пасольства, якое суправаджаваў канцлер Алена Сапега. Перамовы былі вельмі цяжкія. Літоўскі бок дамагаўся напачатку вяртання ўсіх, занятых Масквой, землляў, а потым — паловы. Масква, наадварот, патрабавала адступленія ўсіх нездабытых да таго часу Смаленску й Кіеву. Сапега наўедаў асобна найперш Івану III, а пазней — Зою, апавяздаючы пра выключна цяжкую суітуюю іхнае дачкі, з прычыны якой афіцынае вядзеца вайна. Вялікі князь ня выказаў, аднак, хвальванья, а прасіў перадаць Алене пра вартасыці пакутніцтва за веру. Усё ж заклік каралевы даў пізуны вынікі. Соф' ў той час памірала; ейныя просьбы прымусілі мужа на саступкі па другасных пытаннях, што ўмажлівіла заключчыне міру на 6 гадоў. Ен быў падпісаны 28 сакавіка 1503 г. Вялікі князь, аднак,

Вялікі князь Аляксандар.

не даў згоды на прызнаныне дачкай Флярантыйскай вуні, што дазволіла б ёй каранавацца.

У 1502 г. памер мітрапаліт Язеп, а новым уладыкам з дапамогай каралевы стаў Іона Пратасевіч, ейны спаведнік. Яго не цікаліла справа вуні. У 1504 г. Аляксандар выдаў прывілей праваслаўным на Літве, у якім між іншым, абяцáў, што сяяне ў маёнтках, якія набываюць каталікі, ня будуть змушаны да зъмены веры. Алена аднавіла ў Вільні сабор Прачыстай Багародзіцы, а ў Спaskай царкве зъмысьціла абраз Хрыста — даўнія маймансіцы візантыйскіх Палеалігáў. Абудавала царкву ў Менску і фундавала тут манастыр.

У 1504 г. на сойме ў Радамлі Аляксандар першы раз у жыцці захвараў, і хвароба паралізавала левую палову цела. 22 чэрвеня яго прывезлы у Кракаў, у верасьні ён пачаў сабе лепш, пачаў хадзіць без кійка і зноў сядаць на каня.

У каstryчніку каралеўская пара пакінула Кракаў, ня вedaючы, што робіцца гэтая назўжды. У Вільні здароўе Аляксандра пагорышлася. Напачатку хворага даглядала Мацей з Блоні, які, перадусім, стараўся зъменіць боль. Потым да лячэння прыцягнул знахара Балінскага (вэнgra,

Старожытны Браслаў. З акварэлі Д. Струкава, 1865 г.

які карыстаўся прозывішчам жонкі). Ен абядцáў вылечыць каралаля за два тыдні, дæлэ чаго прымусіў хворага пацець. У выніку такога лячэння стан здароўя Аляксандра пагорышыўся. Алена з Ласкім выгналі шарлатана з замку. У звязку з наездам татараў Аляксандар вырашыў ехаць у Ліду, каб сваёй прысутнасцю мацаваць дух войска. Каралева з групай дараднікаў спадарожнічала мужу. У Лідзкім замку Аляксандар склаў тастамант, якім абыяшчашу Жыгімонтага юношынікам і наступнікам стальца, а таксама давяраў яму апеку над Аленай: «Каб яе бараніў і каб заставалася ў належнай пашане на канец свайго веку». Пагаршэнне стану здароўя прымусіла каралаля і Алену вярніцца ў Вільню. Аляксандар ня мог ехаць ані конін, ані ў вазку, яго везлі на насілках паміж двух коней. У сувіце былі канцлер Ян Ласкі, біскуп Табар, Ян Забжэзінскі, іншыя паны-рада.

4 верасьня прыбыў у Вільню, Аляксандар і Алена занялі Ніжні замак. Неўзабаве манарх страціў мову. У гэты час прыйшла вестка, што Глінскі разబіў татараў пад Клещкам. Аляксандар ад радасыці плаکаў і складаў уздзінчу руки. 19 верасьня сардечна развязтаўся з жонкай, прыняў апошніе намашчынне і ўнаучы скану. Алена засталася ўдовой. Ей было трыццаць гадоў.

Пачаліся спрэчкі пра месца пахаваньня Аляксандра. Паводле традыційнай гэта павінен быць Вавель. Але літоўскія ўраднікі, падтрыманы ўдвой, дамагаліся, каб месцам вечнага спачачыну сталіся склены Віленскага касцёла сьв. Станіслава. Пахаваньне было надзвычай урачыстае. За труной ехаў трыццаць адзін жалобны вазок, за імі вялі трыццаць двух коней, затым восем рыцаў наслы харугвы Польшчы і Літвы, а чайвёра — атрыбуты ўладара: скіпетр, меч, дзяржаву, карону.

Гэта было 17 кастрычніка, а 20 га малодшага брата Аляксандра Жыгімонта абраў вялікім князем літоўскім, ды праз паўтара месяца і польскім каралём.

Некалі Алена пісала да бацькі, што ейнае высокое становішча і чын жонкіца гарантаваны, пакуль жыве муж, а потым можа напаткаться рознай крыуда. Але лёс удавы склаўся прыстойна. Жыла яна пераважна ў Ніжнім замку, шмат ездзіла па сваіх маёнтках, асабліва ў Браславе. У 1507 г. Жыгімонт надаў каралеве Бельск з ваколіцамі, Сураж і Бранск. У 1510 г. выдаў братавай прывілей, паводле якога яна рабілася патронкай Святыя-Траецкага манастыра ў Вільні і з правам прызначаныя архімандрыта. Бязьдзетная былая манархія щодра датамагала праваслаўным святыням. У Браславе залажыла жа-

ночы манастыр і царкву сьв. Барбary.

Карапела-ўдава была багатая і мела вялікіх скарбы. Баялася, аднак, што будзе абраўавана, і таму перадала іх на захаванье віленскім францішканцам, зь якімі заўжды мела добрыя стасункі. Манахі съзвяджалі пазней, што ў іх знаходзілася толькі частка скарбу Алены. Невядома, дзе трymала рэшту; некаторыя меркавалі, што даверыла яе кнізю Астроскаму, які па съмерці карапелы фундаваў зых сродкаў будаўніцтва царквы. Частка скарбу, што захоўвалася ў францішканцаў, каштавала 400.000 дукатаў, што адпавядала вясмы гадавым даходам польскіх карапеў. Былі гэта пераважна каштоўныя каменьчкі, залаты і сярброныя рочы. Займалі яны 16 вялікіх куфраў; паказальна, што паслья съмерці Алены троі натарыя на здолелі апісаць за поўны дэнь зъмесціца аднаго куфру.

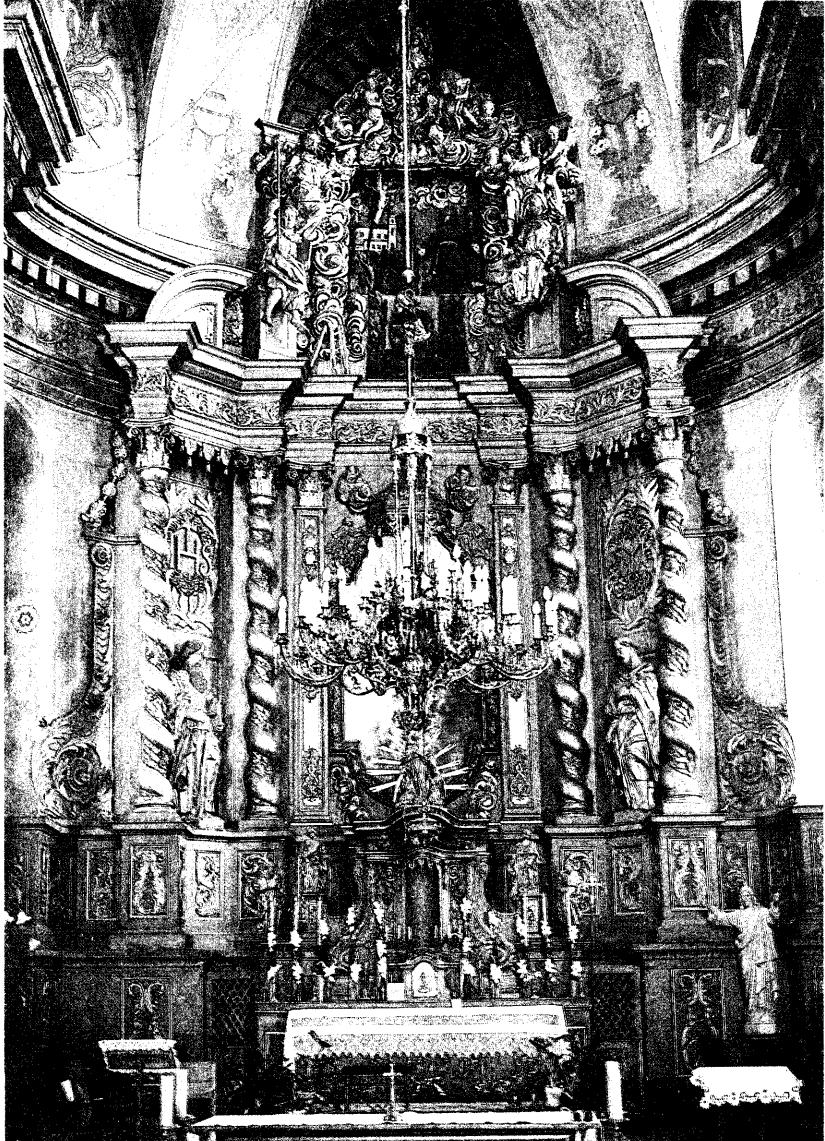
Гроши гэтыя карапела, аднак, не скрысталі, а спрычыніліся яны да вялікай жыцьцёвой няўдачы Алены. Калі 1511 г. Алены вырашыла вярнуцца ў Москву, бо ў Вільні чулася самотна, а ў Москве жыла ради. Апроч таго, нешта значыла і проблема прастыжу: была зарараз напаў забытая ў краі, дзе раней выступала як жонка валадара. Варта падкрэсліць, што амаль усе аўдадэльныя манаҳіні, якія нарадзіліся за межамі краіны, па розных прычынах пакінуły Польшчу. У дадзеным выпадку атрымала згоду Жыгімonta на ад'езд было для Алены немагчыма як з нагоды благіх стасункаў з Москвой, так і з увагі на набыты скарб. Карапела вырашыла пахаць без дазволу швагра. Дзеля гэтага плававала наведацца свае блізкія да маскоўскай мяжы мабіткі адкуль яе павінен забраць спэцыяльна высланы Васілём атрад. Плян гэты быў выпрацаваны з пасольствам Васіля, якое наведала Алену ў 1511 г. Месцам

спатканья аbralі Бранск. У прызначаны час прыбыла туды маскоўская выправа на чале з княземі Адоўскім і Курбскім. Аднак Алена не прыхала, бо нейкі здраднік паведаміў пра ейныя пляны віленскаму старасту, які забараніў гвардыям францішканцаў — Яну Камароўскаму — выдаць карапелеву ходу якія ейныя рэчи. Таксама ваявода Радзівіл, да якога гвардыян звярнуўся за парадай, размэндаваў иму затрымашу скарбы. Сітуацыю ўскладніў той факт, што Камароўскі быў тым ордэнским манаҳам, якому карапела асабіліва давярала. Выбухнула гневам, калі менавіта Камароўскі адмовіўся вярнуць ёй уласнасць. У дадатак звяўліся некалькі паноў на чале з Радзівілам і забаранілі Алене ехатъ у Бранск. Абурана карапела паскардзілася Жыгімонту, і той адміністраваў яе вярбовы.

У 1513 г. Алена зноў патрабавала вяртаньня сваіх скарбаў, і на гэты раз атрымала 40 залатых кубкаў. Потым, літаральна праз некалькі дэён, раптотуна памерла. Ей было 37 гадоў. Камароўскі занатаваў у хроніцы, што яе атруціў ключнік на замаг ваяводы Радзівіла, які меў жаданне прыгарнуць каштоўнасці былой карапелевы. Інцыдэнт кропіці не падзірдахаўшы гэтага аўбінавачання. Скарбы Алены потым атрымала карапела Барбара Заполья. У лісьце да кракаўскага біскупа Жыгімонт Стары з палёткай скончыў паведамленне пра съмерць братавай словамі: «Гэтым дзяржаве нашай ня мала паменшала клопату».

Пахавалі Алену ў саборы Прачыстай Багародзіцы. Будынак быў разбураны, калі расейны, гасці Касцюшкіускае паўстаньне, займалі Вільню.

Напачатку на руінах сабору пабудавалі дадатковы корпус універсытету, пазней — аднавілі царкву, ды ў выніку ўсіх гэтых пераменай труна карапелевы Алены згінула.

Інтэр'ер францішканскага касцёла Успенія Марыі ў Пінску. XVI—XVII стст.

Роспіс у інтэр'еры касьцёла сьв. Тадэвуша ў в. Лучай Віцебскай вобл. Другая палова XVIII ст.

Документы і людзі

ВАСІЛЬ ЗАХАРКА — ДРУГІ ПРЭЗЫДЭНТ БНР

Васіль Іванавіч Захарка — актыўныя палітычныя дзеяч у перыяд станаўлення суверэннай беларускай дзяржаваўнасці (1917—1921 гг.), пазней эміграцыйныя беларускія дзеяч, старшыня Рады Беларускай Народнай Рэспублікі ў 1928—1943 гг.

Нарадзіўся ён 1 красавіка 1877 г. у беднай сялянскай сям'і на Горадзеншчыне. У 16-ці гадовім узроście застаўся сіратом разам зъ сястрай і двума братамі. Сам вымушаны быў весьці бацкавую гаспадарку і апекавацца малодшым сямействам. Навуку мог дазволіць сабе толькі зімой. У 1895 г. здаў экзамен на царкоўнапрыходзкага настаўніка і атрымаў працу ў царкоўнапрыходзкай школе. З-за нізкай аплаты кінуў настаўніцтва і пачаў працаўца пісарам.

У каstryчніку 1898 г. яго паклікалі на вайсковую службу і пасля 4 гадоў звольнілі ў чыне афіцэра запасу. Працаваў сакратаром губернскага ўпраўлення, потым сакратаром бурмістра горада Пултуску (цяпер у Польшчы). З пачаткам японска-рускай вайны быў ізноў пакліканы ў войска, дзе застаўся да рэвалюцыі 1917 г.

Займаючы розныя гаспадарска-адміністрацыйныя пасады набыў багаты вопыт, які пасля скарыстаў у дзейнасці на карысць беларускага нацыянальнага руху. Як съведамы Беларус, належаў да Беларускай Сацыялістычнай Грамады.

22 каstryчніка 1917 г. прымай актыўны ўдзел у зьездзе беларускіх вайскоўцаў Заходніга фронту ў Менску. У створанай Цэнтральнай Беларускай Вайсковай Радзе займаў пасаду сакратара.

Рэвалюцыйны падзеі 1917 г. на Беларусі былі звязаныя перадусім зь вілікім уздымам нацыянальнага адроджэння. Апрача зъезду вайскоўцаў, у 1917 г. адбыліся: у сакавіку — зъезд Беларускай Сацыялістычнай Грамады, у ліпені — зъезд беларускіх каапэратываў, у траўні — зъезд беларускіх ксяндзоў, урэшце ў снежні 1917 г.— I Усебеларускі кангрэс з удзелам калія 1800 дэлегатаў. Усе гэтыя ініцыятывы мелі адну мэту: стварыць сувереннную беларускую дзяржаву. У арганізацыі I Усебеларускага Зъезду прымаў ўдзел Вялікая Рада (раней Цэнтральная Рада Беларускіх Партыяў і Арганізаціяў). У Вялікую Раду ўвайшлі таксама сабры Цэнтральнай Беларускай Вайсковай Рады.

Публікацыя, прысьвечаная Васілю Захарку (уступны артыкул, дакументы, перадрукі, ілюстрацыі), падрыхтаваная Галінай Глагоўскай, якая выкладае ў Гданьскім універсytэце палітологію і мае адным з напрамкаў навуковай цікаўнасці — беларускае палітычнае жыццё ў міжваенны час.

К. Гескі. Росьпіс скляпенняня галоўнага нэфа езуіцкага касьцёла Божага цела ў Нясвіжы. 1763 г.

Маршалок Лазаревіч імаверна пінкаваў у в. Кношыны Магілёўскага дэпо. 1681 г.

На I Усебеларускім Кангрэсе Васіль Захарка быў абраны сябрам Рады Зэзду. У звязку з разгонам Кангрэсу бальшавікамі сябры Рады былі арыштаваны. Пасьля каstryчніцкага перавароту 1917 г. на мейсцы франтавога Камітэта Заходняга фронту стварыўся Выкананучы Камітэт Саветаў Рабочых, Салдацкі і Сялянскіх Дзяпутатаў Заходняй вобласці (Обліскомзап). Камітэт абеясціці сябе цывільнаю ўладаю на Меншчыне, Магілеўшчыне, Віцебшчыне і Віленшчыне.

У другой палове студзеня 1918 г. быў выдадзены «Декрэт Совнаркома Западнай обл. и фронта о роспуске Белорусской Войскової Рады». У ім, у прыватнасці, паведамлялася: «Заслушав доклад областного комиссара по внутренним делам об аресте по распоряжению комиссии по борьбе с контрреволюцией членов Центральной Войскової Рады и о результатах произведенного в помещении рады обыска, во время которого обнаружена переписка, свидетельствующая о постоянных сношениях рады со штабом корпуса Довбор-Мусницкого о том, что рада организовала открытую поддержку контрреволюционным выступлениям этого корпуса, оказывала ему активную поддержку в борьбе с советскими войсками, помогала польским помещикам и контрреволюционерам в их борьбе против краевой власти, против белорусского народа, Совет Народных Комиссаров Западной области и фронта постановил:

1. Центральну Войсковую Белорусскую Раду распустить. Все её отделы закрыть, руководителей и членов арестовать и предать суду военно-революционного трибунала.

Васіль Захарка, Канстанцін Езавітаў, Язэп Мамонька былі арыштаваныя. У звязку з падыхомі немцамі на ўсход, Обліскомзап уцёк у Смаленск. Учыны з 18 на 19 лютага арыштаваныя вызваліліся і зарганізвалі ў Менску паўстанчыне проці бальшавікоў і згодна з пастановай I Усебеларускага Кангрэсу перанялі ўладу. 21 лютага 1918 г. стварыўся Народны Сакратарыят Беларусь — як выкананчая ўлада — са старшыней Язэмам Варонкам. В. Захарка быў скарбнікам. Пад нямецкай акупацыяй 25 сакавіка 1918 г. была аbehвешчаная Беларуская Народная Рэспубліка. У чарговых урадах БНР В. Захарка займаў розныя міністэрскія пасады і дэлегаваўся на найбольш далікатныя місіі. У чацвёртым урадзе, пасля перайменавання ў каstryчніку 1918 г. Народнага Сакратарыяту ў Раду Народных Міністраў, Васіль Захарка стаў Міністрам фінансаў. Прэм'ерам — Антон Луцкевіч. У звязку з наступленнем бальшавікоў урад БНР перамясьціўся з Менску съпярша ў Вільню, а потым у Горадні, дзе знаходзіўся да канца сакавіка 1919 г. Разам з А. Луцкевічам В. Захарка высылаў з студзеня 1919 г. ноту пратэсту Рады Міністраў польскому ўраду з прычынам ад'яўлення палікамі ўсеагульнай мабілізацыі ў Вільні, а таксама ноту пратэсту супраць выбараў у Польскі Сойм і прылучэння Аўгустоўскага павету да Польшчы, накіравану дыпламатычным прадстаўнікам Амерыкі, Англіі, Францыі і Італіі ў Славацкім павете.

Напрыканцы сакавіка 1919 г., пасля польскай акупацыі Горадні, Урад БНР выехаў у Бэрлін, дзе раней быў ўжо дыпламатычная місія БНР. Васіль Захарка сплюнёў функцыю заступніка Рады Міністраў, паколькі А. Луцкевіч быў у Парыжы, а пасля ў Польшчу.

Съпярша акупацыя Менску бальшавікамі, а пасля Палікамі (ад 8 жніўня 1919 г.) стварала ілюзію існаваныя беларускай дзяржавы. На просьбу А. Луцкевіча 24 лістапада 1919 г. грамадзянне Пётра Крэчэўскі, Васіль Захарка і Белевік выехаў з Бэрліна праз Прагу і Варшаву ў Менск, куды прыбылі 1 снежня. На скліканай 13 снежня 1919 г. Радзе БНР дайшло да падзелу на два кірункі: незалежнікі працпольскі (Народная Рада і Найвышэйшая Рада), «Народная Рада Рэспублікі аднаголосна выбрала новы презыдент у складзе старшыні П. А. Крэчэўскага і ягонаў таварышаў — П. Бадуновай і В. Захаркі, і сакратароў — Коіца і Мамонькі, а таксама і новы склад ураду: старшынёй Рады Міністраў — В. Ластоўскага, Міністрам Замежных Справ — Ладнова, Фінансаў — Белевіча, унутраных спраў —

Грыба, Справядлівасці — Цывікевіча, Дзяржаўнара Кантралёра — Зайца і Дзяржаўнага сакратара — Душэўскага».

Адасобленая Найвышэйшая Рада была прызнанай польскімі ўладамі як рэпрэзэнтатыя Беларусі. П. Крэчэўскі і В. Захарка вымушаныя былі эміграваць у Нямеччыну, каб на быць арыштаванымі польскімі ўладамі, як Палута Бадунова і Язэп Мамонька. На запрашэнне міністра замежных спраў РСФР Георгія Чычэріна В. Захарка быў старшынёй Місіі БНР у Москву. Перад савецкімі ўладамі дамагаўся прызнаць незалежнасць БНР, арганізаваць армію, прызначыць урад В. Ластоўскага, шырокай матар'яльнай дапамогі беларускім арганізацыям і ўраду, вызваліць з турмаў беларускіх дзеячоў, шырокай культурна-асветнай працы ва Усходній Беларусі. На той час урад БНР перамясьціўся ў Коўну.

Рыская дамова (без уздзела дзеячоў БНР) падзяліла Беларусь між Рэсей і Польшчай. 26—29 верасьня 1921 г. у Празе (Чехія) адбылася I Палітычная Нарада беларускай эміграцыі. За эту мэту мела вызначыць становішча беларускага нацыянальнага руху ў сучасны момант. В. Захарка быў заступнікам старшыні Нарады. Падпісаў прынятую на ёй рэзолюцыю: «Аб слуцкім паўстанні», «Аб чыннасці Савенковава», «Аб чыннасці Балаховіча», «Аб Рыскім трактаце», «Аб дзяржаўным будаўніцтве Беларусі». Апошняя рэзолюцыя гаварыла, што «беларус павінна быць дзяржавай непадзельнай і ні ад каго незалежнай. Беларуская Нацыянальна-Палітычная Нарада зазначае: а) што адзінным законадаўчым органам Беларусі з'яўляецца Рада БНР, маючая пераемнасць улады ад Усебеларускага Кангрэсу 1917 г., б) што адзінай адказнай уладай Беларусі з'яўляецца Урад БНР, маючы мандат ад Рады БНР».

На сходзе члену Прэзідіуму Рады і Ураду БНР 23 жніўня 1923 г., пасля адстайды старшыні Урада БНР В. Ластоўскага, стварыўся новы ўрад БНР Аляксандра Цывікевіча, у якім Васіль Захарка стаў Міністрам фінансаў.

2 лістапада 1923 г. В. Захарка выехаў з Коўны ў Прагу, дзе працягаваў свою дзеячнасць як заступнік старшыні Рады БНР Пётра Крэчэўскага. На скліканай А. Цывікевічам 10 каstryчніка 1925 г. канфэрэнцыі ў Бэрліне В. Захарка не прызначыў Радавай Беларусі як сувэрэннай дзяржавы. На канфэрэнцыі прысутнічала 17 асобаў, у тым ліку Ульянаў і Зым'цер Жылуновіч з Менску. Дэлегаты з Прагі Лявон Заяц, Уладзімір Пракулевіч і Васіль Захарка прыхалі ў Бэрлін як быція міністры, згодна з заявай аб адстайды, пададзенай П. Крэчэўскаму 4 каstryчніка 1925 г.: «Прымаючы пад увагу, што пытаныне ліквідацыі Ураду Беларускай Народнай Рэспублікі можэ быць пастаўлена на павестку дня канфэрэнцыі ў Бэрліне, просім прыняць, гр. Старшыня, нашу адстайду, каб мець свабодныя руکі ў абароне Беларускай дзяржавы».

Пратакол прызначыў Савецкай Беларусі падпісалі Л. Заяц, У. Пракулевіч, А. Цывікевіч. Вось што яны падпісалі: «У сувядомасці таго, што ўлада сляяні і работнікі замацаваны ў Менску — сталіцы Радавай Беларусі, — запраўдна імкненца адрадзіць Беларускі Народ, культурна, эканамічна і дзяржаўна, што Радавай Беларусь ёсьць адзінай рэальнай сілой, якую можа вызваляць Захоўнюю Беларусь да польскага іра, у поўным паразуменіі з краінамі арганізацыямі спыніць існаванье ўраду і прызначыць Менск адзінным цэнтрам нацыянально-дзяржаўнага адраджэння Беларусі». Васіль Захарка гэты пратакол не падпісаў.

Да апошніх дзён жыцця В. Захарка жыў і працаваў у Празе. На сходзе Таварыства «Беларуская Рада» 12 снежня 1925 г. быў выбраны старшынёй. Супрацоўнічай таксама з рускай і украінскай эміграцыяй. Да 8 сакавіка 1928 г. быў заступнікам старшыні Рады БНР Пётра Крэчэўскага, а пасля ягонаі смерці заняў пасаду Прэзыдэнта БНР. Быў ім да 6 сакавіка 1943 г., калі тастамантам здаў усе паўнамоцтвы Міколу Абрамчыку.

Праскі пэрыяд жыцьця Васіля Захаркі звязаны з дзейнасцю ў беларускім асяродзьдзі ў Празе (Таварыства «Беларуская Рада») і міжнароднай актыўнасцій у абароне правоў Беларусі. Выкарыстоўваў кожную нагоду, каб абвесьціць съвету пра несправядлівы лёс ягонае нацыі. Пісаў мэмар'ялы і пратэсты ў Лігу Наций, дыпламатычнымі прадстаўнікамі іншых краін. Прынай уделаў у арганізацыі нацыянальных беларускіх імпresaў, такіх як угодкі БНР ці выставка беларускіх выдавецтваў у Празе. Зьбіраў архіў. Многае з дзеяньніці Васіля Захаркі, падобна як іншых эміграцыйных дзеячоў, вымагае дасьледаванія. Тым больш што спадчына В. Захаркі, якая захоўвалася ў ягоным архіве БНР,— была перададзеная Міколу Абрамчуку, наступнаму Прэзыдэнту БНР.

Наибольш балючай для Васіля Захаркі была справа Вільні. 9 снежня 1928 г. на імя старшыні Лігі Наций ён накіраваў мэмар'ял, дзе прадставіў беларускі пункт гледжаньня на справу Вільні.

12 кастрычніка 1939 г. выслал пратэст Прэзыдэнту Летувы супраць савецка-летувіскай дамовы ад 10 кастрычніка 1939 г., на аснове якое Вільня й Віленшчына апынуліся ў складзе Літвы.

Яшчэ ў пэрыяд 1917—1921 гг. В. Захарка не пагаджаяўся на саступкі Беларусі ў бок Польшчы, як А. Луцкевіч, Літвы, як В. Ластоўскі, ці БССР, як А. Цывікевіч. Цівёрда стаяў на грунце акту 25 сакавіка, адным з аўтараў якога быў. Толькі дзякуючы яму на спыніла сваё існавання БНР у кастрычніку 1925 г. 7 красавіка 1942 г. у лісціце да Бэрлінскага Камітэта Самапомачы пісаў: «Здрадна зыйсьці з шляху, указанага Актам 25 сакавіка, гэта на толькі моцна абрэзіць свой народ, але і запламіць імя сваіх дзяцей. Беларусь была і мусіць быць выключнай уласнасцю Беларускага Народу. (...) Належыць помніць, што паняволеная нацыя, будучы ў падданстве нават у найкультурнейшай дзяржаве, палітычна абліякоўваецца, а гаспадарча і сацыяльна выкарыстоўваецца. Калі глянуць у вабіччу акупантавай Беларусі, то знойдзем, што кожны з іх падобны адзін на другога, з выразнай пячатаю на твары шэльмы, плута і ката. Кожны з іх быў на Беларусі ка культурным і гуманным правіцелем, а грабежнікам, абскурантам і асымілятарам, здолным толькі на выпампоўванне з Беларусі бағацця і на прасльедванне і нішчэнне Беларускага народу, як асобнай нацыянальнай адзінкі».

У сваіх поглядах на Беларусь лічыў, што павінна яна быць сувэрэннай дзяржавай, толькі тады зможа нармальна разьвівацца. Каб даказаць дзяржаваўнае права Беларусі, спасылаўся на багатую спадчыну, ейны высокі ўзровень культуры, заканадаўства і дзяржаўнага разьвіцця ў Вялікім Княстве Літоўскім. «У гэтай дзяржаве стаяла на высокай вышыні на толькі культура, але свобода народу і гаспадарчы дабрабыт». Звяртаў увагу на факт, што хайуры Беларусь з Расеяй заўсёды зводзіліся да русыфікацыі перадусім праз праваслаўную царкву і цывілітывную юлады.

В. Захарка напісаў у Празе у 1926 г. працу пра падзеі беларускага адраджэнскага руху, г. зв. «Галоўныя моманты беларускага руху», якая захоўваецца ў машынапісным варыянце ў Бібліятэцы імя Ф. Скарыны ў Лёндане. Становіць сабою дакладнае апісанье падзеяў на Беларусі, пачынаючы ад 1917 г., і ўдзел у іх розных асобаб. Напісаў таксама працу «беларусь — роля і значэнні на ўсходзе Эўропы».

Ларыса Геніуш у сваіх успамінах пра Васіля Захарку пісала наступнае: «Быў гэта вельмі паважаны чалавек з думкамі пра Беларуса. (...) Палітычнай дзеяньніці ён ніякай не праводзіў, часам толькі пісаў пратэсты супраць бясправяў над нашым народам у Лігу Наций, падтрымліваў эміграцыю і меў цесную лучнасць з эміграцыяй другіх народу — украінскай, рускай. Быў ён беларускім эсэрам. У Бога на веру, але пасля прасці пахаваць яго па-хрысціянску. У Праге іх запрасілі чхаславакі ўжо з Літвы, куды спачатку пераехаў урад БНР. Мелі яны невялікую дапамогу ад урада, а да акупациі ад ческага Чырвонага Крыжка».

Памёру Васіль Захарка на 67-м годзе жыцьця. Пахаваны ў Празе, як і першы прэзыдэнт БНР Пётра Крэчэўскі, як і іхны вялікі папярэднік беларускі першадрукар Францішак Скарына.

ВАСІЛЬ ЗАХАРКА

На вернай службе бацькаўшчыне й народу

Дзесяць год таму назад адыйшоў ад нас у вечнасць адзін з найвялікіх нашых дзяржаваўных мужоў, волат у змаганьні за волю беларускага народу — Прэзыдэнт БНР Васіль Захарка.

Пісаць на так цесных балонах нашае газэты аб Захарку вельмі цяжка. Трэба было-б напісаць аб ім мо' не адзін том. Ягоная манаграфія, так бліскучае постаці, як волата-змагара, як «тыгра», адданага змаганню за нашу вызвольную справу, як празорлівага палітыка і як чалавека высокай маралі — была-б цэным падручнікам для ўзгадавання нашае моладзі на прыкладзе ягонай жыцьцёвой практикі. Пакуль-ж як мы на ўстане гэтага зрабіце, хай будуць хоць гэтых пару кароткіх радкоў маленькім прамен'ышкамі і маленькім вянком на ягоную, сяньня ад нас далёкую і далёкую ад Бацькаўшчыны, магілу ў дзені дзесятай гадавіны ягонае съмерці.

* * *

Радзіўся Васіль Захарка 1 красавіка 1877 году ў вёсцы Дабрасельцах у Горадзеншчыне.

Маладыя гады былі цяжкія. Хлопец рваўся да науки, бацькі — сяляне — былі бедныя. На шаснадцатым годзе жыцьця застаўся да таго круглым сіратоу, маючи пад сваёй апекай сястру і двух братоў. Шаснадццатагодовы Васіль улетку вёў гаспадарку, — узімку вучыўся.

У 1895 годзе ён вытрымаў эгзамен на царкоўнапрыходзкага вучыцеля і атры-

Васіль Захарка.

Васіль Захарка з жонкай Пелагеяй.

маў працу. Аднак царкоўнапрыходзкія школы плацілі настаўнікам міэрна і да таго толькі падчас вучобы. Зрабіце нейкія ашчаднасці для далейших студый ў было немагчымы, а Захарка марыў аб далейшай навуцы. Па двухгадовай таму працы ён пакідае пасаду настаўніка і іде на працу пісарам.

15 кастрычніка 1898 году, пакліканы на вайсковую службу, вытрымлівае эгзамен на «зайград ваеннага чыноўніка», далей эгзамен на праграме ваенн-юнкерскага вучылішча. Пас четырохгадовым трэміне быў зволнены, як ахвіэр запасу. Працуе сакратаром губэрнскага ўпраўлення, потым бурмістра гораду Пултуск.

10 сінтября 1904 году, з выбухам японскай вайны, пакліканы быў ізноў у армію, зь якой ён ужо ня выступае аж да рэвалюцыі 1917 году. Тут мы бачым Захарку ў 1906 годзе ў чыне «калецкага рэгістратара», у 1909 годзе ў чыне губэрнскага сакратара, у 1912 годзе — калежскага сакратара, а ў 1915 годзе — «тытулярнага гасветніка».

З займаных становішчаў: 1906 годзе — дзелавод брыгады, у 1914 годзе — памочнік начальніка аправізацыі арміі паўночна-захоўнага фронту, у 1916 годзе — загадчык канцыляры штабу 10-ай арміі, у красавіку 1917 году — намеснік старшыні ваеннага суду штабу 10-ай арміі. Вайсковыя становішчы, займаныя Захаркам у расейскім войску па гаспадарска-адміністрацыйнай часці, дадзі яму толькі добрае дасьветчаныне ў адміністраванні, але николі ён не захопліваўся кар'ерым. Пачываючы сабе сынам паняволенага народу, ён належыць да «беларускай Сацыялістычнай Грамады».

22 кастрычніка 1917 году ён бярэ актыўны ўдзел у арганізацыі зьезду беларускіх вайскавікоў Захоўнага фронту. 5 лістапада гэтага ж году абімые становішча сакратара Цэнтральнай Беларускай Вайсковай Рады у Менску. Потым быў дэлегатам на Першы Усебеларускі Кангрэс, які адбыўся ў сінтябре 1917 году ў Менску, дзе быў выбраны сябрам Рады Зьезду. У канцы Кангрэсу, падчас

В. Захарка з жонкай. 20-я гады.

Васіль Захарка (Коўна?).

нападу бальшавікоў, Захарка быў арыштаваны, але, уцёкшы з бальшавіцкага арышту, ён прыступае да арганізацыі збройнага паўстання, якое ўдала і праводзіц з сваім памоцнікам — палкоўнікам К. Езавітавым. 19-га лютага 1918 году Менск быў ачышчаны ад бальшавікоў, і урад БНР вышаў з падполя.

У першым урадзе БНР В. Захарка займае становішча дзяржаўнага скарбніка, а потым ува ўсіх кабінетах ураду меў розныя міністэрскія партфэлі і дэлегаваўся на найбольш даўлітвыя становішчы. 2 чэрвеня 1920 году, калі бальшавікі выказалі жаданыне весьці перагаворы з урадам БНР, Захарка быў вызначаны гэтым урадам за старшыню Надзвычайнай Беларускай Дыпляматычнай Місіі. Не дагаварыўшыся, аднак, з бальшавікамі, Захарка вяртаецца з Масквы і вядзе далейшэе змаганыне за незалежнасць Беларусі. Ён бескампромісавы да ўсіх прэтэндэнтаў на беларускія землі, змагаецца з імі ня толькі, як дыплямат, але і як рэвалюцыянэр, як адважны вайскавік. Ён уцікае пазней з польскіх турмы, кідае разам з П. Крэчэўскім гасцінную Коўну за прэтэнсіі Летувісаў да Вільні і пераїжджае ў Прагу.

8 сакавіка 1928 году Захарка пераймае становішча Прэзыдэнта Рады Беларускай Народнай Рэспублікі пасля съмерці Пётры Крэчэўскага, намеснікам якога ён з'яўляўся з 1-га сінтября 1919 году. Пераймае гэтася найдачнайшайшае становішча Захарка ў найкрытычнейшы момант нашага вызвольнага змагання. У гэтым годзе чэхаславацкі ўрад, з прызнаннем СССР, прыпыняе афіцыяльныя дыпляматычныя дачыненія з урадам БНР, як з урадам вызываным да гэтага часу «дэ-юрэ». Але Захарка не ўпадае на духу. Пасляўшыся з сваім канцылярияй Прэзыдэнта Рады БНР у скромнай хатцы ў ваколіцы Прагі, Захарка не спакарыўся і не спакусіўся рознымі прыманкамі акупантатаў, якія яму няўпінна рабілі прапазыцыі пераехаць на Беларусь.

Ён жа станоўчы адкінуў прапазыцыю і супрацоўніцтва з Немцамі.

Жывучы пад Прагай у беднаце, у галіце, Захарка, як тыгр, змагаўся супраць крываўда, робленых беларускаму народу. Па ягонага съмерці засталіся гурбы копіяў розных мэмар ялаў і пратестаў амаль на ўсіх ўсходзіцкіх мовах, з якіх пылае ня толькі і агонь Вялікага Патрыёты, а і Вялікага Дзяржаўнага Змагара.

6 сакавіка 1943 году Захарка перадаў тэстамэнтам свае пайлонаўцы Прэзыдэнта Рады БНР інж. Мікалаю Абрамчыку. Сухоты, гэтая «нацыянальная беларуская хвароба», як прывыклі ўжо казаць, дагрызала рэшткі ягоных лёгкіх, але хто аўдедвяў яго, нікто ня мог падумаць, што лютая съмерць нам хутка яго забярэ. Ён ніколі ні аб чым ня гутарыў і ні чым ня пераймаўся, як толькі аў Беларусі.

14 сакавіка 1943 году ададзі Богу душу, душу бунтарную, маладую духам, хоць і на 67-ым годзе сваго жыцця.

Пахаваны на Альшанскіх могілках у Празе 19 сакавіка, не дачакаўся толькі адзінстваць дзён да 25-гадовага юбілею абвешчання Незалежнасці Беларусі, адным з найбольшых тварцоў і абароннікаў якой ён з'яўляўся праз усё сваё жыццё.

Пахоўні ў тых абставінах адбліўся больш чым «скромна». Гэстапо забараніла ўсіякія прамовы над магілай. Шматлікія дзялгавіці ад розных народу, што з'яўліся з аАЗом вянкоў, з сумам і ціхім абурэннем даведаліся, што развітальнага слова з Прэзыдэнтам Беларусі ім сказаць ня можна. Атмасфера была нязвычайна цяжкая. Яна асабліва згусцілася, калі пачалі спускаць труну ў дамавіну. У гэты момант інж. М. Абрамчык, прараваўшыся да магілы, аднак прамові. За ім, гэтак-жэ «рэвалюцыйным» способам, прамові прадстаўнік ад украінскай моладзі. У радох навокал магілы хтось забегаў. Замятусіліся. Прафесар Мазэпа (пазнейшы прэм'ер украінскага эгзильнага ўраду), што быў прыгатаваўся гаварыць, сказаў толькі наступныя слова: «Нічога, мы щэ будзмо маты оказаў промовіць іншым разом».

Зашарахцелі аб пысок рыдлі. Міхал Забійда-Суміцкі зь інж. Васілем Русаком выносілі на руках самлеўшую Ларысу Геніюш.

Нямецкая цензура абрэзала артыкулы-энкараплі ў беларускіх газетах, выкідаючы з іх усё тое, што съветчыла аб велічы Захаркі, каб не зварухнуціся мацічныя сэрцы Беларусі — «Генэралькомісарыяту фюр Вайсру-тэнэн» — не дапусціці нічога.

Гэткае было развязаныне беларусаў з сваім Прэзыдэнтам.

ПРАТЭСТ ЗАХАРКІ ПРЭЗЫДЕНТУ ЛЕТУВЫ

Старшыня Рады
Беларускай Народнай Рэспублікі
12 кастрычніка 1939 г.
№ 214
Прага-Модржаны, № 688

ЯГО ДАСТОЙНАСЬЦІ
Пану Прэзыдэнту Літоўскай Рэспублікі

Маскоўска-бальшавіцкі ўрад, заключаючы ў 1920 годзе свае «мірныя» дагаворы з суседзямі Беларусі, укладаў у гэньня дагаворы такі зъмест, каб паміж імі, з аднаго боку, і Беларускай Народам, з другога, ніколі ня было ні міру, ні згоды.

На такіх-ж паdstавах ім быў заключаны 12.VII.1920 году і дагавор зь Літвой, згодна якому савецкі ўрад прыпаднё Літоўскай Рэспубліцы каварны падарунак у выглядзе ўступкі Літве беларускага гораду Вільні зь вялікім авшарам беларус-кіх зямель, адзначаных у гэтым дагаворы.

Уступка гэтая была настолькі нечакана, што выклікала не малое зьдзіўленне нават сярод расейскіх камуністаш. На іх запытанніне, як гэта могло так стацца, што да Літвы адыхадзіць горад Вільня і такі авшар беларускіх зямель, які перавышае сабой усю этнографічную Літву, старшыня савецкай делегацыі г. Іоффэ адказаў наступнае: «Товарыщи, есть ли о чём говорить. Сейчас мы ведем войну с Польшей. Уступая жаждым литовским ксендзам белорусскую территорию с гор. Вильня, мы, благодаря этому, не только обеспечиваем наш правый фланг, но в некоторых случаях получаем и помошь со стороны Литвы. Если мы Польшу победим, то и дни клерикально-буржуазной Литвы будут со-

В. Захарка. Прага, 30-я гады.

В. Захарка на вуліцы Прагі. 25.IV.1939 г.

чены. Если же нам придется отступить в глубь Белоруссии, то мы оставляем этой ксендзовской Литве такое количество белорусского населения, которого она никогда не переварит. В результате недоразумений между литовцами и белорусами, которые мы считаем неизбежными, мы будем иметь революцию, которая в свою очередь сотрет с лица земли клерикально-буржуазную Литву».

Да чаго і да якіх непараразименых, прадаўжаўшыхся 20 гадоў, давей успомнены дагавор Літвы, гаварыць на прыходзіцца. Тутака мы напомнім ВАШАЙ ДАСТОЙНАСЬЦІ! толькі аб tym, што ў свой час урад Беларускай Народнай Рэспублікі, бачучы ўсю незаконнасць вышыядзаначанага дагавору, рашуча пратэставаў супраць яго і што гэты пратэст застаецца ў сіле да гэтых пары.

Так было ў 1920 годзе, чаго, на мой пагляд, не павінна было-бы быць цяпер, асабліва ў 1939 годзе, калі, як відаць, сама Літва траціць сваю дзяржаўную незалежнасць.

Здавалася-б, што доля загінувшей Польскай дзяржавы павінна была-бы устрымаць, але, на жаль, на ўстрымала Літву ад той ганебнай ролі, у каторай толькі што задушылася Польшча.

Ігнаруючы гэуну небясылеку, ігнаруючы добраседзкія адносіны зь Беларускім Народам і ігнаруючы вышыіпрыведзены пратэст беларускага ўраду, гэтага выразіцеля агульна-нацыянальнай волі Беларускага Народу, Літва зноў пашла на тую самую незаконную зьдзелку з маскоўскім савецкім урадам, супраць якой у свой час пратэставаў урад Беларускай Народнай Рэспублікі. Ня глядзячы ні на што, літоўскі ўрад другі раз заключыў 10.10.1939 г. з савецкім урадам дагавор, па таму самаму предмету, з нарушэннем тых самых правоў Беларускага Народу, які за гэтыя права вядзе цяжкую барацьбу і насе вялікія ахвяры.

Хто з літоўскага боку больш усяго дамагаўся ў дадзены час гораду Вільні — літоўскі ўрад у Коўні ці літоўская камуністы ў Маскве, я гэтага ня ведаю і мене гэта ня цікавіць, як ня ведаю і таго, хто і як на дойга, будзе фактычна гаспадараўца ў Віленшчыне — Маскоўшчына ці Літва, думаю, што першая. Для мене ёсьць ясным толькі адно, што, заключаючы з СССР новы дагавор на захват гор.

Пахаванье В. Захаркі. Прага, Альшанская могілкі, сакавік 1943 г.

Вільні і Віленскай вобласці, Літва тым узяла на сябе ня толькі адказнасьць, але й ту ненавісць Беларускага Народу, якая да гэтая пары ляжала на Польшчу і Палахах.

Выходзячы з факту новага парушэння Літвой разам з Маскоўшчынай правоў Беларусі і прыймаючы пад уяву бяспрэчны факт того, што гор. Вільня быў пабудаваны на беларускай зямлі продкамі сучаснага Беларускага Народу яшчэ ў той далёкі ад нас час (пачатак XII стагоддзя), калі Літўцы, раздробленыя на многалікіх племёнах і кланы, ня зналі яшчэ ня толькі гарадоў, але і вёсак, Беларускі Народ і на гэтых раз ня можа пагадзіцца з тым, каб яго ўласнасцю, гэта знача яго гарадамі і яго землямі, гандлявалі захватчыкі Беларусі безь яго ўздзелу і безь яго дазволу.

Гвалтоўны захват гораду Вільні і Віленскай вобласці ці то Маскоўшчынай, ці то Польшчай, ці то Літвой ёсьце ня права дагаварываючыхся памік сабой захватчыкаў чужой маймасці, а ганебнае наслітва над уласнікамі гэтай маймасці — Беларускім Народам.

На гэтай падставе я пайторна пратэстую супраць пайторнага дагавору Літўскай Рэспублікі з Саюзам Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік аб пераходзе да Літвы беларускага гор. Вільні і беларускіх земель Віленскай вобласці.

Бетліва прашу ВАШУ ДАСТОЙНАСЦЬ прыніць мяю шчырую да Вас пашану і адданасць.

В. ЗАХАРКА
Старшыня Рады Беларускай Народнай Рэспублікі

ЗАКОН

аб грамадзянстве Беларускай Народнай Рэспублікі

Прыняты Радай Беларускай Народнай Рэспублікі 14 сіненя 1919 г.

§ 1

Беларускім грамадзянінам лічыцца кожная асона, якая да 1914 году была прыпісаны да тэрыторыі Беларусі і карысталася правам расейскага падданства. Грамадзяне гэтай катэгорыі заўічаюцца ў беларуское грамадзянства вўтаматычна і павінны зараз-жа атрымаліца нацыянальные пашпарты.

§ 2

Грамадзяне, прыймаючы на тэрыторыі Беларусі, але прыпісаные да тэрыторыі іншых дзяржав, маюць права, але па асобнай пісменай прозьбе, уступіць у грамадзянства Беларускай Народнай Рэспублікі, пры чым прозьба гэтага павінна даказваць дакументальна лік часу, пражытага на Беларусі, прафесию і тлумачыць, для якой патрэбы Беларуское грамадзянства прыймаецца.

§ 3

Прабыванье ў двух падданствах не дапускаецца і лічыцца дзяржайной здрадай.

§ 4

Права ўхода і выхада з падданства маюць толькі поўнолетніе. Да дасці-жненя ж яго гэтым правам карыстаюцца бацькі малалетнага грамадзяніна.

§ 5

Жонкі і дзецы прыймаюць грамадзянства бацькі — мужа.

За Старшыню Прэзыдыуму Рады Б.Н.Р.
В. ЗАХАРКА

ЖЫЦЦЯПІС ЛЮБІЧ-МАЕЎСКАГА

Менск. 1920 год. Ва ўмовах польскай акупацыі рэктар Менскага Беларускага педагогічнага інстытуту Вацлаў Іваноўскі намагаўся стварыць нацыянальны універсітэт. Сярод кандыдатаў на працу ў прафесарска-выкладчыцкім складзе быў і Станіслаў Любіч-Маеўскі — урадзімец Полаччыны, быў рэктар польскай гімназіі ў Замбраве. У Беларускім дзяржавным архіве захоўваецца ягоная аўтабіографія, адрасаваная на імя Іваноўскага.

У траўні 1920 г. Любіч-Маеўскі прыязджае ў Менск, спадзяючыся, што пытанне аб універсітэце будзе вырашана станоўчай. Тут ён бліжэй знёмыца з нацыянальным палітычным рухам, наведвае менскія науачальныя установы, жадае ўнесці ўклад у беларускую школьнную справу. Цэнтральная Беларускская школына Рада прызначае Любіч-Маеўскага (разам з Гнатаўскім, Імшэнікам, Дружычым, Лёсікам, Станкевічам ды інш.) лектарам на курсах беларуса-науцтва для настаўнікай Менішчыны. Але прырэч польскага фронту конніцай Будзённага вымусіў прафесара вярнуцца ў Польшчу, дзе ён працягвае працаўца ў сярэдніх школах. След ягоны гублянца на пачатку другога сусветнай вайны.

Цікавы такі факт з ягонай біяграфіі. У 1929 г. Любіч-Маеўскі выдае ў Лівонія лацінай беларускі «Лемантар», які выклікаў вострыя крытычныя зайдавігі з боку вядомых беларускіх мовазнаўцаў Сартуні Паўловіча, Янкі Станкевіча, публіцыста Уладзіміра Самойлы. Падручнік меў шматлікія недахопы, мову ягоную пасавалі паланізмы і русізмы (што характэрна і для напісанай Любіч-Маеўскім аўтабіографіі). Невядомыя сапраўдныя матывы, што падбудзілі прафесара, які фрэнна валодай беларускай мовай, мала знаёміца з беларускай літаратурай, узімца що напісанне гэтай кнігі. Дзеля справядлівасці адзначым толькі — хосціць без ведама аўтара, як пісаў С. Паўловіч, «эрабіў у «Лемантары» шмат зменаў, перарабляючы тэкст або выдумляючы з уласнай галавы».*

Жыццяпіс друкуюцца з захаваннем усіх асаблівасцяў правапісу арыгінала. Яны вельмі паказальнікі для характеристыкі тагачаснае інтэлігенцыі, вы, па праўдзе кажучы, і для сённяшняй. Шмат што на Беларусі змянілася, толькі самасвядомасць і нацыянальная адукцыя захоўваюць, на жаль, той жа ўзровень, які быў на пачатку стагоддзя.

АПІСАННЕ ЖИЦЦЯ

Станіслава Адамыча Любіч-Маеўскага,—
кандыдата на прафэсара ў Беларускім Універсітэце.

Радзіўся я 14 Красавіка 1878 року. Дзед мой меў восем хвольваркоў пад Потацкам і Оршай, байдзе нашаму аставіць трэћы, а нам асталася з іх толькі памята. Бацька мой быў чалавек дужа вучоны — кончыў два факультэты: у Дорпце і Маскве. Не ўмёў ён прыладзіцца да тых звязріных парадакаў, якіе быў пры Ліксандры П і Ш, і пражыў усю жыцць як нікому няпартрэбны — ен людзей на разумеў, толькі на іх дзвіўся і галавой ківаў, а і людцы на яго спаглядалі як на белую варону. Гарэлкі і віна у губы на браў, карты ніколі у руках ня дзяржалаў — толькі чытаў і гадаў, а да жыцця прыступіць яму смеласці. Так і помер, нікаму няпартрэбны, ведама — «місюгінер», як звалі яго ходы вітэбскіе. Толькі уміраючы, аставіў нам, чатырох сынах, вялікі завет: «Жывіце праўдай і працай!» — той працай, які ён саме знойсці мягкі мог — пан з роду, воўтельнянец, масон і філосаф па ўзглядам. Аставіў нам бацька акрамя таго ў наследстві вялікую ахвоту да работы магом і ту шырату мыслі, якую пераняў ад любімага сваяго Гетэ. «Homo sum et

* Палишчук. Некалькі ўваг аб «беларускім» Любіч-Маеўскага. Вільня, 1928, с. 8.

nihil humanum a me alienum esse puto», гаварыў ён часта, і гэта быў другій прызыў, глыбока запаўшыі мяне у серце. Леонардо-да-Вінчі і Гумбольд астасілісь дарагімі маеі паміці, як былі дорогі маму бацьке.

Гэта пыхалагіческій фундамэнт і пачатак маяго «я». Цяпер пірайдзэм да «реаліі».

Маючы сем гадоў, папаў я ў Вітебскую гімназію, у прыгатавіцельны клас. У гімназіі абучаяўся я дзесяць лет: у шостым класе, калі быў я акурат першим учніком, задзэржалі мяне на другій год «на маладецтву» — такій быў «закон» ў ту цяжкую астрожную пару Дзелянавых і Тоўстых. Памятую, як плакаў я, прысланіўшыся да халоднай съценкі: і стыдна была, і больна... Тут пазнаў я ў першы раз, што такое «закон»!

За тое, калі канчаў я гімназію (маючы 17 лет), выпісau на мяне дырэктар ў тайнім аестасце: «стротывіт». Ці гэта прауда, ня ведаю: ніхто сябе судзіць ня можець. Ведаю толькі адно — што такое кляімо была мяне дужа прыятна! Быў я ў ту пару вялікім ужо рэволюціонером: я толькі з царом, і з Богам і з капіталізмам усім рашточы я пакончыў. Скінуўшы з душы увесе баласт прошлага, глядзеў съемла у далекую будушчыну — рег asperga usque ad astram! I маючы капіталу піцьсю рублём, заробленымі сваім трудом (башка сасусім ужо адбіней), рэштую я махнуща зі границы, у Еўропу, Еўропу вялікіх ідэй і вялікіх людзей. Хацеў я вырвашца зі мярцвечыны, якая лягла на ўсё кругом у ту пару (рок 1896), хацеў акункушыца у жывой вадзе інога света, пра каторый столькі чувалі і чытаў, каб вярнуцца дамоў крэпкім і разумным, каб сілы злые ня маглі мяне адлеці! Акрамя прычынны культурнай і палітычнай была яшчэ іншая, каторая цягнула мяне заграніцу, і то — у Кракаў. Прадад мой быў уніят, бацька і я — ужо «каталикі». Гаворка у сям'е нашай была часчэпольская, чым беларуская (бацька мой умеў добра сем языкоў, матка — чатыре). Ніхто ня разлічваў каталікоў ад Палякоў. І я думаў, што я Паляк, тым больш што Палякі былі мученикамі, а «рускіе» — мучыцелямі: я згареў бы са стыда, кабы мяне называў хтонібудзі «рускім». А што ёсьць неіскрій беларускі народ, аб тым я тагды ні ведаў, як ня ведаешь чалавек, што ёсьць у няго сялянка, пакуль гэта сялянка ня забаліц! I быў я дужа шчырый Паляк, і ехаў у гэты Кракаў як у Святыню Зямлі.

Прыехаўшы паступіў на ўніверсітэт — на мэдыцыну. Ня сама мэдыцына маніла мяне: маніла мяне мысль, што мэдыцына гэта запраўды палезнае для народа занінцы (Пісарайскіе, Базароўскіе ідзі), што з мэдыцынай і Сібіры баяцца ня треба: дохтар усюдук свой чалавек. I было бы усе добре, кабы ня тое, што душа мая «стратпіція» простага розума слухаць яхадца: здуна ужо цягнула яна у іную сторону; яще ў гімназії прочытау я усе томы Історыі Салавея і многа іншых кніжек пра даўно мінувшае. А больш таго любіў я чытальні і думаў пра тое, одкуль ўзялася наша зямля, што на ней дзеенца і як людзі жывуць. Такій нороў стаў глайнай патребай маеі душы. Тры годы ваяваў я з мэдыцынай: разаў мертвата мяся, патрашыў «авдомен», нюхуа магі, пераліваў і варыў кравяныі сыропы — а ўсе гадаў пра сваю геаграфію і історыю. Калі прайшло так тры годы, махнү я рукой на ўсі «разумнікі» вывады і запісаўся на аддзел «філосоўскі», па часці геаграфіі і історыі.

I гэтага ніколі я патым ня жалеў і цяпер ня жалею — знайшоў я сваю дарогу, сваю звязду. Была гэта ў 1899 годзе.

А яшчэ раней знайшоў я сваю Бацькаушчину! Калі толькі прыехаў я ў Кракаў, пачаў я, што я тутацкі чалавек сасусім чужкі: быдзілі Палякі, а не Паляк. I маркотна мяне была дуже. «Ці я вырадак якій, ці што?» думаў я... I цім больш прыгледаўся я Палякам, тым больш мучыла мяне мысль, што сасусім я ня такій, як яны... А направіца — нікія ня мог! I ужо пачаў я гадаць пачыну: «Ці я на Маскалі? ці на «рускій»? — Не! Ніколі! Усё — толькі на Маскалі!» I балела мae серце, і мучыўся, і стvіdзіўся сваіх мыслей... Прыйшлі першыя канікулы. Еду дамоў. Пріезжала на границу. Ревізія. Праклятны царскі жандармы! З якой ахвотай зарезаў бы кожнага зіх і з жывога ўцішку бы зняў! Гляжу на іх — і глязамі режу. Званок! Едзім у царскім вагоне. Насупраці мяне сядзіць акурат такій звер — царскі жандарм. I чую я, што пачынаець ён гаварыць да сваіх саседкі, неакай старай бабы, і чую я, што гаворуць

яны прамеж сабой «па нашаму». I лавіў я чуткім вухам кожнае слова... I так якбы сонца вайшоў над мяеі змучнай, асірацелай душой! I так якбы Дух Святый мяне асвяціў! I кінуўся я да гэтага «царскага» жандарма і абляся яго і пацалаваў рукі у тыкі бабы — яго маткі. Гэта ўсе ня прікраса — шчырая прауда. I з той пары, з таго дня стаў я свідомым Беларусам. I хоцьбы прапала ўся Беларусь, хоцьбы ўсі Беларусы на Маскалеў і Палякаў перавярнулісь бы, я адзін Беларусам ужо і памру!

Быў я у Кракаве сем гадоў (1896—1903): тры на мэдыцыне, чатыры на геаграфіі і історыі. У апошніе годы (1900-3) пачау я сабрацца усіх студэнтоў з Беларусі, а знайшлісся іх (з універсітэту, высышай школы, прымышленнай і тарговай акадэміі) сорак чалавек, і залажыў «Беларускі Круг». Першы быў угавор наш — каб прамеж сабой іншай гаворкі, як беларускай, не мець. Вывали на нашым кругу і прафэсары: Беларус Напалеон Цыбульскі, «інтэрнацыоналіст» з Беларусі Бодзэн-дэ-Куртенэ, каторый неяк ня хацеў стаць «народнікам», праф. Лось, Паляк-філолог, каторый ахвотна слухаў пра нашы справы. У тым самым часе памагаў я тамтэйшэй P.R.S. у барбе із панамі і ксендзамі-реакціонарамі. Калі пачаўся у Львове украінскі рух, ездіў я туды, каб пазнацца з Грушевскім, Паулюком, Бузаніоускім і іншымі апосталамі гэтага народа, каб паглядзеі і паучыцца ў іх, як траба запад замлі народ паднімаць. I там у Львове устроілі мы раз вялікае сабранне украінскае, на каторым доуга гаварыў я ім па беларускі пра наш народ і нашу Бацькаушчыну, а яны слухалі і дзівавалі: яшчэ ніколі нашай гаворкі ня чувалі і пра наш народ нямнога ведалі. На памяць далі мне две кнігі, у каторых усі расписаўся. А была гэта 2.XII.1900 року, і кніжкі гэтыя дарагая для мяне памятка. За тое, калі прыйшла пара, што Украінцы начали дабівацца ў Львове сваёму ўніверсітету, і калі польскія паніцы — «колегі» выкінулі іх з ўніверсітetu а на сваім сборышчце рэшылі бараніць «польскага Львова» і польскай культуры ад рускіх «галаварезаў», у Кракаве, на вялікай сходке-вече студэнтаў, пры прафэсаре Уляноўскам (разумны быў чалавек!) правеў я бальшынствам галасу выражение «сымпатыі для братняга народа Украінскага, каторый хочець быць народам роўным кожнаму!». I калі бараніў я требование мадалогічнага народа украінскага, мыслі мая і душа была на роднай Беларусі, а серце больш ішчаміла, што нам і да гэтага яшчэ далёка. A калі на съяве Воскресенскія павеҳі я у Закапаное, где быў вялікі зезд інтэлігентоў польскіх з усіх трох часцей, і там устроіў публічную лекцыю пра малады рух украінскі, падайшоў да мяне біскуп уніяцкій з Перамышля Чеховіч і слёзна дзікаваў (а паны польскія на старонцы бурчалі: «Гэты варшава дабіваецца чацьвертага разбору Польшчы».)

Кончыў я ўніверсітэт у 1903 року, маючы 15—20 свідзетельств з экзаменаў разных (collogii) і стыпендыю імені Чабана за старанную науку.

Ехаць дамаў была апаска дужа. Ужо у 1898 годзе даведалісь жандармы, што я держаў у сабе біро фальшивых паспарту для усіх эмігрантоў ідэйных — польскіх, маскоўскіх, армянскіх, каторыя ўцекшы з пачатку за границу, сабіралісь вярнуцца ў новай шкуре да сваіх палітычнай работы. Рэдакцыя «Przedswit» — прыслала мяне із Лондана асцеражэнне, што ўсім граничным жандармам дана мяя фатаграфія і прыказ: «Обыскать, арестовать и препроводить въ ведомство Вітебскаго Жандармскаго Управления».

I так астаяўся я у Польшы. Толькі праўбраўся асцярожкі у Царства Польскага, где мяне ніхто ня знаў. Тутоцкі за падробленым пашпартам (на свае імя) работай я у школах срэдніх, сабіраючыся з году на год ехаць у Бацькаушчыну. I так зайшло да гэтай пары. За апошні 17 гадоў учыў я у разных школах: мужскіх, дзіўчачых і общых — філалагіческіх, реальных і тарговых — на польскам языке і маскоўском — у младшых класах, средніх і высокіх — быў членам разных педагогіческіх, научных і экзаменацыйных Камісій — у двух гімназіях быў дыректорам. Акрамя таго занімаўся я дужа шчырая наукаі, многа работава па сваіх специальнасці, сабіраў науачныя матэрыялы на разных языках і калі меў гэтага досць, пісаў і друкаваў (на польскі). Такім парадкам вышлі ў свет такія майкнікі:

1) Geografja ogólna. Wiadomości ustępne.

2) Geografja ogólna. Australja, Ameryka, Afryka i Azja.

- 3) Geografja ogólna. Geografja Polski.
- 4) Krótka geografja. Cz. I. (ogólna).
- 5) Krótka geografja. Cz. II. (szczegółowa).
- 6) Krótka geografja. Cz. III. Polska.
- 7) Człowiek i ziemia. Tłum. z prof. Kirchhoff.
- 8) Nauka pisowni polskiej. Cz. I.
- 9) Nauka pisowni polskiej. Cz. II.
- 10) Nauka pisowni polskiej. Cz. III.
- 11) Ekonomja społeczna (Tłum. z prof. Źeleznova).
- 12) Historja starożytna (podług Szustra).

Усяго 12 книжек, у которых ёсьць 1982 страниц тэксту друкаванага. Скора пачинца друкаваць маю географію Еўропы (300—400 стр.), которая дауно бы вышла, кабы на вайнах і перамены.

За гэтую пару (1903—20) састаяў я членам многіх культурных арганізацій, прачытаў да тысяч публічных лекцій, а бывала і так, што на адной такай лекціі сабиравалася па 800—1000 чалавек.

У тых гарадах, у которых я работав (Лодзь, Пабіяніцы, Каліш), калі устраивалі съявікаванне ў памянь ці З Мая, ці раістаплій ці нарадайшчыну якога вялікага чалавека, мяне — Беларусь, прасілі Палкін на глаунага аратора. Я і гаварыў, гаварыў шчыры, гаварыў справядліва. І памятую тры годы таму на вялікай гадаушчыні Касцюшкі, калі пачау я перад тысячамі народа (была гэта у Каліші) абясыняў члозів, якій глыбокі быў Касцюшко дэмократ і як ісі аб гэтам мала ведаюць, відзеў я, як пад канец прамовы со шчырай ахвотой білі брава вучоные нямецкія ахвіцеры, із которых адзін быў славутым прафесарам (пазнаўся я з ім ў цэнзуровым камітэце, дзе ён польскій кніжкі пераглядаў). І гэта брава людзей культурных, нашіх палітычных врагоў, было для мяне довадам, што на польскім народным съявікаванні умеў держацца на общэч-челавечскай, культурнай аснове. І кабы я жыў у Расіі, з такой самой ахвотай казаў бы я публічна пра вялікіх барыку московскай свабоды і вольнай мыслі. І цяпер, калі я гэтыя словаў пішу, прыйшли представітнікі ад гарадскага камітэта, каб 3 Мая месьц урачыстую прамову перад касцёлам пра плебісціт на Мазурах і Сілезіі. Пакуль я отсюль на выехаў, з вялікай ахвотай памагаю справядлівай нацыональнай работе, памятую вялікі зоў: «За нашу і вашу вольносьць!» Аб тым, што я беларус, усі добра ведаюць. У кожнай прамове памятую об tym, каб не сказаць «Мы», «Нас». Няхай яны ведаюць, што шчырый і разумны чалавек на толькі свято — і чужога бараніць патрафіць. Я веру ў тое, што паганы імпэрьялізм, на каторый хвараець цяпер палавіна польскай інтэлігенцыі, працадзецы, веру ў тое, што наступіць пары, калі усі народы з сабой здрожацца. «Populus populo lupus» перастанець быць дэвізом ў меру того, як масы прастога народа, жыхару і рабочых, вазмуть належны ім голос і значенне ў международнай палітыке. Такая моя вера, і з гэтай верай гляжу я вясёла і съмела на будушчыну сваіх роднай Беларусі!

Станіслаў Адамыч ЛЮБІЧ-МАЕУСКІЙ
директар гімназіі ў Замброве
(Ламжінскі павет).

27/4 1920.

Дапіска. 1) Дужа дрэна пішу я па беларуску. Як толькі прыеду да Вас, пачну вучыцца і прыпамінаць. Калі хто на чываў роднай мовы 24 годы, добра яшче, калі ён і так, як я, пісаць умеець.

2) Цяпер плоцяць мяне за дыректарства трэх тысячаў марак ў месец, даюць кватэр (5 комнатаў), дровы, вялікі сад (100 дзярэй) і казеннную аправізацию па дзяшковай цене. Ад Жніўня маюць плаціцы, дзеяць тысячаў м. ў месец з тымі самымя дабаўленнямі (і электрычества дарма). Урад варшаўскій суліць мяне перамену места на Беласток у глаунага воеўдскую (губернскую) Казеннную гімназію, гдзе плаціцы будуть дароже, чым у малым горадзе. Ці за гэтыя прафесуры хапіць на скромнае жыцце: дарагавізна мяне бярець, ці аплата за прафесуру хапіць на скромнае жыцце: дарагавізна

ў Вас куды больш, як тутоцькі. Кабы я меў сваі гроши, я бы і дарма работав для нашай Беларусі. І так я вырэкаюся тых выгад і збыткаў, якія ў Замброве маю, дзе я жыву як ў палаце — дужа гарнае маець памяшчение гімназія. Гэты 3000 марак на будушчыні год страшна малая аплата — у Польшы кожны учыцьця гімназіі палучаець найменш сем тысяч ў месец — так ужо пастановіў Саюз Вучыцельскі, а дзеялі таго, што вучыцелі малы, а школы средніх многі, німа мовы аб тым, каб урад ці Мацеж-Школьная адваражылася на якую урэзку.

ДАКУМЕНТЫ ДА ЗМОВЫ ГІТЛЕРА І СТАЛІНА ДА ПАЧАТКУ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

Сакрэтны дадатковы пратакол да да Германіі і ўвёў войскі на тэрыторыю Польскай дзяржавы — землі Захадніяй Беларусі і Захадніяй Украіны. Такім чынам Захадніяя Беларусь была аўтаданна з Савецкай Беларуссю.

Вынікі гэтай дзяяльности Польшчы абодва рэжымы замацавалі ў Германа-Савецкай дамове аб сяродгустве і мажы паміж СССР і Германіяй, заключанай у Маскве ад 28 верасня 1939 г. І на гэты раз не абышлося без сакрэтных дадатковых пратаколаў, паводле якіх абедва агрэсары ўдакладнялі паміж сабой межы падзеленых земляў. Савецкі бок выказаў гатоўнасць кампенсаціі Прыбалтыйскіх дзяржаў (Літва, Латвія і Эстонія). А 1 верасня Германія ні ўжо начала ажыццяўляць змову — распачала вайну супраць Польшчы.

ІМПЕРСКИЙ МІНІСТР ІНОСТРАННЫХ ДЕЛ ГЕРМАНСКОМУ ПОСЛУ
В МОСКВЕ

Телеграмма

Отправлена из Берлина 20 августа 1939 — 16 час. 35 мин. Получена в Москве 21 августа 1939 — 00 час. 45 мин.

Москва

Телеграмма № 189 от 20 августа

Срочно!

Лично господину послу

Фюрер уполномачівае Вас немедленно явіться к Молотову и вручить ему следующую телеграмму Фюрера для господина Сталина:

«Господину Сталину, Москва.

1. Я искренне приветствую подписание нового германо-советского торого соглашения как первую ступень политики Германии. Поэтому Германия возобновляет политическую линию, которая была выгодна обом государствам в течение прошлых столетий. В этой

2. Заключение пакта о ненападении

с Советским Союзом означает для меня определение долгосрочной политики Германии. Поэтому Германия во-

шило действовать в полном соответствии с такими далеко идущими изменениями.

3. Я принимаю проект пакта о ненападении, который передал мне Ваш Министр иностранных дел господин Молотов, и считаю крайне необходимым как можно более скоро выяснение связанных с этим вопросов.

4. Я убежден, что дополнительный протокол, желаемый советским правительством, может быть выработан возможно короткое время, если ответственный государственный деятель Германии сможет лично прибыть в Москву для переговоров. В противном случае, Имперское правительство не представляет, как дополнительный протокол может быть выработан и согласован в короткое время.

5. Напряженность между Германией и Польшей стала невыносимой. Поведение Польши по отношению к великим державам таково, что кризис может разразиться в любой день. Перед

лицом такой вероятности Германия в любом случае намерена защищать интересы государства всеми имеющимися в ее распоряжении средствами.

6. По моему мнению, желательно, ввиду намерений обеих стран, не теряя времени, вступить в новую фазу отношений друг с другом. Поэтому я еще раз предлагаю принять моего Министра иностранных дел во вторник, 22 августа, самое позднее в среду, 23 августа. Имперский Министр иностранных дел имеет полные полномочия на составление и подписание как пакта о ненападении, так и протокола. Принимая во внимание международную ситуацию, Имперский Министр иностранных дел не сможет остаться в Москве более чем на один-два дня. Я буду рад получить Ваш скорый ответ. Адольф Гитлер».

Пожалуйста, передайте господину Молотову вышеупомянутую телеграмму Фюрера Сталину в письменном виде на листе бумаги без заглавия.

Риббентроп

СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ К «ГЕРМАНО-СОВЕТСКОМУ ДОГОВОРУ О НЕНАПАДЕНИИ», ЗАКЛЮЧЕННЫЙ В МОСКВЕ 23 АВГУСТА 1939 г.

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик никеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР.

При этом интересы Литвы по отношению Виленской области признаются обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно прохо-

дить по линии рек Нарева, Висла и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

4. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

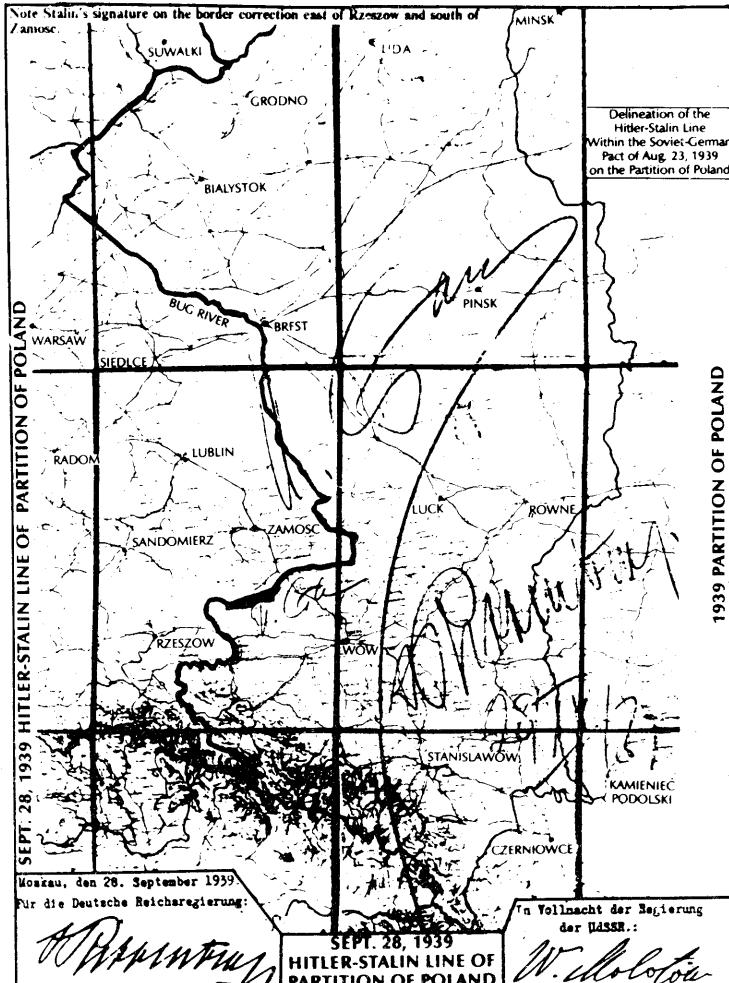
Москва, 23 августа 1939 года.

По уполномочию Правительства СССР

В. Молотов

За Правительство Германии

И. Риббентроп

Карта да сакрэтнага дадатковага пратаколу, падписанага І. Рыбентропам і В. Молатовым. Друкуецца паводле выдання: Poland. A Historical Atlas by Iwo Cyprian Pogonowski. New York, 1987.

ГЕРМАНО-СОВЕТСКИЙ ДОГОВОР О ДРУЖБЕ И ГРАНИЦЕ МЕЖДУ СССР И ГЕРМАНИЕЙ, ЗАКЛЮЧЕННЫЙ В МОСКВЕ

28 сентября 1939 года

Статья V

Этот договор подлежит ратификации. Обмен ратификационными грамотами должен произойти возможно скорее в Берлине.

Договор вступает в силу с момента его подписания.

Составлен в двух оригиналах, на немецком и русском языках.

По уполномочию За Правительство
Правительства СССР Германии

В. Молотов И. Риббентроп

СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ

Нижеподписавшиеся полномочные представители заявляют о соглашении Правительства Германии и Правительства СССР следующем:

Секретный дополнительный протокол, подписанный 23 августа 1939 года, должен быть исправлен в пункте I., отражающим тот факт, что территория Литовского государства отошла в сферу влияния СССР, в то время, когда, с другой стороны, Люблинское воеводство и часть Варшавского воеводства отошли в сферу влияния Германии. Как только Правительство СССР примет специальные меры на литовской территории для защиты своих интересов, настоящая Германо-Литовская граница, с целью установления естественного и простого пограничного описания, должна быть исправлена таким образом, чтобы Литовская территория, расположенная к юго-западу от линии, обозначенной на приложенной карте, отошла к Германии.

Далее заявляется, что ныне действующее экономическое соглашение между Германией и Литвой не будет затронуто указанными выше мероприятиями Советского Союза.

Москва, 28 сентября 1939 г.

И. Риббентроп В. Молотов

Правительство СССР и Германское Правительство после распада бывшего Польского государства рассматривают исключительно как свою задачу восстановить мир и порядок на этой территории и обеспечить народам, живущим там, мирное существование, соответствующее их национальным особенностям. С этой целью они пришли к соглашению в следующем:

Статья I

Правительство СССР и Германское Правительство устанавливают в качестве границы между обоядных государственными интересами на территории бывшего Польского государства линию, которая нанесена на прилагаемую при сем карту и более подробно будет описана в дополнительном протоколе.

Статья II

Обе стороны признают установленную в статье I границу обоядных государственных интересов окончательной и устранит всякое вмешательство третьих держав в это решение.

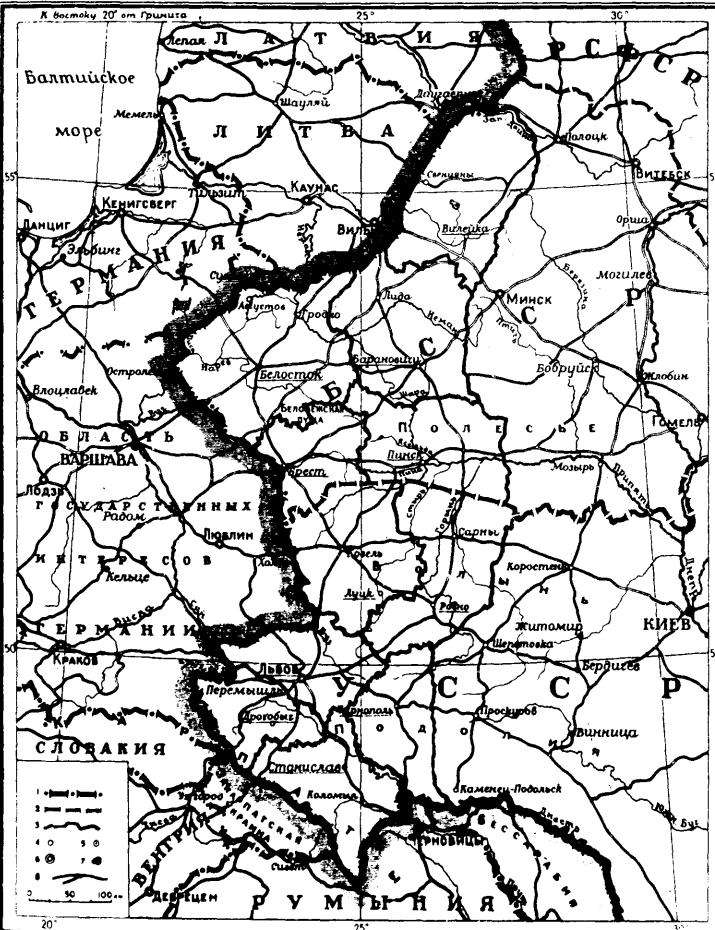
Статья III

Необходимое государственное переустройство на территории западнее указанной в статье I линии производят Германское Правительство, на территории восточнее этой линии — Правительство СССР.

Статья IV

Правительство СССР и Германское Правительство рассматривают вышеизведенное переустройство как надежный фундамент для дальнейшего развития дружественных отношений между своими народами.

Друкуецца паводле «Внешняй политики СССР». Сборник документов. М. 1948, т. 3.

Новыя заходнія вобласці СССР (карта, надрукаваная ў геаграфічным штогодніку для дзяцей «Глобус». М.-Л., 1939 г.).
1 — дзяржаўныя межы, 2 — межы саюзных рэспублік, 3 — межы новыя заходнія абласцей СССР. Цэнтры новых абласцей падкрэсленыя.

СЕКРЕТНЫЙ ПРОТОКОЛ

Москва, 10 января 1941 г.

Совершенно секретно!
Германский посол граф фон Шуленбург, полномочный представитель Правительства Германской Империи, с одной стороны, и Председатель Совета Народных Комиссаров СССР В. М. Молотов, полномочный представитель Правительства СССР, с другой стороны, согласились в следующем:

1. Правительство Германской Империи отказывается от своих притязаний на полосу литовской территории, упомянутой в Секретном Дополнительном протоколе от 28 сентября 1939 г. и обозначенной на карте, приложенной к этому Протоколу.

«Соглашением от 10 января 1941 г. о взаимных поставках во втором договорном периоде на базе Хозяйственного Соглашения между Германской Империей и Союзом Советских Социалистических Республик от 11 февраля 1940 г.».

2. Правительство Союза Советских Социалистических Республик готово компенсировать Правительству Германской Империи территорию, упомянутую в статье I данного Протокола, выплатой Германии 7.500.000 золотых долларов, или 31.500 тысяч марок.

Сумма в 31,5 миллиона марок будет выплачена Правительством СССР в сле-

дующей форме: одна восьмая, т. е. 3.937.500 марок,— поставками цветных металлов в течение трёх месяцев с мо-

мента подписания Протокола; остающиеся семь восьмых, или 27.562.500 марок,— золотом, путем вычета из платежей германского золота, которые Германия должна произвести к 11 февраля 1941 г. в соответствии с письмами, которыми обменялись Председатель Германской Экономической Делегации д-р Шнурре и Народный Комиссар Внешней Торговли СССР А. И. Микоян в связи с

«Соглашением от 10 января 1941 г. о взаимных поставках во втором договорном периоде на базе Хозяйственного Соглашения между Германской Империей и Союзом Советских Социалистических Республик от 11 февраля 1940 г.».

3. Данный протокол составлен в двух оригиналах, на немецком и русском языках каждый, и вступает в силу немедленно после его подписания.

За Правительство Германии
Шуленбург

По уполномочию
Правительства СССР
В. Молотов

Інтэрпрэтацыі

Анатоль ГРЫЦКЕВІЧ

ГІСТОРЫЯ ГЕАПАЛІТЫКІ БЕЛАРУСІ

I. ГЕАПАЛІТЫКА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА У XIII—XVI стст.

Першыя фэадальныя дзяржавы беларусаў ад самага пачатку мусілі весьці самастойную палітычную лінію ў дачыненнях між сабой і суседзямі, блізкімі і больш далёкімі, такімі як Візантыя. Асабліва актыўную палітыку ў XI—XII стст. праводзіла Палацкая княствам, самая моцная беларуская дзяржава ў той час. Знешняя палітыка Палація была перадусім накіраваная на аstdойтваванне незалежнасці ў Барацьбе з Кіеўскім княствам, а таксама на ўргтульванье адносінай з Ноўгградам і суседзямі, у тым ліку зь літоўскімі, латгальскімі, ліўскімі і эсцкімі плямёнамі ў Прыбалтыцы. Латгалі і ліві ўвайшлі ў дзяржаву дачынені ў Палацкім княствам, сталіся ягонымі васаламі. На тэрыторыі латгаліаў былі ўтвораныя васальныя княствы Герцыке і Куkenойс з князіямі палацкае дынастыі Ізяславічай.

Напачатку XIII ст. Палацкае княства вымушана было распачаць барацьбу звя нямецкімі рыцарамі Ордзу мечаносця (Братоў Хрыстовага ваярства), які ў 1237 г. быў пераутвораны ў Лівонскі орден у складзе Тэўтонскага.

Першыя дзяржавы беларусаў, як і іншыя тагачасныя ўсходнеславянскія дзяржавы, часам вялі мірную палітыку, а часам ваявалі. Але ўсе ж гаварыць пра геапалітычныя дачыненія беларускіх княстваў на гэты пeryяд зарана. Іхная палітыка была абмежаваная рамкамі ўсходнеславянскага рэгіёну і толькі пачала выходитці за ягоныя межы. Тым на менш, зыходзячы з географічнага становішча беларускіх дзяржаваў, вызначаліся кірункі актыўнасці: дачыненіні з Кіеўскай Руссю, з Прыбалтыкай, з Візантыйскім і Німецкім ордэнамі.

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ — ЗЪБІРАЛЬНІК УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ЗЕМЛЯЎ

Новыя абставіны склаліся ў сярэдзіне XIII ст., калі ўтварылася Беларуска-Літоўская гаспадарства з сталіцай у Наваградку. Ад самага пачатку існавання нашай гісторычнай дзяржавы яе ўладарамі, пачынаючы з Міндоўгі, кіруючымі коламі праводзіцца актыўная зынешняя палітыка на некалькіх кірунках. Калі беларускія землі аб'ядналіся ў адной дзяржаве, ва Усходній Эўропе склалася новая геапалітычная сітуацыя.

Да 80-х гг. XIV ст. скончыўся практэс уключэння асноўных беларускіх земляў у склад Вялікага Княства Літоўскага і Рускага (як яно называлася да сярэдзіны XV ст., калі дадалося і «Жамойцкага», бо жамойцкая зямля ўвайшла ў склад дзяржавы на правах аўтаноміі). У 1358 г. была далучаная Мсціслаўская зямля, у 60-я гг., пасля перамогі беларускага войска над Сінімі Водамі, — Кіеўская зямля, а разам зь ёю Мазырская і Брагінскага воласці, калі 1358 г.—Бранскія княства, у 60—70-х гг. XV ст.—Чарнігава-Северскія землі. Урэшце, у 1395 г. падпрадавалася Смаленскія княства, якое ў 1404 г. канчатково ўвайшло ў склад беларуска-Літоўскага гаспадарства.

Уесь гэты час — ад сярэдзіны XIII да канца XIV ст.—ішоў на толькі практэс аб'яднання беларускіх земляў у адной дзяржаве, але і адбывалася ўмацаванне ўніёных рубяжоў, заключаліся саюзы з іншымі дзяржавамі, вялікія войны.

Адным з галоўных кірункаў зьнешнія палітыкі Вялікага Княства Літоўскага быў усходні. У XIV ст., як ужо нагадвалася, галоўна мэтай яго стала аб'яднанне беларускіх земляў у адной нацыянальнай дзяржаве. А затым — вызваленне земляў Русі з-пад татарскіх няўоліў да ў склад новай дзяржавы з століцай ў Вільні. На працягу XIV ст. Вільня была цэнтрам аб'яднання ўсіх усходнеславянскіх земляў. Пры гэтым яна мела супернікам спачатку Галіцка-Валынскую Русь (але нядоўга), а потым — Маскоўскае вялікае княства, якое пачало ўзмініцца.

У XIV ст. ідзе палітычная барацьба за прамежкавыя княствы — Кіеў, Цівер, Ноўгарад, Пскоў. У другім палове стагодзідзя пачынаецца вайсковае змаганне Вільні і Масквы за землі Русі. Ноўгарад, Пскоў і Ціверскае вялікае княства шукалі падтрымкі супраць Масквы ў вялікіх князёў літоўскіх.

Дзягата часу адносяцца трох паходы вялікага князя Альгерда на Москву. У 1368 г. ён заключыў саюз з ціверскім князем Міхailам Аляксандравічам і двойчы (1368 і 1370 гг.) падыходзіў да Маскоўскага Крамля (горад быў узяты). Толькі каменныя муры Крамля, побудаваны ў 1367 г., выратавалі москоўскага князя. У Хроніцы Быхаўца гаворыцца: «І на самую Пасху раніца рана князь вялікі (Дзмітры) Іванавіч... А. Г.) з баражам і князімі ішоў з ютрані з царкви, а князь вялікі Альгерд з усімі сваімі сіламі, распушыўшы съязгі свае, пака-заўся на Паклоннай гары».

І пабачыўшы гэта, вялікі князь Маскоўскі моцна спужаўся і жахнуўся, убачыўшы вялікага князя Альгерда зь ягонаю вялікаю сілай, які прыйшоў да яго такім магутным. І, на мячу сілай даць яму адпор, паслаў да яго паслоў, просьчы яго або міры і аячаючы даць яму вялікія падарункі, просьчы яго, каб яго з вочыны яго Масквы ня выгнаў...

І князь вялікі Альгерд пашкадаваў яго... І не здабываў яго з Масквы, і заключыў з ім мір».

У 1372 г., пасля новага паходу Альгерда на Москву, калі Любецка быў заключаны канчатковы мір з москоўскім вялікім князем.

Становішча на ўсходзе пагоршылася для Беларуска-Літоўскай дзяржавы пасля смерці Альгерда ў 1377 г. і барацьбы за ўладу паміж Ягайлом і Кейстутам. Пасля перамогі москоўскага князя Дзмітрыя Іванавіча ў 1380 г. на Куліковым полі над татарамі ў Москву выехаў праваслаўны мітрапаліт літоўскі Кіпрыян, што павялупіўся на настрык часткі насельніцтва дзяржавы. Спраба вялікага князя Ягайлы заключыць саюз з Москвой супраць татараў і крыжакоў (план жаніцьбы яго з дачкай Дзмітрыем Данскім) скончылася няўдачай, бо літоўскія князі і баrary Беларусі лічылі, што больш страцяць, чым атрымлююць ад ваенна-палітычнага саюзу з Маскоўскім, якакі выкарыстаете яго, каб павялічыць свою тэрыторыю і на ўсходзе і на захадзе (таксама і за кошт саюзника), укыўшы пры гэтым беларуска-літоўскія палкі.

Менавіта таму і быў тады прыняты план саюзу з Польшчай, найперш супраць крыжакоў. Гэта было аформлены Крэўскай вуніяй 1385 г., шлюбам Ягайлы з польскай каралевай Яздзівігай і каранаваньнем яго на караля Польшчы.

УСХОДНЯЯ ПАЛІТЫКА ВІТАЎТА

Але барацьба за гегемонію ў рускіх землях паміж вялікімі княствамі Літоўскім і Маскоўскім працягвалася. У канцы XIV — першай палове XV ст. усход-

«Апісаныне Русі, Масковії і Татары». Карта Энтані Джэнкінсан. Лёндан, 1562 г.

ня палітыка Беларуска-Літоўскай дзяржавы, акрамя ціску на Маскоўскае княства, прадугледжвалы пашырэньне ўпльву на іншыя княствы Русі, у тым ліку на Рэзанскае і Цвіерскае вялікія княствы, бо яны займалі важнае стратэгічнае становішча ў дачыненіі да Маскоўскага княства, Залатой Арды, Ноўгарада і Пскоўва.

З сярэдзіны 20-х гг. XV ст. Вітаўт узнавіў актыўную палітыку на ўсходзе, спрабуючи падпрадкаваць Ноўгарад і Пскоў. Адначасова вялякія князі вялікай вайсковай экспедыцыяй Вітаўта ў Суздаљскую зямлю. У выніку гэтага паходу княсты Рэзанскае, Пераяслоўскае, Пронскага, Навасільскае, Адоеўскае і Варыянскаяе прызналі зверхняе аплекаванье з боку Вітаўта. Так, вялікі князь рэзанскі Іван Фёдаравіч даў Вітаўту грамату на вернасць і падданства ды завершыў яго прысягаю, што як «господзін господзіородні» свайму абязце дапамогу супраць кожнага праціўніка, у тым ліку і супраць Масквы. У 1427 г. вялікі князь цвіерскі Барыс Алляксандравіч заключыў дамову аб сяброўстве і ўзаемнай дапамозе з Вітаўтам, «своім господзіном з дедом, з велиkim князем Вітовтом, Літавским і многих Русских земелью господзірем».

Дачыненіі Вітаўта з Масквой мелі зменныя характар. Яшчэ ў 1391 г. Вітаўт выдаў сваю адзінную дачку замуж за маскоўскага князя Васіля I Дзяўмітровіча. Аднак працягваліся і вайсковыя канфлікты. Тым ня менш Васіль I і Маскоўскі звязаўся да Вітаўта: «Господзін великий князь Вітовт. Ты мне как отец...» У сваёй духоўнай грамате (тастамоніе) 1423 г. вялікі князь Васіль I, які памёр у 1425 г., даручыў Вітаўту ўзяць пад сваю апеку ўнука — маладетнага князя Васіля II і Маскоўскую дзяржаву. Тады ж у Смаленску адбылася сустрака Вітаўта з вяліким князінню маскоўскому Соф'яй Вітаўтаўнай, сваім унукам Васілем і маскоўскім мітраполітам Фоціем, які прадстаўлялі інтарэсы Васіля I. Яшчэ пры юнацтве свайго зяця Вітаўт Вялікі праз паслоў патрэбаваў ад Ноўгарада і Пскоўва, каб прызналі яго сваім гасударам і давалі выхад (г. зн. даны), гаворачы: «Вы дадзе выхад зяцю майму Васілю Маскоўскуму, які звязаўся мацм васалам, а мне, уроджанаму гаспадару, даваць на хочацца». Пасля гэтага Вітаўт пакінул паходам на Ноўгародскую зямлю. Такім чынам, у першай трэці XV ст. рускія княсты знаходзіліся ў палітычнай залежнасці ад Беларуска-Літоўскай дзяржавы.

Але поспех на ўсходзе быў часовы. Палітычны падзеі пасля съмерці Вітаўта і феадальная вайна паміж Жыгімонтам Кейстутавічам і Свідрыгайлом рэзка зынізілі ўпльбу Беларуска-Літоўскага гаспадарства ў рускіх землях. У 1449 г. Казімір Ягайлавіч і Васіль II заключылі дамову аб сяброўстве і ненападз. Абвода князі авбязаўліся не прэтэндуваць на трэтыорыі кожнай з дзяўюх дзяржаваў. Прадугледжвалася падзел сферу ўпльву. У зону ўпльву Вялікага Княства Літоўскага ўваходзілі Цвіер і Вярхоўская княсты, а ў сферу ўпльву Масквы — Ноўгарад, Пскоў, Рэзань. Праўда, дамова не вытрымлівалася, хача і вайны між абеддзвюма дзяржавамі не было. Сярэдзіна XV ст. сталася пэўны рубежам у дачыненіях Вільні ды Масквы. Дагэтуль існавала адносная раўнавага між дзвумя цэнтрамі аўтадаўніцтва.

ДАЧЫНЕНІІ З ОРДЭНАМ

Другім важным кірункам у міжнародных адносінах Беларуска-Літоўскага гаспадарства быў пойнчайшы-захад. Адносіны з крыжакамі — гэта пастаянная барацьба з Тэўтонскім ордэнам, які рабіў напады на землі жамойтаў, літоўцаў, язвягтаў і пагражаяў завадзяю земляў Беларусі. Рыцары Лівонскага ордэна рэгулярна нападалі з поўначы.

Другая палова XIII — першая палова XV ст. для Вялікага Княства Літоўскага — пэрсыяды выпрабаваньня, калі пастаўлана пытаныне пра далейшае існаванне беларускага і літоўскага народаў.

Ня ўвесь час ішлі войны. Яны спыняліся мірнымі дамовамі. Некаторыя літоўскія князі заключалі нават часовыя пагадненні з крыжакамі, прычым абвода бакі намагаліся выкарыстоўваць гэтыя саюзы з найбольшою карысцю для сябе.

Барацьба супраць ордэнскіх рыцараў, пачынаючы з другой паловы XIV ст., усё часцей стала сымесця з Польшчай, якая таксама знаходзілася ў небясьпечным становішчы. Гэта спрыяла аўтадаўніцтву дзяўюх дзяржаваў у вайсковых канфліктаў між імі на

Валыні, Падляшшы, нападаў на Мазовію. Лягічным вынікам было заключэнне Крэўскае вуніі 1386 г. паміж Польшчай і Вялікім Княствам Літоўскім і Рускім, зацверджанай на звездзе фэадалаў абодвух бакоў у Любліне 2 лютага 1386 г.

У выніку барацьбы групоўкі, якую ўзначальваў гарадзенскі князь Вітаўт Кейстутавіч і якая стаяла за незалежнасць Беларуска-Літоўскай дзяржавы, у 1392 г. Вітаўт стаўся кіраўніком Вялікага Княства Літоўскага, а праз некаторы час і фармальна вялікім князем літоўскім і рускім.

Палітыка Вітаўта ў дачыненіі да Тэўтонскага ордэну была неадназначная. Так, каб узмацніць незалежніцкую ў адносінах да караля Уладзіслава Ягайлы пазыцыю, Вітаўт у 1398 г. заключыў пагадненне з крыжакамі, аддаючы ім частку Жмудзі. У 1399 г. у вялікую выправу супраць татараў на поўдзень разам з войскам Беларуска-Літоўскай дзяржавы рушылі таксама аддзелы крыжакоў ды былі разьбітыя на рацэ Ворскле разам з усім войскам Вітаўта.

Торунскі мір 1411 г., які закончыў «вялікую вайну» 1409—1411 гг. Польшчы і Вялікага Княства, з аднаго боку, і Ордэну, з другога, быў толькі перадышкаю. І хоць агрэсія Тэўтонскага ордэну была спыненая, а Жамойць пакыцьцёвала перададзеная Вітаўту, але вайна з рыцарамі працягвалася. Толькі ў 1422 г. урэшце Жамойць была канчатковая вызваленая ад нямецкага прыгнёту. Аднак Клайпедзкая зямля (Мэмэль) і Малая Літва (усходняя частка ордэнскай Пруссіі) засталіся ў нямецкіх рыцараў. Практычна ў другой чвэрці XV ст. Вялікое Княство Літоўскага спыніўшы разам з Польшчай нямецкую агрэсію, ужо не вяло антыордэнскай палітыкі.

Больш таго, ордэнскія войскі ўдзельнічалі ў феадальнай грамадзянскай вайне 30-х гг. XV ст. у Беларуска-Літоўскай дзяржаве. Паколькі Свідрыгайла вёў барацьбу супраць вуніі Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай за незалежнасць адзінай Беларуска-Літоўскай дзяржавы, дык Тэўтонскі орден дапамагаў яму ў змаганні супраць Жыгімонту Кейстутавічу, прыхільніку Польшчы, сваім войскамі, найперш лівонскімі аддзеламі. Асноўныя сілы ордэну былі занятыя адпорам польскому войску, што ўварвалася ў Пруссію, а ў съежні 1433 г. Тэўтонскі орден падпарадкоўваўся з Польшчай замірэньне, згаджаваючыся ад гэтага часу трывалы наўтраўліту ў грамадзянской вайне ў Вялікім Княстве Літоўскім. Але ў бітве пад Вількаміром 1 верасьня 1435 г. на баку Свідрыгайлы зноў ўдзельнічалі лівонскія рыцары, якія амаль усе паляглі на полі бою разам з сваімі магістрамі Керскорфам. Так працягвалася да заключэння «вечнага міру» Тэўтонскага ордэну з Польшчай 31 съежніка 1435 г.

Дачыненіі Княства да Польшчы таксама зъмяніліся ў другой чвэрці XV ст. Намагаючыся канчатковая пазыцыя власных адносін да польскага караля, Вітаўт фэадалы Беларуска-Літоўскай дзяржавы зрабіў спробу абвясьціць яе каралеўствам, г. зн. цалкам роўнай Польшчы. Аднак процідзеянне польскіх фэадалаў і съмерць Вітаўта ў 1430 г. перашкодзілі гэтаму намеру.

АРДА І КРЫМ

Яшчэ адным кірункам палітыкі Вялікага Княства Літоўскага і Рускага быў паўнёвы, галоўным чынам, адносіны з татараў. Пасля вызвалення ўкраінскіх земляў беларускім войскам з-пад панавання татараў (1362 г.) асноўнае мэтаю на гэтым кірунку быў адпор нападам ардынскіх ханаў. Прадугледжвалася таксама пасоўванне на поўдзень, у Даізікі Поле. Вялікія князі літоўскія намагаліся выкарыстоўваць татараў дзеля далучэння рускіх земляў да сваёй дзяржавы. Яны выстуپаўлі сваім прэтэндэнтам на сталец у Залатой Арды і ў Крыме. Калі хан Тахтамыш (які ў 1382 г. узяў, разрабаваў і спаліў Маскву разам з Крамлём) быў выгнаны ў 1398 г. з Сарага, сваёй сталіцы, то знайшоў сковішча ў Вітаўта ў Кіеве. У бітве з татараў на Ворскле 12 жніўня 1399 г., якую скончылася разгромам войска Вітаўта, удзельнічалі і татары Тахтамыша. Выратавалася толькі невялікая частка войска, Вітаўт, ягоны брат Жыгімонт, Свідрыгайла, Тахтамыш і ордынскі кітур Маркварт фон Зальцберг.

Параўна на Ворскле прыпыніла на доўгі час актыўную палітыку Вітаўта на паўднёвым заходзе. Літоўскія войскі з Дон ужо не заходзілі. Але ў Даізікі Поле, на бязълюдных прасторах Гаўночнага Прычарномор'я калянізацыйная палітыка працягвалася. На пачатку XV ст. да Беларуска-Літоўскай дзяржавы далучылася

територія на поїдзені ад Падолі і Кіеўскай зямлі — паміж Днястром і Дніпром. У 1410—1411 гг. на беразе Чорнага мора былі побудованы фартезі і ринак. Беларуска-Літоўская дзяржава на пэўны час стала дзяржавай «ад мора і да мора». Выхад да Чорнага мора даў магчымасць вялікаму князю літоўскому ўстанавіць трыбалія суязі з Малдовай.

Зноў актыўізавалася палітыка ў дачыненні да Залатой Арды. Вітаўт выкарыстаў татарскае войска Джалаля-ад-дзіна, старшага сына Тахтамыша, у бітве пры Грунвальдзе, а потым даў яму сваё дапаможнае войска, і Джалал-ад-дзін занёз Залатаардынскія сталец пад пратэктаратам Вітаўта.

У 1423 г. хан Улуг-Мухамед буй разбіты сваім ворагам Барак-ханам і ўцёк да Вітаўта. Зьявіўся ён у Вільні ў канцы 1424 г., атрымаў ад Вітаўта дапамогу і згуртаваў свае сілы. У 1426 г. Улуг-Мухамеду ўдалося адвяваць у Барак-хана Сарай і ўзнавіць сваё панаванне ў Ардзе. Пры падтрымцы Вітаўта Улуг-Мухамед у 1428 г. пашырэў сваю ўладу на Крым. Такая палітыка Вітаўта аслабляла Залатую Арду, якая ўжо занепадала. Вялікі князь літоўскі і рускі такім чынам прадухіляў напады татараў на украінскія і свае самыя ўсходнія землі.

Пасля съмерці Вітаўга і на пайднёвым кірунку дыпляматычныя справы Вялікага Княства Літоўскага пагоршыліся. У грамадзянскай вайне 30-х гг. XV ст. татарскія аддзелы выкарыстоўвалі і Свідрыгайлі, і Жыгімонт Кейстутавіч. Але ў асноўным хан Саід-Ахмэд дапамагаў Свідрыгайлі. У канцы 30-х і ў 40-х гг. XV ст. гэты хан ужо выступаў на баку Жыгімонта Кейстутавіча, а пасля ягонага забойства стаў за Жыгімонтавага сына Міхайлу шукаць вялікага князя Казіміра Ягілавіча.

У процівагу Саіду-Ахмэду Казімір і паны-рада вылучалі аднаго з нашадкаў Чынгіс-хана. У 1449 г. у Кіеве на нарадзе прадстаўнікоў Казіміра з крымскімі татарскімі мурзамі было зацверджана пагадненне аб прыняцці ў Крыме за хана Хаджы-Гірэя, родапачынальніка крымска-татарскага дынастыі. Так Казімір стварыў на пайднёвай мяжы Беларуска-Літоўскага гаспадарства татарскі ўлус з сваім ханам, Казіміровым стаўленікам. Ён аслабіў Залатую Арду і накіраваў крымскіх татараў супраць Маскоўскага вялікага княства. Аднак праз некаторы час Крымское ханства ператварылася ў саюзнюю ў ворага. З гледзішча перспектывы дапамога крымскім татарам у стварэнні сваёй дзяржавы была стратэгічна памылка вялікіх князей літоўскіх.

РОСТ УСХОДНЯЕ ПАГРОЗЫ

Наступны пэрыйяд у гісторіі геапалітыкі незалежнай Беларуска-Літоўскай дзяржавы — гэта другая палова XV — першая палова XVI ст. Ягоны асноўныя рысы — абарона палітычных пазыцыяў і страта часткі тэрыторыі на Усходзе на карысць Маскоўскай дзяржавы, з аднаго боку, і больш широкі выхад на Заход, на ўсходнюю арэнду, з другога.

Асноўная кірункі зменшеннепалітычнай дзейнасці Вялікага Княства Літоўскага засталіся ранейшыя. Але адбыліся і змены. Была знятая пагроза заваёвы літоўскіх і беларускіх земель нямецкімі рыцарамі. Замест дробных рускіх княств, што вялі палітыку пасобку, паўстае Маскоўская дзяржава, якая будавала ўжо цэнтралізаваны апарат улады. На руінах Залатой Арды ўтварылася агресіўнае Крымское ханства. У гэты пэрыйяд Беларуска-Літоўская дзяржава змушаная была значна больш займацца ўсходнім палітыкай, чым заходняю.

Адносіны з Польшчай заставаліся саюзнымі. Аманль увесе час вялікі князь літоўскі выбіраўся і каралям польскім (за выключчыннем пэрыйду 1492—1501 гг., калі манархі былі розныя). Але інтэрэсы абедзвюх дзяржаваў не супадалі і часам дыпляматыя Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага мела канфлікты з польскай дыпляматыяй (з-за Валыні, у дачыненні да крымскіх татараў, да Тэўтонскага ордэну).

Адносіны Вільні з Маскоўскай ў другой палове XV ст. сталіся напружанымі з-за Ноўгорада і Пскова, куды вялікі князь Казімір на просьбы наўгародцаў і псковічоў стаўі князёў. Масква глаздзела на гэтага вельмі непрыхільнага. Пагроза для Ноўгорада Вялікага страціц самастойнасць і цалкам падпрадкаўца — Маскоўскому вялікому князю ўзмечняла ў наўгародzkіх баяраў імкненне да саюзу з Беларуска-Літоўскай дзяржаваю. Дзяржаву лад яе, з палітычнымі

і імунітэтнымі правамі фэадалаў, больш адпавядай дзяржаву ладу Ноўгародзкай фэадальнай рэспублікі, чым маскоўская ўлада, заснаваная на цэнтралізацыі і самаўладзьдзі вялікага князя. Да таго ж Казімір падтрымліваў баярскую кіраванчыну Ноўгарадзе і амбілюваўся меншымі патрабаваннямі, чым маскоўскі вялікі князь, які лічыў, што Ноўгарад — гэта ягоная «вотчына». У Ноўгарадзе між баярства існавала моцная групоўка незалежнікаў (так званая «літоўская партыя») на чале з удвою пасадніком Марфай Барэцкай і ейнімі сынамі. «Літоўская партыя» выступала супраць «маскоўской партыі», што імкнулася падпрадкаўца Маскве, бо была звязаная з ёю эканамічнымі інтарэсамі або стаяла ў апазыцыі незалежнікам. Кіроўная баярская групоўка абліпалася на пэўныя колы пасадзкага насельніцтва, якія таксама намагаліся захаваць незалежнасць Ноўгарада. Баярская групоўка на чале з Марфай Барэцкай заявіла на вечы: «Не хотим за великого князя Московскаго, ни звястися отчину его; вольные ёсмы люди Великі Новгород, а Московскі князь великий многіе ѿбиды и неправду над намі чинит; но хотим за короля Польскаго и великого князя Литовскага Казимира».

У лістападзе 1470 г. Ноўгарад запрасіў у якасці князя-кармленшчыка (а практычна намесніка Казіміра) слуцкага князя Міхайла Алелькавіча, павадыра апазыцыі ў Вілім Княстве Літоўскім. Але гэты князь ня здолеў аб'яднаць розныя групоўкі, на мяж падтрымкі з боку Казіміра і мусіў зъехаць з Ноўгарада ў сакавіку 1471 г. Тым на менш у красавіку 1471 г. пасольства Ноўгарада ў Вільні падпісала дамову («даканчальну» грамату), паводле якой вызначаліся правы намесніка Казіміра ў Ноўгарадзе і самога вялікага князя, які быў абавязаны абараніць Ноўгарад ад Масквы. Аднак правы вялікага князя літоўскага быў моцна амблемаваны, а абавязкі наўгародцаў перад вялікім князем — съціплыя. Ноўгародзкія баяры хацелі танка купіць ягоную вайсковую дапамогу.

Вялікі князь Казімір і паны-рада не пасыпелі дапамагчы Ноўгараду. Казімір да таго быў заняты вугорскім і чэскімі справамі ў інтарэсах сваёй дынастыі (сын Казіміра — Уладзіслаў стаўся каралём Чэхіі і рыхтаваўся на караля Вугоршчыны). Ды і апазыцыя праваслаўных князёў (ці, як іх тады называлі, «рускіх князёў») перашкаджалі ўсходнія палітыкі Казіміра Ягілавіча. Таму паход войска вялікага князя маскоўскага Івана III на Ноўгарад у ліпені 1471 г. скончыўся хутка перамогаю. Кіраўнікоў антымаскоўскай баярской групоўкі пакаралі съмерцю, а Ноўгараду забаранилі мец зношыны з Вялікім Княствам Літоўскім. Паўторны паход Івана III у 1478 г. злыківадаў незалежнасць Гаспадзіна Вялікага Ноўгарада. Так быў стражаны саюзник і фарпост Беларуска-Літоўскага гаспадарства, дзяржава, якая пашыралася да Урала і Паўночнага Ледавітага акіяну.

Прайдаў, у 1479 г. Казімір спрабаваў патаемна дамовіцу з братамі Івана III — узделчынімі князямі вугілкім Андрэем і валакаламскім Барысам, якія прасілі дапамогі супраць Івана III. Была зробленая спроба аднавіць наўгародзкі ўздел, але няўдала. Свае сёмі браты Івана III адправілі ў Віцебск. Конфлікт скончыўся пагадненнем паміж маскоўскімі братамі падчас паходу хана Ахмэда на Русь у 1480 г., ягонага адступлення і ліквідацыі тым самым мангол-татарскага прыгнёту Русі.

Вялікага Княства Літоўскага ня выкарысталі гэтай сітуацыі з-за «эмовы рускіх князёў» (усе яны былі праваслаўныя князі літоўскага паходжання). У 1485 г. яно саціпала яшчэ аднаго саюзника — Маскву, далаўчыла да сваёй тэрыторыі Ціверскае вялікае княства.

У 1480 г. крымскі хан Мэнглі-Гірэй заключыў саюз з Іванам III супраць Вялікага Княства Літоўскага, і ад гэтага часу крымскія татары пачалі рэгулярныя, амаль штогадовыя наезды на Украіну і Паўднёвую Польшчу, даходзячы часам да Беларусі (асабліва напачатку XVI ст.).

Ад канца XV ст. ідзе сэрыя войнаў паміж Маскоўскай дзяржавай і Беларуска-Літоўскім гаспадарствам, пачынаючы ад гэтак званай памежнай вайны 1487—1494 гг. і да вайны 1534—1537 гг., з пастаяннымі стратамі тэрыторыі на карысць Маскоўскай. Нават шлюб вялікага князя Аляксандра Казіміравіча в дачкою Івана III не зъмяніў сітуацыі. Тым больш што зяць прызначаў тытул цесьця — «вялікі князь усея Русі».

ПАУДНЕВАЯ И ЭУРАПЕЙСКАЯ СТРАТЕГИЯ

Дыпляматая Вялікага Княства Літоўскага ў часе войнаў з Москвою ў першай палове XVI ст. перадусім намагалася забясьпечыць спакой на паўднёвых тэрыторыях дзяржавы, наладзіць добрыя адносіны з Турцыяй і ейным васалам — Крымам. Нягледзачы на пераважна мірныя дачыненіні, напады з абодвух бакоў працягваліся.

Падчас апошняга пэрыйду маскоўска-літоўскай вайны 1512—1522 гг. крымскія татары нападалі на Украіну і Польшчу. У 1521 г. каля 5 тысячай перакопскіх татараў захапілі і спалілі Мазыр, рабавалі і зынчалі насељніцтва паміж Слуцкам і Пінском ды спакойна вярнуліся назад у Крым.

Але былі і пагаднені ў крымскімі татарамі. У tym жа 1521 г. сам хан Мухамед-Гірэй выступіў з асноўной вайсковою сілай супраць Москвы. У крымскім войску быў і беларускі палкаводзец, стараста чаркаскі і канеўскі Астафі Дашковіч з сваімі казакамі. Крымская войска дайшло да самы муроў Москвы, разрабавала глыбінныя раўбы Москвой і вярнулася ў Крым.

А потым, вясной 1524 г., экспедыцыя князя К. Астроскага з конніцай і Адашковічам на лодках па Днепру напала на турецкую цывільную Ачакаў. Буйную перамогу над турецката-татарскім войскам беларуска-літоўскай войска атрымала ў 1527 г. у бітве на Украіне, на Альшанцы, за 40 міляў ад Кіева. Командавалі войскамі вялікі гетман, князь Констанцін Астроскі, слуцкі князь Юры Сямёновіч Альелькавіч, гарадзенскі стараста Юры Мікалаевіч Радзівіл ды Астафі Дашковіч.

У 1532 г. быў заключаны мір Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага з Турцыяй і Крымам. Нападаў крымскіх татараў паменчала. На гэта паўплывіў і тое, што ў 1534 г. на Украіне пабудавала кілька двух дзясяткатаў цэздрыньня, а памежная мястечкі ўмацавалі. У 40-х гг. XVI ст. стаў прыкметны паварот у зынешнепалітычным курсе каралеў польскіх і вялікага князя літоўскага Жыгімонт Старога: началі ўзмацняцца ягоныя сувязі з Турцыяй і Крымам. Жыгімонт накіроўваў напады крымскіх татараў на Расейскую дзяржаву. Гэтым дасягалася падвойная мета — аслабляўся моцны праціўнік на ўсходзе, а крымскія татары спынялі напады на Вялікага Княства Літоўскага.

Такім чынам, у войнах першай паловы XVI ст. Расейская дзяржава заваявала значочную частку ўсходніх земляў Беларуска-Літоўскага гаспадарства. Да сірэдзіны XVI ст. зьевернікі нашае дзяржавы суцькнуліся з прэтэнзіямі Івана IV на беларускія і ўкраінскія землі. Паўставала пагроза існаванню дзяржавы. Пастаянная баракба з Москвой, лёгіка падзеяў вялікі Беларуска-Літоўскую дзяржаву да шчыльнейшага саюзу з Польшчай, скроўвалі да пашырэння сувязі з заходнедэўрапейскімі краінамі. Лівонская вайна і далейшыя міжнародныя акцыі Вялікага Княства Літоўскага былі выкліканыя і адносінамі з Расеяй. Больш цеснаму дзяржаву саюзу з Польшчай спрыяла таксама супольная баракба супраць турецката-татарскай пагрозы з поўдня, заснаваная на агульнай зынешнай палітыцы ў XVI ст., і вайсковая дапамога Польшчы ў войнах супраць маскоўскай дзяржавы.

У першай палове XVI ст. Вялікага Княства Літоўскага зноў шыроку прадстаўлену на міжнароднай арене Эўропы, як у часы Вітаута, каля 1429 г. да яго на з'езд у Луцк зъехаліся германскі імпэратор Сыгізмунд Люксэмбургскі, польскі каролі Уладзіслаў Ягайлі, вялікі князь маскоўскі Васіль II ды іншыя кіраунікі дзяржаваў. Так, пасля перамогі над маскоўскімі войскамі 8 верасьня 1514 г. вялікі князь Жыгімонт Казіміравіч (потым — Жыгімонт Стары) перадаваў у падарунак эўрапейскім манархам расейскіх дваранаў-ваеннапалонных. Германскі імпэратор Максыміян I Габсбург вярнуў некалькі палонных Расеі.

Съведчаннем уделу Вялікага Княства Літоўскага ёўрапейскай палітыцы быў Венскі кангрэс 1515 г. Тады ў Вене адбылася сустрака імпэратора Святарнай Рымскай імпэріі Максыміяна I, карала Вугоршчыны і Чэхіі Уладзіслава II Ягайлівіча і ягонае роднага брата — карала Польшчы і вялікага князя літоўскага Жыгімонта. Імпэратор, які яшчэ ў 1514 г. намагаўся заключыць саюз з Москвой, паслы бітыі под Воршай зъмініў плян. Кожны з манархіў дабіўся сваіх меты. Імпэратор Максыміян імкнуўся стварыць альтырэзкую кааліцыю, бо туркі прасоўваліся на Балканах усё бліжэй да імпэріі і да аўстрыйскіх уладаньняў імпэратора. Ен таксама хацеў пашырыць уплыў Габсбургаў на Чэхію

і Вугоршчыну шляхам дынастычных шлюбаў. Уладзіслаў II шукаў у імпэратора апору супраць пагрозы турецкага нашэсьця і сялянскіх рухаў. Жыгімонт Казіміравіч намагаўся прадухіліць пагрозу вайсковага нападу на Польшчу (а такім чынам і на Беларуска-Літоўскую дзяржаву) з боку імпэратора падчас маскоўска-літоўскай вайны 1512—1522 гг., а таксама зліквідаваць патранат імпэратора над Тэўтонскім ордэнам. Папярэдні браты Уладзіслаў і Жыгімонт Казіміравічы сустрэліся ў канцы сакавіка 1515 г. у Браціславе, а таксама правялі папярэднія перамовы з прадстаўніком імпэратора кардыналам Матысам Ляягам. У Вене імпэратор адмовіўся ад патранату над Тэўтонскім ордэнам, які застаўся васалам польскага караля. Максыміян Габсбург таксама дай эгаду на сваё пасярэдніцтва ў перамовах з вялікім князем маскоўскім Васілем III пра спыненне маскоўска-літоўскай вайны. Сапраўды, праз некаторы час у Москву было накіравана імпэрская пасольства на чале з баронам Сыгізмундам Герберштайнам. Жыгімонт і Уладзіслаў Ягайлівічі абрацілі ўступіць у антитурецкую кааліцыю, якую павінен быў узначаліць папа Лявон X. Прыняты пагадненіні здымалі напружанасць паміж дзяржавамі і прадугледжвалі дружкаўлюбныя дачыненіні Святаарнай Рымскай імпэріі ды Польшчы ѹ Беларуска-Літоўскай дзяржавы. Яны спрыялі далейшаму разъвіццю сувязяў паміж краінамі ўсходняй і Цэнтральнай Эўропы.

Працяг будзе.

Язэп ГЭРМАНОВІЧ

КІТАЙ — СІБІР — МАСКВА

(УСПАМІНЫ)

Зусім яшчэ наядайна тэрмін «гуга-гайская літаратура» мы пераважна звязвалі з творчасцю расейскіх пісьменнікай, вязняй-пакутнікай. І не ведалі, што гэты пласт уласців і нашай літаратуре, што створаны ён людзімі, чые імёны тая ж гулагайская сістэма выкрасіла з гісторыі, культуры. А яны, праішоўшы па пакутах, занатавалі трагізм эпохі і сумлення ў ёйнім крыважэрным і бессаронным вірь.

Кніга айца Язэпа Германовіча «Кітай — Сібір — Москва», раздзелы з якой, пачынаючы з гэтага нумара, пропануюцца чытачам «Спадчыны», безумоўна, заслугоўвае таго, каб заняць у айчыннай літаратуре месца, вартае ёйным гістарычным і мастацкім якасцям. Аўтар — іераманах, друйскі марыян, святар і настаўнік — воляю лёсу быў закінуты ўдалёк ад Беларусі Харбін. Маньчжурыя ў 20—40-ых гг. сталася пляцам суцькнення палітычных інтэрэсаў Савецкага Саюза, Кітая, Японіі; там сабраліся согні тысячай эмігрантаў (расейцаў, украінцаў, палакаў, немцаў, габрэяў, летувісаў, ла-

тышоў, беларусаў ды іншых); для іх працавалі праваслаўныя, каталіцкія, уніяцкія місіі. Сярод місіянеру

быў і айцец Германовіч. У Харбіне яго арыштавалі кітайскія камуністы да адразу ж перадалі савецкім таварышам. Так пачалося блуканне па пакутах у сіberіскіх лагерах айца Язэпа Германовіча.

У ягонай кнізе побач з эпізодамі апісаннямі жорсткіх маральных і фізічных здзекаў над вязнамі ёсць чэплыя слова пра сібру-пакутніцу, любезай розных нацыянальнасцяў і веврэвізіннай, што жылі светлай на-

дзей на ўратаванне. Аўтар маюе выразна і партрэтны святароў-беларусаў, з якімі разам выконваў Mісію на чужыне. А пачынаючыя мемуары з прадмовы — гістарычнага нарыса пра Манчжурую першай паловы XX ст. «Сладчына» не мае мачыльмасі і надрукаваць гэты хвалюочы твор цалкам. Але мы спадзяёмся, што выдаеўцы зацікаўляцца ёмістым і яскравым мастацкім дакументам эпохі.

З прадмовы

VI

[...]

Першыя пробліскі нашага ўсходняга абраду ў Манчжурыі трэба аднесці да 1923 г. Тады першайшую у каталіцтва адзін з найлепшых праваслаўных ссытатроў у Харбіне Канстантын Каронік, чалавек адукаўаны, скромны і пабожны. Ніхто ня мог зрабіць яму закіду, што ў такім паважным кроку кіраваўся якой непрыстойнай мэтай ці шкункай матэр'яльнай карысьці. Да яго прылучыліся іншыя людзі добрай волі і ўзынікала патрэба тварыкаты каталіцка-ўсходнюю парахвію. Ягоным духоўным апакуном і патронам быў ягоны бацька, пратаярый Іван Каронік, які разумеў справу лучнасці з каталіцкай Царквой і спрыяў гэтай ідэі, але сам яшчэ нікакіх перайсыць ў каталіцтва. На вялікі жаль, здарылася неспадзіванне, няшчасце: Канстантын Каронік хутка памёр. Засталі авечкі без пастыра. Але насенне было пасяяне і расло. І вось у пачатку 1925 першайшой у каталіцтва прыганды Іван Каронік, бацька Канстантата. Ен адправіў першую ўрачыстую службу (улучынцы з Рымам) у дзень Багаяўлення, дзень вельмі адпаведны для такое важнае справы. На набажэнства прыбыло шмат народу, пераважна праваслаўных, якія высока цанілі айца пратаярэя. Дый зноў цяжкая страт! Іван Каронік, чалавек добра стары, таксама хутка памёр: пайдорна авечкі асірацелі... Аплаківалі пратаярэя каталікі і праваслаўныя. А каталіцкая група зноў шукала духоўнага правадыра. У патрэбах душы яны зъяніліся да лацінскага духавенства, бо якраз прашибаш кацьцёла сьв. Станіслава, пралат В. Астроўскі і касьцёла сьв. Ёзафата Ант. Ляшчэвіч (беларус) разумелі і спрыялі справе злучэння Цэрквай. (Улага: Ант. Ляшчэвіч, які стаў перад вайной марыянінам і працаў у Беларусі, згіну падчас нямецкай акупацыі ў іншай зъверской расправе ля Віцебску, як немцы паліпі ніяўнай беларускай вёскі разам з людзьмі з помсты за савецкіх партызанаў).

Пасля смерці Івана Кароніка справа ўсходняй каталіцкай царквы у Харбіне не замерла: прылучыліся архімандрит Мікалай Аляксееў, іерэй Захар Кавалёў (беларус) і дыякан Юры Гіц. Хутка архімандрит Мікалай пераехаў у Шанхай, дзе таксама патрабавалі ўсходняга ссытатара. На бяду, Кавалёў і Гіц, як людзі з нявысокай наўкурай, не маглі самастойна весьці ў такім вялікім горадзе пастырскай службы і адміністраціі.

І вось харбінскае духавенства, лацінскае і ўсходняе, а такжа вернікі зъяніліся да Рыму, просячы съявотага Айца, каб прыслалі Кіраўніка для ўсходняй каталіцкай Mісіі ў Кітай. Такім быў назначаны Архімандрит Фабіян Абрантовіч з Закону Айцоў Марыянаў (беларус), быўшы рэктар каталіцкай Духоўнай Эсмінары ў Менску (1918—20), др. філозофіі, чалавек глыбокай веды, славуны прамоўца і пісьменнік. Ен прыбыў у Харбін у трапеві 1928 году параплавам з Марыялі, праз Суэз, Сінгапур, Шанхай, Дайрэн.

Праца Ф. Абрантовіча, асабліва на пачатку, была наежжана калючкамі, дайшала як па грудзе. Былі тут і праўдзівай хрысьціянія, якія шукалі хвалі Божай, але вельмі надаядалі матэр'яльствы, прайдзісвіты і правакатары, якія ўводзілі Кіраўніка, пакуль ён ня знаў грунту, у спакусы і памылкі. Падлізы, калі не маглі

Абрантовіча ашукаць, пасыпалі на яго скаргі і паклёпты ў Рым. Трэба было пільна шукаць пэўных памацнікоў, якім можна было-б даверыць: а тым-часам людзей мітусілася шмат, а чалавека бракавала. І а. Абрантовіч прыехаў адзін і людзей на месцы не знаў нікога. Прыймы меў незалечаны рэуматызм і ад пары да пары мусіў адлігіваць у ложку...

Няраз а. Фабіян выказаў сваё вялікае гора ў лістох да сваёй законнай улады. Няразэшы ў 1929 прыбыў з Эўропы іерэй Дыадор Коллінскі, чалавек поўны энэргіі, адукаўаны, лінгвіст, расейскі патрыёт, на няшчасце — аж за гарачы! Ен стаў дырэктарам епархіяльнай школы і здавалася, што будзе ідэальным працаўніком. Аднак а. Фабіян ня мог сцярпець усіх іягоных недарачных навінак і пасылі пары гадоў, хоць з вялікім жалем, мусіў яго адхіліць ад Mісіі і ад школы. Пасля ёго пры аднымі кляштары ў горадзе Тяньцзіне разам з ягоным маткай і там выплачываў ім пэнсію.

Душпаstryстэрство было ўжо больш-менш забясьпечанае. Затое справа вернікі стала занепадаць дзялі таго, што эміграцыя, а разам з тым і нашыя ўсходнія каталікі, сьпешна пакідалі Манчжурыю і шукалі спакайнейшага месца ў вольным сьвеце. Прывычны спалох быў кітайскі-савецкі канфлікт у 1929. Тады савецкія банды вялі жудасныя наўлеты на пагранічную эмігранцію пасёлкі, найблізшы на Трохрэчча. У пажарах, арыштах, забойствах згінула нямала людзей, а дзеци заставаліся сіротамі і туляліся бяздомнымі. Ад гэтага часу, хто ня быў з Манчжурыя моцна звязаны, як мага ўцікалі на поўдзень!

Таксама пасылья і японцы-акупанты ад 1931 яшчэ больш прарадзілі эміграцию, асабліва сваёй эканамічнай палітыкай.

VII

Ахаврыя савецкіх наўлетаў і разгрому Трохрэчча — разбітая сем'я, бедныя і абраўаныя, пааднім і групамі прыбывалі ў Харбін. Здараліся выпадкі, што хлапчукі без апекі, самі без блягату дажджаджалі да гораду і туліліся па вуліцах бяспрытульна. І нямала такіх зъяніліся да нашай Mісіі, просячы помачы і прытулку. Mісія, ня маючы тады сродкаў, мусіла адчыніць інтэрнаты і школы для дзяцей бяздомных і бедных. Паўсталі тры інтэрнаты-школы: епархіяльная — для хлопчоў, пасылья названая «Ліцэй сьв. Мікалай», і для дзячат — СС. Уршулянак і СС. Францішканак. Вытакам прыбышоў з дапамогай для гэтых хрысціятыных інстытутаў. Школы мелі праграму ўложенную паводле дадзеных гімназій з мовай выкладовай расейскай: выкладаліся такжа мовы ангельская і кітайская. Пры кожнай школе мы мелі капліцы-часоні, дзе штодзённа адпраўлялася Багаслужба. Апрача расейцаў, пераплыўлі назінаны лік дзяцей іншых нацыяў — пакляку, летувісаў, украінцаў, беларусаў, немцаў, армянаў, кітайцаў, грузінau і інш.

23 мая 1932 прыбылі ў Харбін іераманах Язэп Германовіч і брат законны Ант. Аніськовіч. Яны належылі да беларускага кляштару ў Другі, Віленскага ваяводзтва. Германовіч заняў месца часовага дырэктора, Аніськовіч стаў выхаваўцам у інтэрнате. Праца пашыла буйней. Паўсталі ў ліцэі манданіннае аркестра, пашыралася бібліятэка і навуковыя кабінёты. Будавалася вялікая зала і новыя клясы. Такжа СС. Францішканкі будавалі салідны пяціпавярховы дом у прадмесці Модзягоў, недалёка ад ліцэю. Асабліва прыгожа прэзентавалася школа-гімназія СС. Уршулянак.

У 1935 прыбылі іераманах Уладзімер Мажонас (летувіс) і ў восені таго ж году два маладыя іерам. Кузьма Найловіч і Фама Падзіза, якія тады съvezка кончылі студыі ў Грэгорыяnum у Рыме (беларусы Друйскага кляштару). Цяпер здавалася, што абсада Харбінскай Mісіі будзе поўная, бо яшчэ прыбылі і два законныя браты — Станіслаў Баговіч і Браніслаў Зарэмба. Але Mісія не магла ўсьцерагчыся таксама стратату: іераманах Я. Германовіч, змораны працаі, захвараў зірвада і мусіў адышыці на адпачынок. Адбыў вялікай дарогай — морам, на японскім параплаве «Гаруна-Мару» да Марыялі (31.XI.1935 — да 2.II.1936). Пасля нідоўгага адпачынку ў Рыме і ў Другі заняў месца рэктара студыяў у Вільні ў 1936—38 гадох у купленым доме для клеркі-беларусаў (Вул. Зыгмунтоўская, №р. 25).

Ад пачатку 1938 пачалася вялікая нагонка на беларусаў у Віленскім ваяводзтве з боку польскага акупацыйнага ўраду Рыдз-Сымілагра. У разультате гэтага былі

выселены з Друйскага кляштару съяраты і клерыкі беларусы, а зь Вільні а. Я. Гэрмановіч 10.VII.1938. Прабыўшы нядоўгу ў Варшаве, а пасля ў Рыме, Гэрмановіч паўторна выехаў у Харбін і там працаўшы ад 2-га травеня 1939 да самага аршту — 22-га снежня 1948 году.

У гэтай самай дарозе — у Шанхай — у красавіку 1939 Гэрмановіч атрымаў ліст ад архімандрыта Ф. Абрантовіча з Харбін — чакаць яго: там якраз, у Шанхай, меў зь ім сустраку. Айцец Фабіян ехаў уласна ў Рым. Спаканье дalo шмат радасці: Абрантовіч вёз у Рым двух сваіх клерыкаў, Андрэя Каткова і Юру Бранчанінава, на стыдні ў Рым — у «Руссікум-Грэгорыянум», а Гэрмановіч ехаў із съяратом французам, які також прабыў пры ліцэі ў Харбіне да аршту 1948. На вліке няшчасці, Абрантовіч ужо ў Харбін не вярнуўся: яго арыштаўші бальшавікі ў Львове ўвесень 1939 году і пасля ліквідаціі. (Аб гэтым будзе шырэй у Успамінах.)

На месца Ф. Абрантовіча Съяраты Айцец прызначыў у 1939 годзе Архімандрита Андрэя Цікоту, які прыбыў у Харбін у канцы таго-ж году. Цікота працаўшы як Апостальскі Адміністратор Манджурыі і дырэктар ліцэю сьв. Мікалая да аршту і разгрому нашай Місіі 1948. Час быў вельмі цяжкі: вайна японцаў з Амерыкай, вайна іх з Савецкім Саюзам і савецкай акупацыяй; а ў 1946 надыход кітайскіх камуністых іхны ўрад, а нарэшце наш аршт.

Нельга расказаць усіх нашых няшчасціяў. Ф. Абрантовіч выказаў калісці думку, што «Місія ня дасыце плёну, пакуль на будзе паліта крыўбы працаўнікоў». І запрады, ягоныя слова споўніліся надта хутка: ён сам і ягоны наступнік, Андрэй Цікота, згінулі як ахвяры бязбожнай рэжыму ў Расей. Усе нашы школы разгромлены, працаўнікі разагнаны, Місія з'ялківіданая... Але маем у Богу надзею, што прыйдуць лепшыя часы і прыйдуць новыя працаўнікі, якія на гэтым грунце ўзгадуюць ураджайны плён. Матка Боская, якой апека вельмі адчувалася ў нашай працы і ў нашым неншчасці, паможа ў адраджэнні гэтай съяратой справы. Божа памажкі!

Перад калядамі

Дай, Божа, каб учё было гожа,
А што ня гожа — ня дай, Божа!

Зімою ўканцы 1948 г. у Харбіне разъялцелася нязвычайнай вестка аб падзеях у катализкай Місіі ўсходняга абраду ў Манджурыі. Хоць гаворыцца, што ў Кітаі ўсёмагчымым, аслабіла пры камунізме, аднак такое здарэнне і на Кітаі было занадта дзвіноснае. А было так:

22-га снежня 1948 г. а гадзіне 18-й навалася на ліцэй сьв. Мікалая ў Харбіне (бульвар Стара-Харбінская шаша, №р. 78) цэлая хмара кітайскай міліцыі, скапілі ўсіх пляцоў съяратароў, не даючы ім навет апрануцца, ані ўзяць шапак, хоце на дварэ быў вялікі мароз і вецер, налагожылі кайданкі на руки, завязалі вочы, усадзілі ў аўтобус і павезлы ў вязніцу.

Паўстаў перапалаху ўсім зўярэйскім Харбіне, бо час быў наагул неспакойны. Хынты жахары ліцю пабеглі да кітайскіх урадоўшчайцаў пры сваіх забраных. Аднак кітайскія камуністычныя ўлады аднекаваліся зусім:

— Нам, — яны казалі, — нічога ня ведама. Наша не знай, наша не касайся! Мусіць, нейкай чорнай банде ўкрала вашых. А вы шукайце іх самі.

Яны також абяцалі шукаць. Пасля сталі зводзіць рознымі выкрутасамі, аж урэшце накіравалі пошукі ў паўдзённым кірунку, на горад Цянзін. Так, паводле ведамай у камуне тактыкі, блыталі ясныя факты на працягу шасці-сямі тыдняў... А тымчасам ужо назадура пасля аршту кітайская міліцыя вывезла нашых арыштаваных на заход — із станцыі Стары-Харбін, праз горы Вялікага Хінгану, на савецкую граніцу і там 25.XII.48 выдалі савецкай дэлегаціі, якія павезла іх у Сібір і пасадзіла ў вяенную турму ў горадзе Чыта.

У гэтай украдзенай групе было трох съяратараў беларусаў:

1) Архімандрит Андрэй Цікота, які ад 1939 г. быў у Харбіне Апостальскім

Адміністраторам на ўсю Манджурию і дырэктарам ліцэю сьв. Мікалая. А перад тым ён быў закладчыкам беларускага кляштару ў Друї, Віленская ваяводства (1923). У гадох 1933—39 быў генэралам закону Айцоу Марыянаў у Рыме. Радзіўся ён у маёнтку Тупальшчына, Свяянцянская павет, 5-га снежня 1891 г. Хрышчаны ў касцёле ў Жодзішках. Уступіў у Духоўную Семінарію ў Вільні ў 1909, 3-га каstryчніка. У 1913 г. пасланы ў Духоўную каталіцкую Акадэмію ў Пецярбурзе, якую скончыў у 1917. Уступіў у Марыяну 1-га верасня 1920. Прызначаны прарабшчыкам і Супэрыёрам у Друї 23-га красавіка 1924.

2) а. Язэп Гэрмановіч. Радз. 4-га сакавіка 1890 у м. Гальшаны, Віленская губ. Вучыўся разам з а. Андрэем Цікотам у Віленскай Дух. Сэм. Уступіў да Айцоу Марыянаў 15-га жнівія 1924 і некаторы час быў магістрам навіцыяту і настаўнікам у Друйскай гімназіі. Выехаў у Харбін у 1932, але ў 1936 пры язджадзе ў Эўропу на лячэнне і ў міжчасе быў прэфектам Дому Студыяў друйскіх клерыкаў беларусаў. У 1938 ён быў выселены зь Вільні польскім урадам і хутка пасля гэтага яго залікалі паўторна (праз Рым) у Манджурию. Там працаўшы выхаваўцам у інтэрнаце пры ліцэі, а ўканцы — віцэдирэктарам і заступнікам Адміністратора.

3) а. Тамаш Падзяя. Радз. у 1906 г. у в. Пярхулава, Друйскае параходві; скончыў гімназію ў Друї, філозофію і тэалітэю — у Рыме ў Грэгорыянум. У 1935 прыехаў у Харбін, дзе працаўшы выхаваўцам і прэфектам у ліцэі, а таксама прэфектам СС. Уршулянак у іншай гімназіі ў Харбіне.

Варты заўважыць, што два законныя браты марыянаў (Ст. Баговіч і Бр. Зарэмба) арыштаваныя ня былі. Законныя сестры, Уршулянкі і Францішканкі, засталіся також вольныя. Але школу і інтэрнат Уршулянак (130 дзяўчат) і школу з інтэрнатам Францішканак (180 дзяўчат) камуністы разагналі і ўсіх законнікі выгналі з іхных дамоў. Гэтыя законнікі доўгі час туляліся па Харбіне і ў Кітаі бяз сродкаў да жыцця, пакуль дасталі магчымасць выехаць у Эўропу ці Амерыку. Ліцэй сьв. Мікалая адразу пасля аршту айцоў быў разагнаны (220 вучнёў, з гэтага ў інтэрнаце 150), а браты Баговіч і Зарэмба толькі пасля пару гадоў маглі прыбыць у Рым.

Разам з айцамі марыянаў были арыштаваныя два савецкія съяраты:

а. Павал Шалей — францу, які прабыўшы у Харбіне пры ліцэю ад 1939 г. і а. Павал Партигяйн — расеец, які быў у Харбіне ад 1935 г. і выкладаў у ліцэі расейскую літаратуру.

Апрача гэтых пяці съяратоў, былі арыштаваныя два савецкія настаўнікі:

Віктар Уласаў — расеец, настаўнік гісторыі і доўгагадовы сакратар ліцэю і Пітра Марчышы — украінец, матэматык, высока цнёны ў Харбіне. Яны абодвух — католікі ўсходняга абраду.

Да групы нашых арыштаваных далучылі ў вязніцы незнаёмага паліяка Ленкоўскага. Нашы ўважалі яго за падстадўленую асобу-наглядчыка, бо аб сабе ён гаварыў дужа няясна. Аднак вёў ён сябе ціха і скромна і, магчымы, што нікага таемнага даручэння супраць нас на мяё не мей, а быў, так як і мы, ахвяраю рэжыму.

*
Нашая Місія і школа існавалі ў Харбіне ад 1928 г. У гадох 1945—48 мы працаўшы пры ўладзе бязбожнага ладу, дык быў вельмі лёгка перахліць працу ў хвальшывы бок. Пагрозы плылі ад ворагаў, а недарэнчныя рады надыходзілі ад прысяцеляў. Но ў тым часе ў Харбіне было агульнае перакананьне, што мы павінны ліцэй зачыніць самі. Нам казалі:

— Не стрымаце размаху рэвалюцыі, замыкацца!

Але мы трymаліся далей, хоць і прачувалі, чым учё скончыцца. На нашым хлебе і пад нашаў рэлігійнаю апекай было больш за 500 дзяцей. Вучні былі пераважна дзяці эмігрантаў з дуненайшай царской Расей і з Савецкага Саюзу. І ўсіх, хто прыходзіў у Місію, мы, паводле магчымасці, прыimali, кармілі і гадавалі на людзей у Хрыстовы дхуху. Ці каму было школа або небяспечна, што дзіця, часта бяспрытульнае, у нас расце пад апекаю і даглядам, каб стацца добрым чалавекам і карысным грамадзянінам? Так наша Місія ператыкалася 20 гадоў, вельмі цяжкіх, а ў канцы трывожных, найперш

пры старой кітайскай уладзе, ад 1931 — пад японскай акупацыяй, якую ў 1945 замяліла савецкая акупацыя. А пасъля паўгоду Харбін занялі кітайскія камуністыя. І мы далей трывалі пры іх.

Памім кантролю ўспомненых уладаў, ніводная з іх не магла знайсці прычыны, каб да нас прычапіцца. І навет савецкае НКВД, хоць страшэнна прыдзірлівае з натурой, а і тое нас не зачапіла! Дый мы самі не хаваліся ад кантролю, а нашае Стара-Харбінскае шасэ ёсьць аднэй з галоўных вуліцаў гораду. А побач нашага дому ў 1945 меў сваю кватэру маршал Савецкага Саюзу Маліноўскі, які часам цікавіўся і выпытываў нашых людзей ад школе. Пасъля ягонага адыходу тут прафытуваў, як называлі, «важны маскоўскі генэрал». Значыць, наш ліція тралляў пад зыркай вока савецкай улады. І толькі адзін з наших настаўнікаў А. быў кліканы на допыты. Яго прытым бліз на савецкім съледстве спэцыяльнай каубасой з пяскі. Аднак савецкі съледчы яго звольніў. Нам здавалася, што няшчасны настаўнік А. ня быў ублытаны ў нікую палітычную работу: знаў ён толькі сваю хату і нашу школу. А я вельмі дзівіўся, за што яго дарэмна мучылі? Але я тады не разумееў сталінскай лёгікі, а яна дужа цікавая. Вось як Савецкі Саюз разумее шпіенства:

— Калі хто мог-бы быць шпіёнам, дык ён ня можа ім ня быць.

— А калі ня можа ім ня быць, значыцца, ён ім ёсьць!

— А раз ён ім ёсьць, дык яго адразу трэба арыштаваць і на допытах ён павінен прызнацца да шпіенства.

— Калі прызнаўся сам, дык ён начыста выйграў: ён дастае нармальную кару ад 10 да 25 гадоў.

— А калі сам не прызнаецца, дык съледчы павінен яму «памагчы» прызначца.

А ў гэтым кірунку яны маюць вырабленую практику, у якой нявінных даводзяць да таго, каб паслушна прызналіся да віны.

— А калі-хто ператрываў усю савецкую інквізыцыю і ня прызнаўся, дык суд, або «ОСО» і так яго пакарае, а можа навет абвастрыць кару за ўпартасць.

Але съледчы можа часам ўпартага пакараць сам і пасъля яго звольніць. Такія выпадкі з'яўляніні, хоць і рэдка, але здараюцца, калі судзьдзя мае яшчэ крышку людзкога сумлення. Наш настаўнік А. якраз шчасльва на такога трапіў. Дзякія таго, што А. быў настаўнікам ангельскай мовы, значыць, паводле савецкай праграммы, «ня мог ня быць ангельскім шпіёнам» і мусіў затое добра пасцярпець. А, працдаў у нас некалькі гадоў: ён быў украінец, чалавек салідарны, сумленны і выдатны педагог.

Дырэктар ліцэю архімандрыт Андрэй таксама быў у руках харбінскага НКВД, але дольш трывала коратка, і яго звольнілі, і навет яго ня білі! У Харбіне вельмі з таго людзі дзівіліся, а мы бачылі ў гэтым здарэзіні вялікую Божую ласку. Тады ішло ў Манджурыі быццам паліянъне на людзей і сам назоў НКВД харбінцы тлумачылі: «ня знаю, калі вярнуся домоў».

Падчас свайго кароткага прабывання ў Манджуриі бальшавікі павывозілі адтупу нямала людзей, якіх называлі японскімі шпіёнамі, навет арыштавалі некоторых праваслаўных съвятароў. А нас так яны, як і пасъля кітайскія камуністыя, не чапалі і цярпелі аж тры з паловою гады!

*

У гэтым часе пачаў да нас часта заходзіць наш былы вучань-кітаец Лі-Га-Дун, які перад пару гадамі быў выдалены з нашае школы. У мяне заўсёды закрадалася падазрэнне, ці ня будзе ён помесьціца за выключэнне з ліцэю? Бы кітайцы дужа злапамітыя: кітаец паганін, навет за маленьную крబіду, хоць быў-бы ў очы найлепшым прыцелем, можа страшэнна памесьціца і за дваццаць ці трыццаць гадоў. Праўда, нашае нязручнасць да Лі-Га-Дуна была загаджаная: хлапец вырас і з намі зносянай ня зрываваў, а цяпер прыстатаў да нас тымбольш, а можа і тымгорш?..

У дзені сьв. Андрэя былі імяніны нашага дырэктара. Свята прайшло так сымпатично, сабралася гасцьцей, і бацькоў і дайнейшых ліцэйцоў — стварыўся такі прыязны настрой, што аж прысутныя людзі гаварылі зь дзівам:

— Мусіць, нешта зь ліцэем будзе? Так усё складалася прыгожа, што аж страшна... Хай Бог сцеражэ!

У школе праца ішла згодна і натужна, а навет і найменшыя хлапчукі вучыліся спакойна і старанна. Надыходзілі Каляды, якіх аднолькава чакалі мы ўсе.

А на дварэ поўная зіма: асаблівая зіма, манджурская. Трываў перадкаляндны кускіў мароз з пранікльым ветрам і было зусім мала снегу. Вечарамі мароз даходзіў да 30-ці і больш градусаў. Хмари на небе з'яўляліся рэдка: яны былі пушыстыя і празрыстыя, дык хутка прайтатлі па небе, як баёльвія птушкі. А часам яны звыжкаіся і сыпалі сухім снегам. Сярдзіты віхор насяў той снег, падкідаў яго высока, аж шалеў зь ім, пакуль, пусціўшы на зямлю і пакачаўшы па пале, не загнуў яго ў равы і каўдобіны. Снег у сярэдній Манджурыі не закрываў зямлі — аж голыя праталіны адубеўшага грунту трэскавацца на марозе. Зімою тут адлігі няма. Сонца тут заўсёды «зіркатае» съвецца яскрава і прыкрада для нярэвічнага эўрапейскага вока: але хоць баґата рассыпае свае прамені, зімою ня мае сілы перамагчы ні марозу, ні ветру.

Эўрапейцы кажуць, што тутэйшае яскравае сонца і пясок, які вецер наганяе з пустыні Гобі, а таксама пыл з мясцовага гліністага грунту, прычынілі азіяцкую касавоўсць. Але папраўдзе яны зусім не касавоўкі, а маюць прыжмуряныя павекі, і гэтак натура бароніць іх ад сълепаты. І вось падчас такіх віястроў, калі цэльныя хмари пылу закрываюцца сонца, тады эўрапейцы баяцца выходзіць на вуліцу, а выходзячы, прыкрываюць вочы рукамі, а кітайцы і японцы ходзяць спакойна. Толькі японкі ў сваёй даўгаполай кветчанай вондраты з шырокімі рукавамі, бывалае, съмешна хістаюцца на ветры, як дзівосныя матылькі.

Гэткі вечар асабліва мне памятны, бо якраз такою парою нас арыштаваных выводзілі зь ліцэю.

Як нас укралі?

«Крадзеш, крадзеш...
Куды ты мяне завядзеш?!

Паводля ўсходняга абраду Каталіцкае Царквы 9/22 сьнежня съвятыцеца Непарочнае Зачацьце Дзевы Марыі. У нашай ліцэйскай царкве ў гэты дзень служыў літургію архімандрыт Андрэй. Ягонам паважная фігура, глыбокі бас, павольны мэліядыны съпей, патрыяршыя бараада, а перадусім шчырая пабожнасць — заўсёды пабуджала народ да развагі і малітвы. Навуку ён тады гаварыў з мочнай аргументацыяй, з пераканаўчымі прыкладамі, аб згодзе веры і розуму, аб любові Божай да людзей, аб магутнай Заступніцы — Маці Божай да нас грэшных і слабых.

Пасъля Службы Божай айцы Misi запрасілі настаўнікаў на абед. Усё прайшло выніктоўка ціха і пасяленаймам. Пасъля абеду ўсе як мурашкі разыліся да сваіх абавязкаў. Вучні па клясах рыхтавалі свае перадкаляндныя лекцыі. Я агледзеў усе клясы: выхаваўцы былі на сваіх становішчах, а вучні пры сваіх занятиках. Гэтым разам на траба было ні сварыцца, ні падганяць — я аж зьдзівіўся! — і мог спакойна ўцягчы ў свой кут на трапіцы паверсе дому.

Цікавая спасыцярога: людзі часта лепш прадчуваюць далейшую бяду, як самую блізкую. Няшчасцце вісіц на валаску, а чалавек ня ведае і на трывожыцу ні ўва сънне, ні на яве. І якраз перад бядою чалавек смагла съпіць, спакойна працуя або забаўляецца — і раптам наляціца катастрофа, і гэтакі бясълечны чалавек апыніца на Божым судзе! Так, запраўды, «мы ня ведаєм ні дня, ні гадзіны». Часам навет людзі як-бы няумысна мабілізујуць усе свае сілы і вельмі съпяляюцца, каб трапіць у самую пару і якраз на тое месца, дзе ім трэба будзе з'яніцца... Дзіўная тайна Божага Правіду! Тады так было са мною.

Калі я праходзіў міма канцылярыі дырэктара, убачыў на калідоры грамаду кітайскай міліцыі. Яны затрымалі мяне і загадалі адрэзкі піліца па спынку ўсіх

святароў ліцю. Як кажуць у нас на Беларусі, справа была «простая як абаранак»: адразу было ясна, зачым прыйшла міліцыя. І я цяпер дзіўлюся сам сабе, чаму я тады не дагадаўся? Чаму не перасыцяр о другіх? Бо наш француз, чавек зручны да ўсяго, мог быт' у той момант эмблеме кітайцу і не дацца ім у руки, а другія сяўтары малгі-бо ходзілі на дарогу... Але я быў зусім спакойны, быццам заварожаны, ці пад гіпнозам. Ці можа сам Бог дапусціць на мяне ў ту фатальную минуту такое дзіўнае зас্লыяне?

Сабраліся мы ўсе ў дырэктара. Тады старшыня міліцыі стаў чытаць пакітаскую з паперыны нейкі «дакумент», а другі кітаец пачаў гэта перакладаць на расейскую мову. Мы ўважна слухалі, але нічога не зразумелі ні пакітаскую, ні парасейскую. Пачалі мы іх пытатца, у чым справа? Кітайцы нам тлумачілі аб нейкіх «благах людзяў», якія мелі ў нас жыць. Але з іхнага выяснення нам стала яшча цікні.

Толькі цяпля, пасъля съледства, пасъля турмы і лягераў, я разумею, чаму тады нам чыталі тую непатрэбную паперу. У камуністычных ёсьць прынятая практика, каб ўсё рабіць легальна; але ў практицы ўсё робіцца толькі фармальна. Тады кітайцы нам малгі-бо растлумачыць зразумела, абы шыло, бо між імі быў успомнены перш наш калішні вучані Лі-Га-Дун, які гаварыў парасейску даволі добра. Але ён маскаваўся, каб яго не пазналі; а для самай міліцыі было патрабна толькі прачытаць «дакумент», а зусім непатрэбна, каб мы яго зразумелі.

І вось раптам я зразумеў ўсё! Мянэ спыхні пад рукі два дужыя міліцянэры, крэпка сціснулі і начапілі выводзіць. Я стаў вырывацца і крычаць:

— Адзецца! Дамце адзецца! — але мяне ўжо вялі на сходах на двор і адтуль праз пляц на другі бок вуліцы і пасадзілі ў аўтобус. Хутка прывялі туды ўсіх іншых наших сяўтароў. Памятаю, што вуліца была зусім пустая; мусіць рух быў скіраваны на бакавыя вуліцы. Нам надзялі кайданкі, першы раз у мایм жыцці меў я гэткую «аздобу». Тут-ж нам усім завязалі вочы; затое цяпер прасвятілі вочы маю на душы. Я стукнуў лукцем суседа і зашаптаў:

— Нас пэўна расстряляноць...

Усе іншыя былі той самай думкі, што кітайцы павязуць нас за горад на расстрэл: мы цішком малісіся, узбуджала жаль за грахі і таемна давалі сабе наўзаем разграшэнне.

А пакуль там мела быць што другое, да мяне пачаў дабірацца мароз так, што я забыўся аб ўсёй небяспечы; аднак я ня мог барапіць ані вушэй, ані носу, бо меў скованыя назад руки. Мароз ужо залез за кайнер і прыстасаў да сціпні. Я аж дрыжкі і прасіці сяброў, каб прыціснуліся да мяне. А, здаецца, калі вязуць на расстрэл, дын трэба думаць аб сціпні і няма нікай патрэбы дабаць як мароз і прастуду... Так-то так, але мароз кусае як сабака!

Наш аўтобус імкіла нёсцца вуліцамі і міцна падскоківаў на кайдобінах. З гарадзкога шуму я разумеў, што мы былі яшчэ ў горадзе. Раптам забубніў пад намі мост; гэта азначала, што мы ехалі праз палатно чигункі ў цэнтральні Харбін. Куды-ж нас вязуць? Мае думкі блытаоцца, рвуцца на кускі і ў душы творыцца кашмар. Прабую моліцца, але гэта мне нія не ўдаецца. Прыйцярпяўся я да холаду і да кайданку на руках. Думай сабе: а як жывуць людзі, што маюць спараліжаваныя руки, або страцілі руکі на вайне, або чакаюць расстрэлу ў турме на працягу дзіўных месяцаў?

Аўтобус затримаўся. Нам развязалі вочы. Цёмна. Мы былі перад мала асветленымі двухпавярховымі домамі у цэнтральным Харбіне. Нас павілі на другі паверх і ўпусцілі ў пусты пакой з двумя вокнамі ды загадалі сесцыі на падлогу падўгурям, вачыма да дэзвярэй. У дэзвярах было ажэнца, а на калідоры пры ім сядзеў наглядчык і зараз закрычаў на нас:

— Шуху-пусін! Гаварыць нельга!

За пару хвілінаў уважнілі да нас нашага крываногага сакратара, Віктара Уласава, змучанага да паўсімерці. Мы яго падхапілі пад руки, каб не паваліўся і асцярожкава пасадзілі ў своні падўгуркі. Праз якіх пяць хвілін увялі да нас Пятра Марчышына, нашага настаўніка матэматыкі, украінца. Паглядзяў, можа яшчэ ўвядуць каго, але больш ня было нікога. Тымчасам, ня гледзячы на «шуху-пусін», Уласаў так-сяк расказаў, як міліцыя разламала ў іх вакно, як яго перавалілі праз вакно ў аўтамабіль і, разумееца, разబілі яму акуляры. А ў ягонай хаце

застаўся лямант жонкі і дачкі. Тут кожны з нас пачаў гаварыць сваё, але наглядчык так сядзіта нам прыгрэзіў, што мы замоўкі надоўга.

Дырэктар пачаў моліцца, і мы, як хто патрапіў, гаварылі свае вячэрнія пасцеры. Кажуць, мора асабліва настрабывае да малітвы. І прайду: я калісці ехалі японскім параплавам 33 дні, і мора пабуджала мяне да гарачае малітвы. Асабліва ў начы, калі зоркі мігціць, быццам моляцца Стваральніку. Якіх іх выпусціць на волны прастор і мільядры гадоў пасе іх і даглядае, тады і чалавек моліцца разам з імі. А мора калыхалася спакойна, уздыхала глыбока і шаптала праніківа сваю адвечную малітву. Прасторы пляялі гімн славы: «Багаславеце зоркі нябесныя Госпада; мароз і сіпякоту; моры і рэкі; багаславе духі і душы справядлівых, Госпада!»

А мы былі замкнёны і напружныя жыцця ў руках несправядлівіх і бязбожных людзей: аднак ня вырвуць яны нас з рук Божых! Ніадукна ня бачым ратунку, як толькі ад Бога. І нашыя малітвы стація жывою, дзіцячай гутаркай і благанынем да Бога, і яна ўлівае жыватворчы бальзам у нашыя сэрцы. Немагчыма зразумець, як пакрыўджаныя людзі трываюць бязь веры і малітвы?

Надыйшла пара спасца. Вячэрні нам не далі, ды мы і ня пыталіся, бо зусім аб ёй забыліся. Наглядчык крыкніў, каб мы палеглі: ад гэтага часу мы пачалі рабіць ўсё па крэйківі, але, зразумела, плянавалі камандзе. Палеглі мы як сядзелі, на голай падлозе: нам было дужа выгодна, бо ня трэба было ні раздзядаўца, ні пасыцілаца. И вось тут пачалося маё дзіўнае «шчасце ў няшчасці», якое верна са мною хадзіла і ходзіць да гэтага часу. Я быў у хатнім наглядчайшай адзежы і ў начных пантофлях: да таго я недамагаў злонім малаクロўём і з сусід, там прысунтых, я быў найстаршы гадамі. Значыць, ужо тая першая нач на голай падлозе магла мене прычыніць запаленне лёткіх, а можа і съмерць... Толькі адзін наш архімандрый Андрэй змог падчас арштыту адзялхнуць міліцыю і скапіць сваё старое, але цёллае футра. И вось дырэктар ляжаў на падлозе якраз ля мяне; ён быў магутны і меў шырокапалае футра, а я ляжаў пры ім малы і зусім неакрыты. Лёг я плячыма да дырэктара на правым крысе ягонага футра, а другім крысом ён накрыў мяне зверху, ну і я грэзу цяпер свае плечы пры ягоным сэрцы і пачуваўся, «як у Божанкі за печчу». Хоць я не засніу на момант, але адагрэзўся зусім і адпачыў ад усіх турбаций. Усе нашыя ня спалі таксама, акрамя Пятра Марчышына, які ўсю ноц хрон громадобна. Перажыванье нашае было дужа цяжкае, а прышласць грозная, дык сон нас наўмаўся. Мæд думкі плылі як вада ў рэчы, і нач міне на здоўжылася...

Як стала развідніца, мы пачалі шаптатца. Адазваваўся і Пятро Марчышын. «Якім спалася? — нехта спытаўся ў яго. «Які там сон, — кажа Пятро, — не здрэнні я ні на мінутку». Тут між намі бухнуў такі съмех, што не памагаў і кітайская «пусін». На той мамант мы забыліся аб ўсёй трагедыі, бо на сцену выступіла камэдыя першай класы. Сам-ж герой гэтага драмы, Марчышын, паглядаў то направа, то налева, і на ведаў, з чаго ўсе съмояцца! І кітаец дзіўнічаў праз фортаку, з чаго мы съмёўсямі, думай, што пры рэвалюцыйнай уладзе съмояцца нельга. Аж і пачаў крычаць на нас з усіх сіл.

Па праграме рэвалюцыі мы ўсталі і насыпілі наш першы так добра пачаты турэмны дзень. І думалася: «што яны хочуць з намі зрабіць?»

ТУРМА — АСТРОГ — ВЯЗНІЦА — ЦЯМНІЦА — ВАРТАЎНІЦА — ХАЛОДНАЯ — ЦЫТАДЭЛЬ — КРАТЫ

Усе гэтыя трапнія назовы, якімі беларусы ахрысьцілі турму, паказваюць, што нашыя дзяды ўмелі крытычна ацаніць культуру сваіх ворагаў, якія будавалі столькі вязніцы, халодных, гарадкоў і пад. Наша ваенная турма ў Чыце мела грубыя крэпасныя сцены, доўгія калідоры і малосенкія ваконцы.

Як я ўважніў у сваю «гадзіночку», дык зрадацься заўважыў, што яна ня была халодна. Мой катушок — гата была такая каморанка, у якой нельга было павярнуцца: у ёй стаяла зяленае ложка, тумбочка і параша — вось і ўсе мэблі. Ваконцы было ў самым куце пад столькую і выхадзіла ў суседнюю сцяну ды працэджалі толькі слабае шэршт сяўтло. Дзяля таго дзень і нач гарэла пад столькую моцная электрычная лямпачка. Тэмпература ў гэтай каморцы была

заўсёды адольткай і нашчасьце заўсёды цёплая, што пры ліхой вонратцы і пасьцелі, пры худым харчаванні было адзіным ратункам жыцьця.

Каб на слабасьце вачэй і нэрвау, я павінен быў-бы сваю камэрку называць люксусам. Але дэзверы былі моцныя і зачыняліся вялікім ключом.

Цяпер маё астэржнае жыцьцё пацякло, якакуць па турэмнаму, нармальна. Увесе дзень быў мой: я мог рабіць у камэрку, што хацеў, але кожныя пяцьдзесяць мінут, на мяне цікалі праз вячоок.

Калі хто ламаў устаноўлены парадак, яго лаялі, або ставілі ў кут, або садзілі ў карцар да поунас нормы, значыць да вясмы днёу. Уставаць і клацыці трэба было на загад. Хоць пазвалілася сядзець на ложку, але нельга было ані апірацца на падушку, ні на поручны ложка, ні на сцяны. У асочнай турме днём востра за-баронена клацыці на ложку, спаць а нават драмаць. Здавалася-б, што сядзець — лёгкая справа, але сядзеці-поседам цэлым днём зусім ня так лёгка, як сядзеці! Затое вязень, як выйдзе на волю, мае права сказаць:

— Я адсадзей пяць (а іншы — дзесяць ці дванаццаць пяць) гадоў.

Як толькі вязень, седзячы на ложку, пачне драмаць, зараз з калідору, наглядчык крыйчыць і пагражае. Такая зывага горш дракнік, як пабоі. Хоць ён крыйчыць на аднаго, але пусе нэрвы ўсыму каідору. Уночы нельга адварнуцца да сцяны і нельга нічым закрываць вачэй. У адзіночкы я мусіў ляжаць на сьпіне, нагамі да дэзвярэй, каб наглядчык мог бачыць праз ваўчка мае вочы. Лямпа съязцяла моцна ўсю ноч, і хоць я як стараўся моцна заплюшчваць вочы, съвет мяне непакой, і сон перарываўся. Такім чынам давялі мяне да поунас нэрвове хваробы, з'явілася бяссонніца; спаў на больш як пуйты дэзве гадзіны ў пару. Каб не малітва, дык я пэўна з'віхнуўся-б зусім. У тых цяжкіх хвілінах мне найлепш памагаў ружанец. Каюткам разгава ружанцовых Тайніцу а паўтараныя малітвы да Найсьвяцейшай Дзевы супакоівалі мяне хворыя нэрвы. Дзеля таго што кітайцы падчас рэзвіі забралі мой ружанец, я маліўся з памяці паводзя нахтунення.

У турме тройчы давалі есцы. Поунаса голаду ня было. Хлеб даваўся рана на цэлы дзень: чорны, цяжкі (у ім шмат вады), жытні з дамешкай аўса, кукурузы і яшчэ чагосяць. Зупа — крупнік, ледзь аскаромлены — аўсяны або ячны; часамі бывалі гречневы, прасяны або з неپрацірошніцай. На другое — каша з таго самага матар'ялу, але гусцейшая. Часамі траплялася капуста — рэдкая, цёмная і гідкі. Авец за чыненем чарагаваліся цэлымі тыднямі; дык ня дзіва, што яны прыядаліся і аслаблялі людзей. Цукру ў турме даюць 9 грамаў на цэлы дзень; адны саладзілі ім кубані гарбаты, іншыя высыпалі ў кашу, а другія адразу з далоні высыпалі ў рот. У мяне ў адзіночкы прапала 12 дзён цукру, бо я яшчэ ня меў практикі, як трэба дамагацца. Часамі раніцу давалі 20 грамаў сельдца. Калі ў гэтym была сельдзяовая галава, дык тады зусім ня было чым цесыцца. Але і тут я быў неспрэктываны. Потым у групе зе японцамі я наладзіўся есцы сельдца без астактаў — з галавоню, з косьцямі, са скрую і з хвостам! Тады ўжо мы пайшлі зусім у такт з навукою Леніна, які казаў: «У вялікіх гаспадарцы ўсякая дрэн прыдаецца».

На другім месяцы прабывання ў турме, мяне начапі лепш карміць і лячыць. Мене здавалася, што ўсё пайшло на лепши лад, але перамена на лепшее хутка абарвалася і нават палажэнне пагорышлася, бо перасталі даваць і вітаміны і рыбі тлушці. Лекарка таксама заходзіла да мяне радзей, бо цяпер пачаўся мацнейшы цік у съледстві.

У съледчай турме вязень мае вартасьце толькі як об'ект для съледства і для суду. Там вельмі пільнуюць. Першое — каб вязень не даканаў самагубства; другое — каб ня зышоў з разуму (калі трохі прыдуруе, дык нічога); трэцяе — каб не захварэў дарэшты і чайчвертэе — каб не памёр да суду.

Пасыль прысаду вязеню можа сабе хварэць, галадаваць ці канчачы жыцьцё, колькі ягоная душа жадае! Ніхто гэтym лішне ня трывожыцца. Як съвежы вязень часам дэзвіўся, чаму лекарка так аба міне дباء, бо дзякуючы ёй я ніразу ня трапіў у карцар, хоць съледчы ні раз гразіў, і я сам меркаваў, што ўжо была да гэтага пары. У карцары пайка хлеба і вада, а на чацвёрты дзень яшчэ і міска крупніку; мяма там ні ложка, ні пасыцелі; часта садзяць у адной бялізне — пры маім здароўі такі галодны і халодны карцар мусіў-бы мяне «үгробіць».

Мае суседзі, як згаварыўшыся, пачалі з двух бакоў кожную раніцу стукаць у маю сцяну. Пры тым левы, як мене здавалася, стукаў нейкім алфабетам. Я дужа

ўцешчоўся з жывых людзей, але засаромеўся, што ня ўмей расшыфраваць алфабету морза. Цяпер я рабіў сабе горкія закіды, што ў добрым часе не навучыўся шыфраванага алфабету. Мне думалася: хто скажа, колькі я буду сядзець у адзіночкы, можа доўгія гады? і цяпер — ніямы. А можа і лепш, што ня ўмей? — думаў зноў, — бо пры май нязручнасці я мог-бы лёгка трапіць за гэта ў карцар або стаща ахвяраю суседа праваката.

Здарыўся ў мяне і госьць. Гэта была вялікая, але вельмі худая турэмная плюска. Яна відацца была выслана на разведку і зрабіла немалое падарожжа, каб пашукаць съвежае крыва. Але я, не зважаючы на яе піярэскія рэкорды і на дэлегацыю, бяз суду пакараў яе съмерці Э з шпіёнства (згодна з савецкім карным каджкам § 58, 6). Але мусіць на іхнай грамадзе абрушылася галодная пляшыгода, бо следам за першою пачалі надыхаці наступныя дэлегаты; аднак усіх іх спаткала адолькавая доля — аж у мяне загарэлася паляўнічая жылка, цікавасьць і пільнасць, каб не прапусціць ніводнага новага звязярка.

Нарэшце здарыўся госьць і на дэзвиох нагах: новы незнаёмы наглядчык. Чаго?

— Рэзьдзяўся! — крикнуў ён валадарна.

— А на што вам?..

Я зьдзівіўся і спужаўся. Думаў: хіба-ж ня будзе мяне есьці? А калі пачне, буду бараніцца.

Рэзьдэўся. Пачалася рэвізія. Перашчупаў ён усю вонратку, бялізну, пасыцель і ўсе закуткі ў камеры. Аднано пасыль кітайдцу і ўступнае турэмнае рэвізіі, што яшча можна было знайсці ў чалавека, адварванага ад цэлага съвету? Аднак яму трэба было ўсё вывернуць і штосьці забраць, хоць апошні няпэўны гузік. А з пасыцелі нічога ня возмеш: сяянык быў з старое саломы-патрухі, падушка з жорсткае травы, а коўдра — стары абносак; значыць ўсё было наскроў дэмакратычнае. Рэвізор быў спэц у сваій прафесіі: хутка і зручна праехаў па ўсіх рубочах і кантах. І ўканыя я ня мог з'меркаваць, ці рэвізор быў здаволены сваёю кантроляю, бо зынік у адзін мамэнт, нічога не сказаўшы. Аднак мушу тут спрэядліва пасыветыцца, што ён хоць пасыпешна, але працаваў старанна, фахова, уважліва, руцна, спраўна і акуратна. А белікатнасці лепш не ўспамінаць, гэта было-б у духу адышоўшаша закваскі. Такая рэвізія адбываецца ў турме штомесяца.

У нас быў адзін дакучлівы наглядчык, які перавышаў усіх сваёю заўсятасцю: як ачумеўшы, ён бегаў ад дэзвярэй да дэзвярэй, кричыў праз ваўчкі, аж рэха разълягаяліся па ўсіх каідорах:

— Ты, як сядзіш? Чаму абанёрся?! Сядзь роўна! Стань у кут! А ты не драмі, я цябе баць!..

Восем гадзін ягоне працы былі сапраўдна катаргаю і яму і нам. Мала таго, пры ім завастрыйліся і другія наглядчыкі: кричали мачней, прыдзіраліся часбечай і ганебна нам дакучалі. Адным словам: гарызонт нашае няволі зацягнуўся навальнічнымі хмарамі; а той наглядчык «Опітэр» грымее безузынна і сып'я прунаемі. На шчасьце, ён ня быў доўга, бо мусіць зьдзёрся, або дастаў павышэнне. Ніхто па ім ня плакаў.

Працяг будзе.

Віктар ДОЛЬНІК

ЦІ ІСНУЮТЬ БІЯЛАГІЧНЫЯ МЕХАНІЗМЫ РЭГУЛЯЦЫІ КОЛЬКАСЦІ ЛЮДЗЕЙ!

Яшчэ Т. Мальтус папярэджваў пра маючыя адбыцца перанаселенасць Зямлі ды голад. У ХХ ст. да гэтага дадалася глабальная экалагічныя катастрофы, бо чалавецтва, здабываючы хлеб наядзёны і розныя даброты для сябе, саскрабвае пладаносную зямлю і ўсё, што існуе на ёй, нібы скажурку з яблыка. Шмат якія вучоныя лічачы: патрабны тэрміновыя меры ў ахопе ўсёй цывілізацыі дзеля рэгулявання колькасці людзей, прыкладам, «сертыфікаты» на права нарадзіцца дзіця. Тады гадоў працісто паменшыцца народанасельніцтва, а затым стабілізуецца на ўзроўні 500 млн. чалавек (Горшков В. Г., Кондратьев К. Я., Шерман С. Г. Устойчивость биосферы и сохранение цивилизации // Природа, 1990, № 7).

Але можна і ненасільна зніці колькасці чалавечства. Гэта «адолівае» любы біялагічны від, што вельмі размножыцца. Чалавек жа, хоць ён і «цар прыроды», застаецца заалагічным відам.

Друкуюцца паводле часопіса «Природа», № 6, 1992 г.

Віктар Рафаэлевіч Дольнік, доктар біялагічных навук, прафесар, галоўны навуковы супрацоўнік Заалагічнага інстытута РАН. Віцэ-прызідзент Расейскай арніталагічнай суполкі, ганаровы сябра арніталагічных суполак ЗША, Нямецкіх навуковыя асацыяты Нідэрландаў. Навуковыя інтарэсы звязаныя з экалогіяй ды паводзінамі жывёлаў.

зададзеным ёмістасцю асяроддзя. Чалавечыя папуляцыі атрымалі ў спадчыну гэту біялагічную асаблівасць. Цяперака чалавецтва ў экспаненцыйнай фазе росту.

НАРОДАНАСЕЛЬНІЦТВА РАСЦЕ

Кожным разам, калі ёмістасць асяроддзя павялічвалася — асвойвалася паляванне, узімкала земліробства, жывёлагоддзя, ці засяяліся новыя ашбашы, — колькасць людзей узрастала. Нам ведамыя трох глабальных перыяды таго, калі падвышання. Першы — напрыйканы плеістасцэну, спароджаны асваеннем палявання на буйных жывёлаў і хуткім рассяленнем паляўнічых дапёкаў за межы айкумены збіральнікаў, амаль па ўсім свеце. Другі — пачатак 10 тыс. гадоў таму, па адкрыцці земліробства, дзякуючы якому колькасць людзей узрасла ў 20—30 разоў. Трэці — знаходзіцца ў звязе з распачатую колькі стагоддзяў таму прымісцівай рэвалюцыі. Постепенічныя і тэхнікі дазволілі павялічыць плошчы ўробленых земляў у два-три разы, і ураджайніцца — у сем. Жыхарства пабольшала яшчэ ў дваццаць разоў.

Дзесяць тысячы гадоў таму на Зямлі было 10 млн. чал., да пачатку нашае эры — 200 млн.; да 1650 г., умоўнага пачатку рэвалюцыі, — 500 млн.; да XIX ст. — 1 млрд.; па пачатку XX ст. — 2 млрд. Цяперака нас 5 млрд., і большасць на два працэнты за год. Дзяля дасягнення першага мільярда чалавецтва спатрэблялася больш яшчэ мільён гадоў. Другога — 100 гадоў, трэцяга — 40, чацвёртага — 15, пятага — 10, шостага ды, магчыма, сёмага спартрэбіцца гады, што засталіся да пачатку другога тсячагоддзя. Павелічэнне колькасці трывалася экспаненці з адноўлковымі коефіцыентамі, г. з. было тым жа. «Дэмографічным выхрухам» названа яно нядайна, калі адмойнія наступствы зрабіліся відавочныя.

Чалавецтва большасць на два працэнты за год і падвойваеца кожныя 30 гадоў. Рост колькасці людзей, як біялагічнага віду, адбываецца адпаведна зменам колькасці ежы, галоўнага паказычы біялагічнай ёмістасці асяроддзя. А яго павялічвае чалавек. Ен урабляе новыя дзялянкі, выводзіці найбольш ураджайнікі гатункі, уносіць угнаені, выкарыстоўвае ядахімікі. Апераджальнае павелічэнне ўкладаннай у выраб харчавання бачнае з таго, што спажыванне

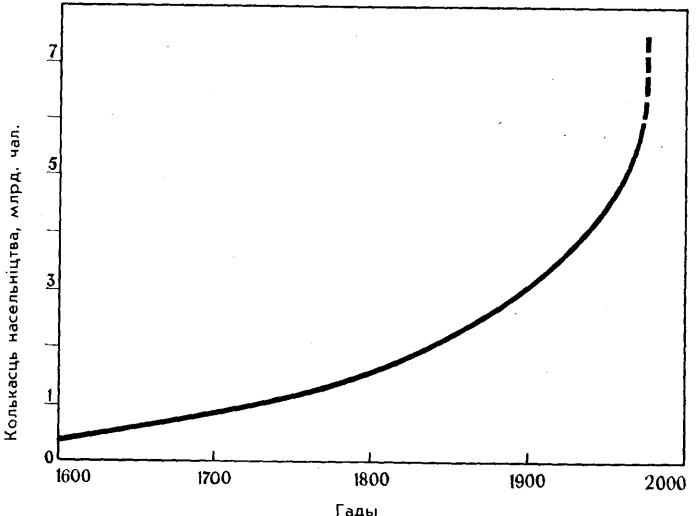
енергіі, звязанае з ім, узрастаете на пяць працэнтаў за год і падвойваеца праз 14 гадоў; вады — на сем працэнтаў, і падвойваеца кожныя 10 гадоў; вытвор уугнаені — таксама на сем працэнтаў за год, ядахімікі — на дзесяць працэнтаў. Гэта знясільвае рэсурсы, разбуряе і забруджвае асяроддзе.

Чалавек інтэнсіўна выкарыстоўвае паклады вугалю, нафты, газу, мінеральнай сіравіны, што назапаліся за папярэднюю гісторыю чалавецтва, таму і назіраеца гэткі рост. А радовішчы не ўзнаўляюцца. Таму ціперашня амаль бязмежная магутнасць чалавецтва канчатковая па часе. Кожны біёлаг на пытанні, што адбудзеца, калі рэсурсы скончацца, адказа: разбурыцца асяроддзе пражывання, скарочыцца вытвор харчу (глабальны экалагічны крызіс), услед зменышыцца колькасць да ўзроўню, што будзе забеспечаны ўзнаймлёнчымі расурсамі. Але чалавек вынаходлівы, таму сцвярджаецца наокончэнні колькасці людзей да першынства ўзроўню немагчыма. З другога боку, і расці бязмежна яна не можа.

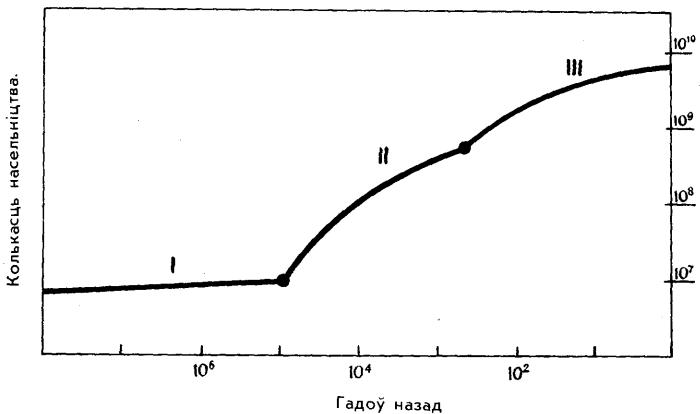
НА КОЛЬКІ ЧАЛАВЕК РАЗЛІЧНАЯ ЗЯМЛЯ?

Аказваеца, эколагі на гэтае дзіўнае пытанні адказваюць дакладна. У біясферах захаваны просты закон: памеры відаў, што спажываць арганічную ежу, звязаныя з іхнай колькасцю. Адметная ролі ў пыніях рэчыва ды энергіі ў біясферах дробных арганізмів, а буйных — нязначная, другарадная. Мікраскапічныя бактэрыі, грыбы ды найпростыя — галоўныя спажыўцы ў біясферах. Затым дробныя жывёлы — чарвякі, малюскі, членістаногія. Спажываюць дзікія хрыбтовыя насяльнікі (земнаводныя, паўзуны, птушкі, млекакормявыя) вельмі мала — калі аднаго працэнта прадукцыі біясфери. Чалавек павінен быць у гэтым гурце, г. з. спажываць менш за адзін працэнт. Сучасны ж чалавек спажывае (разам з хатнім жывёламі ды з выняткам лесу) 7 працэнтаў прадукцыі, г. з. вышыш за межы таго, што прызначана буйным спажыўцам. Ен парушыў, узбурыў біясферную паслядоўнасць.

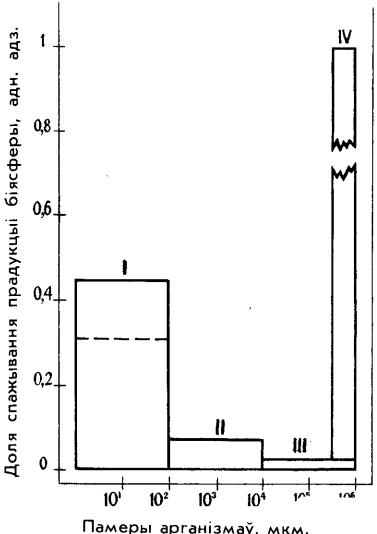
Але біясфера — самарэгулюемая сістэма, таму імкненца ўзнавіць колькасць людзей да дазволенага ўзроўню. Ен жа ў 25 разоў меншы за сучасны — 200 млн. на ўесь свет (за кошт паступеній ды аднаўленчак крываці энергіі можа жыць 500 млн. чалавек). Выміран-

Рост народнаселеніцтва Зямлі. Бегам 400 гадоў колькасць чалавечай папуляцыі павялічылася экспанцыянальна, тое ж папуляцыямі іншых біялагічных відаў, што жывуць у залішніх па ёмістасці асяроддзі.

Колькасць людзей на Зямлі залежыць ад біялагічнай ёмістасці асяроддзя. Яна заўсёды ўзрастала, калі надаралася павялічыць біялагічную ёмістасць асяроддзя — прыкладам, здабыч болей ежы. Ведамыя трох гаткі глобальных эффекты: асвяенне агню і пачатак палівання на буйных жывёлаў (I), асвяенне земляробства, ды жывёлагадоўлі (II), узіненне земляробства, заснаванага на выкарыстанні энергіі выканнёвага паліва (III).

Спажыванне прадукцыі біясфери гэтратрофным арганізмамі ў непарушанай (скрашаная лінія) ды ўзбрунай чалавекам біясфераю (рыскавая лінія). Бачна, што спажыванне адваротна пра-партыцыянальна памерам арганізма: бактерыі, ніжэйшыя трыбы і найпростыя (I) спажываюць значочную частку, затым чарві, членстонагі ды малоскі (II), наземныя пазывоночнікі жывёлы (III). Спажыванне чалавекам ды хатнім жывёлам разам з высеканай лісой цяпер значна перавышае дазволены біясферою ўзоръвенне для ўсіх пазывоночных і павялічылася, дзякуючы меншаму спажыванню мікроорганізмамі — асноўным элементам біясфераю рухавіка.

не патрэбных чалавеку жывёлаў і раслін, занепад прадуктыўнасці самых каштоўных для нас экасістэм, адкіданне да біясферных колавэртоў нашых забруджванняў — усё гэта можна зразумець як выслік зваротнага звязу, біясфернага механизма, што імкнецца абмежаваць колькасны рост чалавечтва.

ДЭМАГРАФІЧНЫ КАЛАПС

Чаканае паніжэнне колькасці можа набыць некалькі формаў. Найпершым фактарам становіцца голад, калі паменшае харчовыя рэсурсы. Гэты механизム добра ведамы, ён і цяпер «працуе» ў некаторых краінах. На планеце толькі 500 млн. чалавек харчуючыя даброякансна, але 2 млрд. ядуць дрэнна ці галадаюць,

тому штогод паміраюць 20 млн. чалавек. Колькасць жа чалавечтва павялічваецца на парадак. Калі памерльных ад голаду пабольшае ўсяго на парадак, рост спыніцца, калі ж яшчэ ўзрасце, колькасць пачне змяніцца. Прынамсі, людзі будучы паміраць «далёка і рэдка», таму сусветная супольнасць можа рабіць выгляд быццам нічога не зауважае. Гэта самы «натуральны» варыянт калапсу.

Другі варыянт небялагичны: прыкладам, адна яздerna дзяржава паспрабуе захапіць рэшткі неаднаўляльных рэсурсаў, другі ж распачнучы з ёю яздernую вайну. Менавіта да крытычнага моманту дэмографічнага выбуху чалавечтва шляхам вялікіх высілкаў вынайшла і назапасіла шмат атамнае зброя, таму ў любы момант яно можа колькасна зменшыцца. Гэта збег варункаў ці бязлічнай правы нейкіх законаў эвалюцыі? Няхай думаюць філософы. Але ёсьце надзея, што палітыкі не дазволяць адбыцца гэткаму сцінкаю.

Трэці варыянт палітычны: краіны свядома абмяжоўваюць нараджальнасць і паступенна змяншаюць колькасць жыхарства. Але плоднасць чалавека вызанаеца папуляцыйнымі біялагічнымі механизмамі, таму дагэтуль усе спробы дзяржаваў стымулювання ці абмежавання нараджальнасці плёну не далі.

I, нарэшце, чаўртты варыянт калапсу, самы прыдатны, жаданы. Біясфера настойліва сігналізуе, што мы значна перавышілі сваю колькасць. Сігналы падаюцца нам як біялагічнымі віду і павінны па-за свядомасцю дэйнічаць на нашыя папуляцыйныя механизмы. Чалавек мусіць рэагаваць на іх. Але ўспрыманне дэзагаванне зневесце не нада будучы падобныя на рэакцыі іншых відаў, бо замаскаваны ўсім складам нашых адметнасцяў як людзей цывілізаваных. Эколог жа ў стане распавесці, як можа стацца дэмографічны калапс.

БІЯЛАГІЧНЫ МЕХАНІЗМЫ СКАРОУ КОЛЬКАСЦІ

Від, што колькасна большае, нібыта ўзмакнене цік на экасістму, біясферу, асяроддзе праражвания. Апошнія, абымоючы яшчэ шмат відаў, у тым ліку харчовых аўектаў, спаборнікі і спажыўчыкі гэтага віду, адказав ўзмакненнем сустракнага ціску. Біясфера значна мацнейшая за ўсякі з відаў, таму ў канчальным выніку яна стабілізуе колькасць віду ці скароціць да прымальнага

для інших узроўню. Біёлагам ведама, як біясфера «аблохвае» зашмат размножаны від. Яны падзяляюць уздзейні на колькасць віду на дзве групы. Першая абымае **першаснікі (ультыматыўны)**

фактары асяроддзе: ежка, спаборнікі, паразіты, драпежнікі, забруджванні і небялагічныя, але спраўджаныя біясферою фактары (газавы склад атмасфери, ападкі, надвор'е). Дэйнічайцу ўльтыматыўны фактары бязлітасна. Другая група — **другаснікі (сігналыны)** фактары, укосна нагадваюць віду пра запішную колькасць. Калі від мае генетычныя праграмы сачэння за зменамі сігналных фактараў, што звойчасна паведамляюць аб павелічанні шчыльнасці асобінай і змяншэнні біялагічнай ёмістасці асяроддзе пражывання, ён можа загадзя стабілізаваць колькасць ці распачаць ёйны скрот. Калі кантроль першаснікі фактарамі непазбежны для ўсякага віду, дык папераджалны сігнал другаснікі фактараў могуць скрыстаць толькі тყы віды, у якіх натураны адбор выпрацаўвае спецыяльныя механізмы разагавання на іх. Гэтая механізмы выяўляюцца на папуляцыйным узроўні, на індывідуальным яны не дзейнічаюць.

Ультыматум першасных фактараў. Усялкі від прыстасоўваецца да сваёй ежы. Калі спажыванне яе павялічваецца, дык запасы ў прыродзе не паспявяюць аднаўляцца, і **колькасць ежы скарачаецца**. Прыкладам, нейкі від раслінай спажывае зашмат пажыўных рэчываў, глеба спусташаецца. Калі пэўныя від жывёлаў прамэрна есць улюблёныя віды раслінай ці жывёлаў, то колькасць ён зніжаецца. З прычыны недахопу харчу павялічваецца смяртоносны, змяншаецца плоднасць, і колькасць падае. Папуляцыі людзей здаўна паддадаюць гэтакім уздрэзяніем. Першынства паліўнічыя на буйных жывёлаў вельмі хутка спусташацца паліўнічымі югодзі.

Па заняпадзе лепшых дзялянок харчу від пераходзіць да іншых. Але ж да іх ён меней прыстасаваны фізіялагічна. Тому **якасць ежы пагаршаецца**. Першапачатна натуранальная ежа чалавека была вельмі разнастайная: прыданная да ежы карэнішчы, гарэхі, кузуркі, малюскі, дробныя хрыбтовыя, калі-нікад больш буйныя. З гэтага бачна, у межах дабравяжанская па ўтрыманні блякоў ды вітамінай харчавання чалавек можа змяніцца сваю ежу: у эсکімосаў яна ў асноўным жывёльнага паходжання, у некаторых

плямёнаў Індіі — раслінная. Калі ежа збяднівца на вітаміны ды пратэін, калі ў хлеб падмешваюце траву, кару, здароўе людзей, але найперш дзяцей, пагаршаецца.

Недахоп дабравяжанскае ежы парушае **энергетычную раўнавагу**. З ёю падаеца меней энергіі, чым патрэбна арганізму дзеля засвяення. У выніку актыўнасць пошуку ежы змяншаецца, і гэта бачна ў папуляцыі чалавека, што недадаюць. Спеціялісты ЮНЕСКА зрабілі выснову: папуляцыі, што дрэнна харчуваюцца, ахоплівае безыніцыятыўнасць, абыякаваеца, прыгнечанасць, якія вядуць да ўзмацнення голаду і гэтак ускладняюць з ім баражбу, што робяцца больш згубнымі, чым голад.

Залішнія шчыльнасці папуляцыі пагаршае **асяроддзе пражывання**. Яно не паспявяе аднаўляцца і робіцца ўсё меней прыдатным не толькі дзеля гэтага віду, але і карысных яму суседзяў. Пагаршаюцца ёсць асяроддзе і бактры, і расліны, і жывёлы. Прыйкладам, пасля росту ліку шаўкапрадаў лясы Сібіры робяцца голады. **Забруджванне** таксама пагаршае наваколле. Ва ўрэйнаважаным прыродным асяроддзе ўсе вынікі жыццяздзейнасці аднаго віду зліківадоўваюцца другімі. Кучы гною расцягваюцца кузуркі, а канчальна перапрацоўваюць бактры і ды грыбы. Калі раўнавага парушаная, забруджванні назапашваюцца. Паклады каменага вугалю — гэта агрэмадная колькасць дрэваў, што загінулі. Па нашым часе гэтаксама ўтвараюцца тарфянікі.

Чалавек заўсёды засмечваў навакольнае асяроддзе. Пакуль людзей было мала, прырода паспявала перапрацаўваць забруджванні. Прыйкладам, вада ў рацэ ачышчалася праз трэх кіламетры ў вёску. Цяпер жа прырода не паспявяе перапрацоўваць забруджванні, бо іх занадта шмат. Апроч таго, ёсць такія, што перапрацаўваюць у прыродзе іх няма каму. А дзеля некаторых забруджванняў, да прыйкладу радыактыўных, такія віды і не з'явіцца. «Адмова» біясферы перапрацоўваць плен чалавечеца працы непазбежна будзе дэйнічыць як ультыматыўны фактар у дачыненні да чалавека.

Забруджванне наваколля некалі рэдкімі ці новымі рэчывамі — не навіна ў біясферы. Нельга нават уяўіць якую экалагічную катастрофу супрадаваджаў з'яўленне фотасінтэзу з вылучэннем у якасці забруджвальніка кіслароду. Ён быў

згубны амаль для ўсіх відаў на Зямлі на той час. У адказ біясфера вынайшла віды, што дыхаюць кіслародам. Дзеля іншага памнажэння спатрэбіўся геалагічны па маштабах час. Чалавецтва гэтага часу не мае.

Каб не сутыкацца з амежаваннімі фактараў, папуляцыі віду часткова пашыраюць арэал, **засяляючы вольныя ці неспрыяльныя** абшары. Існаванне тутака няўстойлівое, выжывальнасць нізкая, таму папуляцыя трывалае дзякуючы падмозе з асноўнага арэалу, прычым за кошт маладых асобінай. Вельмі напорыстасць пашырэнне сферы панавання вядзе да неспрыяльнага ўзроставага складу ў асноўнай частцы арэалу і высокай смяртонасці на ўскрайках. Бегам часу белыя буслы ў Еўропе прасунуліся на ўсход (умовы існавання для іх тутака ненадзейныя), і колькасць іх у Заходніх ды Цэнтральных Еўропе — заўсёдных, але перанаселеных дзялянках арэалу — скрацілася. З бусламі пакуль больш-менш, а вось са шпакамі колькі гадоў таму здарылася бяда. Усяго дзве неспрыяльныя вісны запар у Східнай Еўропе ў спалучэнні з маразамі на асвоенных шляхам пашырэння панавання новых месцаў зімоўкі выклікалі значнае змяншэнне колькасці.

Чалавек рабіў гэтак жа: калі-нікад паспяхова (пры асвяенні вікінгамі Ісландыі), але найчасцей ўсё сканчалася трагічна (асвяенні Грэнландыі тымі ж вікінгамі). Наш чучаснік можа перавезці харчу на вялікія адлегласці, таму насяляе неспрыяльныя для сельскай гаспадаркі абшары (прикладам, на поўначы), не забяспечаныя сваімі вытворамі ежы. Калі ж раптам падмога з асноўнага арэалу перапыніцца, то людзі стануцца ахвярамі.

Шматлікасць віду, якім харчувацца іншыя, стварае спрыяльныя умовы дзеля размнажэння драпежнікаў, паразітаў ды ўзбуджальникаў хваробаў. Існуюць віды, для якіх драпежнікі — галубы рэгулятары ліку: калі ахвяраў шмат, яны добра харчуваюцца, хутка размнажаюцца, з'ядоць яшчэ больш сваіх ахвяраў, але, зішчыўшы іх, калапсуюць самі. Пры малай колькасці драпежнікаў ахвяры размнажаюцца, следам павялічваецца іхны лік — і цыкл паўтараеца зноў. Чалавек гэты фактар не страшны ўжо шмат тысячай гадоў, іншай справе — пошасці. Шмат у якіх відаў, прыйкладам у трусу, ў шматлікай папуляцыі ўзінкае ды распаўсюджваецца эпізоаты (масас-

вае заражэнне), з-за чаго папуляцыя скарачаецца ў дзесяцікі і нават тысячы разоў. На чалавечыя папуляцыі моцна ўздзейнічали шматлікі пошасці. Усім ведамы выпадак — эпідэмія чумы. У XIV ст. жыхарства Еўропы за два гады скарацілася ўдвая. Цяпер пошасцім «старых» хваробаў супрацьстайць медыцынна, таму, нягледзячы на вельмі высокую колькасць людзей, не выяўляюцца іншага сакрушальна сіла. Але эколагі ўжо дайно прадказвалі, што павінен з'явіцца новы для чалавека від узбуджальника хваробы, да барадзьбы з якім медыцынна будзе не падрыхтаваная, і ён можа выклікаць моцную пандэмію. Такі ўзбуджальны сёння — вірус СНІДа. Ён мае неабходны набор якасцяў, што дазволіць скарачаць лік людзей у шмат разоў.

Узмнажніцы цікі на залішні па колькасці від пералічанымі ультыматыўнымі фактарамі ці хаця б часткою іх, біясфера павялічвае ягоную смяртонасць, змяншае пладавітасць і вядзе да стану калапса. Цяпер наўцы добра ведамы межанізм зняжэння колькасці віду. Але ад гэтага ён не зрабіўся менш пагражальны.

Трыцаць гадоў таму набліжэнне экалагічнай катастрофы і дэмографічнага калапса абудзівалі ўсіго некалькі эколагів на ўсёй планете (публіка ж, аба зваўшы алармістамі, насміхалася з іх). Сёння ж масы простых людзей адчуле нарастаючыя цікі першасных фактараў. Чалавечая свядомасць вельмі хутка перакінулася ад кашчунных да святатакіх адносін да прыроды да прырэчнікаў пакланення. Апошнія цяпер завешца «экалагізм». Ад экалагізму карысці мала, бо заснаваны ён на тым жа антрапацэнтрызме («што добра чалавеку, тое добра наогул»). Сапраўднае ж экалагічнае (не экалагісцкое) мысленіе біясферацэнтрычнае (чалавеку можа быць добра толькі тое, што добра біясфери). Тому слушнае пытанне: да якога тыпу відаў адносімся мы? Няўжо да рэгулюемых толькі першасных фактарамі, поруч з драужджамі ды трусы? Ці да тых, чияя стратэгія мяненяцца ў адказ на сігналы папярэдження біясфери? Большасць эколагаў залічаюць чалавека да першага тыпу. Галубоў аргумент — чалавек мог цалкам стратіцца неабходныя генетычныя праграмы. Калі ж яны і засталіся, дык відові, зусім не падобных на першасных, не спрацоўваюць. Я, як і некаторыя іншыя, думаю інаки.

Дзейнісць сігналыных фактараў. Тэ-

прытаратыяльнасць. У прыродзе існуюць віды, якія загадзя змяняшаюць свой лік пасля атрымання ўмоўных знакаў пра тое, што ён набліжаецца да мяжы. Адкрыццё гэткіх відаў — дасягненне экалогіі апошніх дзесяцігоддзяў. Што да кожнага віду, дык асяроддзе валодае пэўнай **біялагічнай ёмістасцю**, якая дазваляе папуляцыі месці туго ці іншую шыльнасць **населеніцтва**. Ёмістасць асяроддзе непастаянная, яна вагаецца, прычым заўсёды вызначаецца тым фактарам, што знаходзіцца ў мінімуме. У сасонніках мала птушак дуплагнездавікоў не таму, што там не хапае ежы, а таму, што ў соснах амаль няма дуплаў. Развесіўны дуплянкі, мы злівідоўаем гэтася абмежаванне, павялічаем ёмістасць лесу, і колькасць дуплагнездавікоў будзе ўзрастатць, пакуль не сутыненца з новым фактаром, што знаходзіцца ў мінімуме, і г. д. Але нам не ўдасца, злівідоўаючы адзін за адным абмежаванні, павялічыць лік віду-дуплагнездавіка да межаў, абулюмленых колькасцю ежы, калі яму ўласцівы тэртарыяльны паводзіны: самцы дзеляць лес на дзялянкі і ахоўваюць іх, а іхнае ўйлёненне пра дашучальныя памеры дзялянкі гіпертрафіраванае, яно гэткае, што ежы тамака болей, чым патрэбна сям'і. Наібольш агрэсіўныя самцы падзеляюць між сабою ўесь лес, астатнія жа пакінуты без дзялянак. Калі які-небудзь із гэтых і зойме маленкую, дрэнную дзялянку, размнажацца ён не зможа: тая ж генетичная праграма самкі кантратлюе дашучальныя памеры дзялянкі, што прапануе ёй самец. Самца з дрэнной дзялянкай, а тым больш без яе наагул адхіляе.

Такім чынам, тэртарыяльныя віды вызначаюць сваю плоднасць на патрэбным узроўні і не сутыкаюцца з ультыматыўным фактарам недахопу ежы. У чалавека тэртарыяльныя праграмы цалкам не разбуряны: пры адпаведнай нагодзе ён імкнецца мець сваю тэрторыю. Апроч таго (у адрозненне ад дуплагнездавікоў, але як чалавекападобныя малы), людзі вызначаюць групавы тэрторыю і абараняюць іх. Як назначаюць, у першынстві чалавека групавы тэртарыялізм быў галоўным рэгутлярам колькасці.

Агрэсіўнасць. Уласцівая бальшыні відаў жывёлаў настырнасць — аснова самых розных унутрывидовых структур. Кожная асобіна пры зносінах імкненца да больш высокага, дамінантава-

га становішча. Высвяtleнне адносінаў вядзе да самаагранізації групы ў іерархічную лесвіцу ці піраміду, з дамінантамі наверсе. З павелічэннем шыльнасці ці змяншэннем ёмістасці асяроддзя між агрэсіўнымі відамі сутынкі ўзмацняюцца апераджальнымі тэмпамі, а гэта вельмі трывожны сігнал. Гадобны механизм падрабязна вывучаны на мно-гіх відах і выяўляеца ў разнастайных формах.

Чалавек не толькі від з агрэсіўнымі паводзінамі, але адзін з самых агрэсіўных відаў. Разюшаны, можа нават забіць супляменінка. Яму ж уласціва ствараць і складаныя іерархічныя структуры. Бо таталітарныя сістэмы — ад банды да дзяржавы — гэта і ёсць іерархічныя сістэмы. Яны самасабраюцца, варты даць волю інстынктыўным праграмам. З гледзішча біёлага, таталітарныя сістэмы, якімі ёсць складанымі нібылі зневешне, — самыя прымітыўныя. Дзяля таго, каб яны самасабраюцца і падпрадкавалі сабе папуляцыю, не патрэбна геніяльныя арганізатаў — гэта проста адольваючы звычайнія «паханы», «гарылы» ды «фюрэрэ». Калі шыльнасць усіх відаў павялічваецца, агрэсіўныя сутынкі пачащаюцца. З'яўляецца суб'ектыўнае адчуванне, што «нас занадта шмат і «нехта тут лішні». Гэтае адчуванне апярэджае сапраўдны рэшт шыльнасці, выступае як падэражальны сігнал. У папуляцыі большае жывёлінаў, што трапілі ў стан стрэсу ды неўрозу. Яны дourа не жывуць і найчасцей не размнажаюцца.

Умоўныя знаўці «тут нехта лішні» запускае праграму, якая ёсць амаль ва ўсіх відаў, «знаходзі сваіх ды адасабляйцца ад чужых; разам са сваімі праграмамі чужых». Калі ў сапраўднасці існуюць свае ды чужыя (прыкладам, на адной пашы часнае двумі статкамі), зразумела, што чужы і што трэба рабіць. Але ў эксперыментальных умовах можна лёгка схаваць, хто свой, а хто чужы, і тады жывёлы падзеляюцца па любых драгадарных, у тым ліку лжыхавых, прыкметах. Людзі пры спрэяльных абставінах звычайна ставяцца да «ніянашых» міралюбія, з сімпатіяй, гасцінна. Адпраўце дзяцей у школу — і праз колькі дзён аднакласнікі — свае, суседні клас — чужыя. Збараць іх з некалькіх гарадоў у летніку ці казарме (старэйшых) — яны падзеляюцца па прыкметах зямляцтва, пра якое ўчора яшчэ й не ведалі. Размяжкоўвацца на «сваіх» ды «чужых»

мы можам па расах, нацыянальнасці, мове, веравызнанні, класах, занятках, поглядах, колеры валасоў, адзенні — усё прыдатнае, але скучце нас або пазбайды дабрабыту. У гурце ці папуляцыі ўспыхвае непрыянасць да «чужых», нават няявісць, жорсткасць. Сведкі ўсіх часоў адзначаюць: у войнах па палітычных прычынах з чужым, прыкладам, з іншым гаспадарствам, назіраеца нешта накшталт гуманасці, якія гэткай жорсткасці, як падчас братазабойных унутрыпапуляцыйных выбухоў.

У жывёлай, пры вялікай шыльнасці, адключыаючыца прыроджаныя праграмы не каваліца на тое, што належыць іншым. Агрэсіўныя асобіны парушаюць межы дзялянак суседзяў, адбираюць ежу, гнёзды, норы. Прыгнечаныя асобіны гэтага зрабіць не могуць, але імкніцца выкрасці незауважна. Хто назіраў за чайкамі, пэўна, дзівіўся на іхняя паводзіны: толькі некаторыя ловяць, астатнія бесцербто плаваюць побач. Калі ж нехта зловіце рыбіну, распачынаеца неймаверны гвалт, усе ўздымаюцца ў паветра і ганяюцца за здабычыцай, пакуль хто-небудзь не адбэрэ. Тады лётаюць за ім, і ўсе патыкаюцца. Уладкаванасць, якасць жыцця папуляцыі ў выніку змены паводзінай пагаршшаецца. Нельга адмаўляць дзялінне падобных механізмў і ў чалавечых папуляцыях. Як і многія біялагічныя механізмы, яны існуюць па-за нашай свядомасцю ці трансформаюцца ёю недакладна. З нашага гледзішча, гэты механізм, вядома, жорсткі. Але што робіць грамадства, сутынкуюшыся з недахопам харчоў? Яно жорстка кантратлюе размеркаванне ежы і гэткім чынам падзяляе сябе на тых, хто харчы будзе размяркоўваць, і тых, каму іх будзе размяркоўваць. Знаніцы, уключаючыца ўсё той жа механізм, бо даўно ведама: «хто што ахоўвае, той і мае, а хто нічога не ахоўвае, той нічога не мае».

Інвазіі ды нашэсці. У прыродзе дзеянічаюць яшчэ больш дзіўныя механізмы: у пакаленняў, што знаходзяцца ў стрэсе, нараджаюцца нашчадкі, у якіх рэалізуеца альтэрнатыўная праграма паводзінай, пры лепшых умовах жыцця заблакаваная. Яны не могуць жыць іхнага жа, як жывуць іхнія бацькі, скажам, на індывідуальных дзялянках. У спрэяльных варунках саранча жыве на тэртарыяльным прынцыпе: кожны самец ахоўвае сваю дзялянку. Калі шыльнасць папуляцыі павялічваецца яго, адзеляючы іншых.

Яшчэ адна дзіўная рэакцыя — страта асцярогі. У людзей пры пагаршэнні дабрабыту яна выяўляеца ў бунтах, калі тыя раптоўна губляюць страх перад уладаю, паліцыйскія, гуртам ідуць насустрач кулям ды смерці. Прыгнечаная частка папуляцыі не клапоціцца пра асабістую гібелю ды захаванне чысціні ў месцах пражывання. Побач харчујуцца дамінантавыя прыгажуны і брудныя раскулачаныя птушкі. Голубу патрэбна гадзіна на дзень дзеля падтрымкі пёрай у парадку. Няўжо гэтыя гаротнікі яе не маюць? Не, час ёсць, але якія жаданні. Менавіта гэткія прыгнечаныя, заняпальня жывёліны — носібты ды расплюсціджывальнікі паразіт, інфекцыяў у папуляцыі. З гэтае прыныны ўзімікаюць эпізоты ды скарачацца лік.

Між людзьмі пры скучанасці, недахопе харчоў таксама з'яўляюцца заняпальныя асобы. У іх шмат вошоў, якія разносяць заразныя хваробы. Падчас першай сусветнай вайны яны забралі чалавечых жыццёў больш, чым зброя.

З апісанага комплексу змены паводзінай бачна: якія да дасягнення зацінкія колькасць папуляцыі падзеліца на тых, хто перажывае калапс, і асуджаных на пагібель. Нельга адмаўляць дзялінне падобных механізмў і ў чалавечых папуляцыях. Як і многія біялагічныя механізмы, яны існуюць па-за нашай свядомасцю ці трансформаюцца ёю недакладна. З нашага гледзішча, гэты механізм, вядома, жорсткі. Але што робіць грамадства, сутынкуюшыся з недахопам харчоў? Яно жорстка кантратлюе размеркаванне ежы і гэткім чынам падзяляе сябе на тых, хто харчы будзе размяркоўваць, і тых, каму іх будзе размяркоўваць. Знаніцы, уключаючыца ўсё той жа механізм, бо даўно ведама: «хто што ахоўвае, той і мае, а хто нічога не ахоўвае, той нічога не мае».

Інвазіі ды нашэсці. У прыродзе дзеянічаюць яшчэ больш дзіўныя механізмы: у пакаленняў, што знаходзяцца ў стрэсе, нараджаюцца нашчадкі, у якіх рэалізуеца альтэрнатыўная праграма паводзінай, пры лепшых умовах жыцця заблакаваная. Яны не могуць жыць іхнага жа, як жывуць іхнія бацькі, скажам, на індывідуальных дзялянках. У спрэяльных варунках саранча жыве на тэртарыяльным прынцыпе: кожны самец ахоўвае сваю дзялянку. Калі шыльнасць папуляцыі павялічваецца яго, адзеляючы іншых.

саранча адкладвае яйкі, з яких вийдзе «паходнае» патомства. Прыйкладам, можна зрабіць наступнае: парастаўляцца на дзялянцы шмат невялікіх люстэркаў, і самец будзе канфліктаваць са сваімі адбіткамі. «Паходныя» нашчадкі губляюць тэртыріяльнасць, таму збіраюцца разам, іхнія чароды павялічваюцца да аграмадных памераў і пачынаюць куды-небудзь рухацца. Чароды «паходныя» саранчы пакідаюць абшары папуляціі, урываяюцца на іншыя прасторы, часта непрыдатныя дзеля жыцця, і ўрэшце пінц. Падобна паводзяцца сябе падчас нашэсцяў лемінгі, а інвазія уласцівая шматліком відам млекакормячых ды птушак. Мэта нашэсця — выкінуць за межы перашычненай папуляцыі запішняе маладое пакаленне. Уздельнікі нашэсця робяцца адважнымі, не баяцца загінць, асабліва калектыўна.

У людзей між маладзю ў падобных варунках таксама адбываюцца змены: яна не хоча жыць гэтак, як жылі бацькі, утварае гурты, што лёгка ператвараюцца ў агресіўную орду. Аналогіі між інвазіямі жывёлай да некаторымі нашэсцямі ордай відавочныя. Але прычыны нашэсця варвараў ведамыя недастаткова, таму складана вызначыць, ці гэта змены падабенства, ці некаторымі нашэсці асноўваліся, у прыватнасці, вандрунікам Цэнтральнай Азіі, на інвазійным межаніме. Калі так, дык іхнія «спасіцярнисці» (паводле Л. Гумілевіча) не патрабуе нікіх тлумачэння — гэта людзі, якія ажыцьцяўляюць альтэрнатыўную праграму.

Калькапусція зборы. Гэтая форма разгуляцій колькасці менш драматычная. У варунках автавстрэнія сацыяльных адносінай частка асобінаў стручвае цікайнасць да барабацы за тэртырію, іерархічную ступень і зінік агресіўнасці. Тады перавагу атрымлівае альтэрнатыўная агресіўнасці праграма — збліжэнне, аб'яднанне, згрупаванне. Такія асобіны збіраюцца ў гурты, якія ці вандруюць, ці жывуць асела. У групах жывёліні ці зусім не размножаюцца, ці размнажаюцца назіначна, меней, чым патрэбна дзеля ўзнаўлення.

Скучанасць між людзімі набывае некалькі формай, самая магутная з іх — урбанізацыя, зборы ў гарадах. Зацемім, што ў віялікіх гарадах (у адрозненіе ад маленькіх) у многіх народу пладавітасць гараджанаў другога пакалення знікаеца настолькі, што не забяспечвае ўзнаўлення. Такое адбываўлася ў

Старажытным Рыме, такоё і цяпер паўсюль — ад Нью-Йорка да Мексики да Масквы, Санкт-Петэрбурга, Токія да Сінгапура. Урбанізацыя, што супрадаважае калапсаннем у гарадах, можа быць натуральным, простым шляхам зніжэння нараджальнасці ў цяперашнім свеце і свеце будучым.

Для сацыёлага ці дэмографа гэта нечаканая і не бяспречная выснова. Але перш чым адхіляць яе, варта зразумець біёлагі: ён ведае, што агрэгация вядзе да зніжэння пладавітасці ў многіх відаў жывёлы; гарод для яго — форма агрэгациі, і ён ведае праз дэмографа, што нараджальнасць у гарадах меншая за кампенсуючу смяротнасць. Адсюль біёлаг зазначае: чалавекі не білі для людзей гарады, дзеяла чаго б яны ні ўзнікі, адначасна яны спрацуваюць як калапсуючая агрэгациі. Яшчэ раз зацемім: біялагічны папуляцыйныя механизмы дзейнічаюць па-за сядомасцю асобы і жывёлай. Гэтая асаблівасць павінна выяўляцца і ў людзей.

Зніжэнне пладавітасці. Трэці комплекс заўчаснага змяшэння колькасці жывёлай звязаны са зменай шлюблённых адносінай ды стаўлення да патомства. Часта яно прыпавелічнілікі ліку ўжо не з'яўляецца галоўнай каштоўнасцю папуляцыі. Нават бацькі пазбягаюць размнажэння, насыцца і нараджаюць абыды, не клапоцца пра дзіцяцінку, умірцаюць ды ядуць іх. Пазбаўлены ўвагі, малыя (у тым ліку малы) робяцца нерашучымі, агресіўнымі, з цяжкасцю ствараюць патры, часцяком няустроілівыя, і ўсю часу чаргую, дрэна ўлагдаюць сваіх дзіцянят. Такім чынам, нараджальнасць зніжаецца, смяротнасць зусім зістэрнае.

Падобнае назіраецца і ў няўдалых чалавечых папуляціях. Прыйкладам, эманісацыя жанчын, ведамая з гісторыі многіх цывілізаціяў. Ейнія паследкі — павелічэнне ліку мацирок-адзіночак. Звычайна яны маюць ніштат дзіцяцей, нараджаюць удвае менша за тых, што пабранные шлюбам. Апошня падчас эманісацыі таксама не імкніца да шматдзетнасці. Гэта самыя прости шлях зніжэння нараджальнасці. І ўсе загады ды заклікі і даўней і цяпер безвынікоў.

Недахон рэгулюемых механизмаў. Такім чынам, у людзей, як і у некаторых жывёлай, дзейнічаюць механизмы самарэгуляцыі колькасці і падтрымання яе на аптымальным узроўні. Між імі і жорсткія, і паравану чацьверы бяскрыдныя,

прычым лепшы з іх — зніжэнне нараджальнасці. Гэты механизам можа ўдвая скарачаць лік кожнай 35 гадоў, калі ў сярэднім у сям'і гадуеца толькі адно дзіцяці. Пачын ён дзейнічае паводынай ўжо цяпер, магчымы, гэтага й дастаткова, каб пазбегнуць экалагічнага крыва, але бяды ў тым, што, з аднаго боку, чалавек — від з самай маруднаю зменай пакалення, з другога, — здатны вельмі хутка мяняць біялагічную ёмістасць асроддзя. Тому на некаторых этапах імкіўлае развіція чалавецтва рэгуляцыя колькасці адтасе ад той, што патрабуе асроддзе. Экалагічны крыва — глабальная з'ява, дай які адны папуляцыі ўжо гатовыя, а другія знаходзяцца яшчэ ў стане дэмаграфічнага выхуку, доўжыцца ён можа больш за той час, што адведзены тэмпамі дэградацыі асроддзе пражывання.

Вось такая агульная схема папуляцыйных рэакцый чалавека на павелічэнне шчыльнасці і змены ёмістасці асроддзя.

ГУЛЬНЯ ЖЫЦЦЯ СА СМЕРЦЮ НА СЦЭНЕ ГІСТОРЫИ

Зразумець разнастайнасць дэмографічных пракэсаў у цяперашнім свеце нельга, не прасачыўшы іхных зменаў на ўсім шляху ад дачалавечых продаку да чалавека, не паравану ў розных рэгіёнах у наш час.

Нараджальнасць і смяротнасць. Цяпер у разных краінах найчасцей сустракаюцца адна-, двух-, радзей — трохдзетны сем'я. Часта нам нагадаўшы, што нашыя прадзеды мелі па чатыры-сем братоў да сяцёёр, нібыта гэта нейкай старадаўніна норма. А якое меркаванне біёлагаў? Каб зразумець недарэчнасць гэтага пытання, треба спытаць: колькі дзяцей дастаткова дзеля ўзнаўлення папуляцыі? Адной сярэднестатыстычнай маци (каля німа дзіцячай смяротнасці ды смяротнасці ў рэпрадуктыўнім узросце) можна нарадзіць толькі адну дачку, што ў сярэднім адпавядае двум дзецям абодвух полаў. Гэтага хопіца дзеля падтрымання стабільнай колькасці любых відаў раслінай і жывёлай, уключаючы чалавека. У сарадавінных жыццях нашчадкай спатрэбіца больш, бо частка загіне, не паспешыў размножыцца. Колькі нашчадкай трэба нарадзіць, каб папоўніць страты ад дзіцячай і рэпрадуктыўнай смяротнасці, залежыць ад узроўню смяротнасці: чым

ён вышэйшы, тым больш пладавітай павінна быць самка. Кожны від мае сваю мяжу — патэнцыйную пладавітасць. Узворены смяротнасць задаецца найперш умовамі асроддзя пражывання у звязку з ладам жыцця. Але від можа яго памяніць, выбраўшы іншую стратэгію ўзнаўлення. Селядзец штогод адкладвае сотні тысячай дробных ікрынак у мора і зусім пра іх не клапоціцца — а раптам з гэткве просьмы на шчадкай хто-небудзь ды выживе. Гэта, як кажуць эколагі, R-стратэгія. Трохгольчатая колюшка адкладае нішмат, але буйных ікрынак. Самец загадзя знаходзіцца прыдатную дзялянку на дне, ахоўвае яе, ладзіць там гняздо, ахоўвае пакладзеную ў ім ікро, а затым ахоўвае малавак. Гэтыя рыбкі, без сумніву, у паруінні з селядцом клапоцяцца знача больш пра сваіх нашчадкаў. Натуральная, дзічая смяротнасць у іх знача меньшая. Гэта завецца K-стратэгія. Яна ўласціва чалавеку як віду. Але ў межах сваёй патэнцыйнай пладавітасці ён можа рухацца ў бок K-стратэгіі. Гэтак неаднайчы здараўлася ў мінульты.

У паруінні з іншымі млекакормячымі падобных памераў, патэнцыйнай пладавітасць у чалавека нізкая. Бальшыня жанчын не можа нарадзіць больш чым 6—11 дзяцей да жыццё. Але і гэта на практыцы многіх соцені тысячай гадоў не разлізоўвалася. Даўней сярэдняя праклягласць жыцця чалавека складае ў чалавекападобных малліў: 25—27 гадоў. Першытынка людзі займаліся збіральніцтвам, і ежіхнай была такая, што дзеці моглі яе слажківаць толькі з трох гадоў, калі вырастуць зубы. Да гэтага іх кармілі ці падкормлівалі матчыным малаком. Многія слушна лічаць: наступная цяжарнасць не наставала, пакуль мачі кармілі малаком (як і цяпер у чалавекападобных малліў). У спрыяльнай сітуаціі мачі паспівали нарадзіць трох дзецей і памірапа раней, чым малодшы дасягаті біёлагаў? Каб зразумець недарэчнасць гэтага пытання, треба спытаць: колькі дзяцей дастаткова дзеля ўзнаўлення папуляцыі? Адной сярэднестатычнай маци (каля німа дзіцячай смяротнасці ды смяротнасці ў рэпрадуктыўнім узросце) можна нарадзіць толькі адну дачку, што ў сярэднім адпавядае двум дзецям ободвух полаў. Гэтага хопіца дзеля падтрымання стабільнай колькасці любых відаў раслінай і жывёлай, уключаючы чалавека. У сарадавінных жыццях нашчадкай спатрэбіца больш, бо частка загіне, не паспешыў размножыцца. Колькі нашчадкай трэба нарадзіць, каб папоўніць страты ад дзіцячай і рэпрадуктыўнай смяротнасці, залежыць ад узроўню смяротнасці: чым

асвяенне земляробства ды жывёлай, дзядзілі дазволіла разоў у 10 павялічыць шчыльнасць папуляцыі ў паруінні са

збиральнікамі ды паляйнічымі. На лепшых землях шчыльнасць дасягала вельмі высокага ўзроўню. Дзіцячая смяротнасць узрастала (вялікія шчыльнасць стварае, як ведама, спрыяльныя ўмовы дзеяла распаўсюджвання дзіцячых, г. зн. найбольш разарных, хваробаў). Але яе кампенсаўала павелічэнне нараджальнасці. Яно сталася магчымым, па-першае, таму, што пры ўстойлівай вытворчасці ежы ўзрасла практывасць жыцця даросных, па-другое, спажыванне малака хатніх жывёлаў ды пладоў культурных раслінаў дазволіла знайсці заменікі матынага малака дзяцямі старшымі за год. Нараджальнасці сталі часцей. Але многія тысячагодзі (на стальных земляробных ашварах) і стагодзі (на новых) нараджальнасці ледзь папалуяяя страты ад высокай дзіцячай смяротнасці. У гэтых умовах земляробных народоў цалкам рэалізавалася пладавітасць жанчын (нараджалі 6—11 дзяцей). За 17 стст. наша эры колькасць людзей павялічылася ўзяло ад 200 да 500 млн. Гэта азначае, што ў сярэднім у маці выжывала крыху болей за двух дзяцей — меней, чым у сучаснай. Так, у адразненіе ад нас, нашыя праці мелі шмат братоў ды сясцёр, але на могілках. У тыхіх варунах у традыцыйных земляробаў сфармавалася спалученне імкнення займце шмат дзяцей, дзетлюбства з лёгкім адносінамі да іхна смерці (бог даў — бог узяў).

Новая стратэгія ў новых умовах. Чаму цяпер у прымісава развітых краінах пераважаюць шматдзетныя сем'і? У другой палове XVII ст. некаторыя єўрапейскія падвойчыя народы (ангельцы, затым галандцы да французы) пайшли па шляху прымісава развіваючай, якая пазней у гэтых жа краінах перарасла ў наўкувак-тэхнічную. Перыйд гэтым доўжыўся трох стагоддзі — занадта доўга ў падвойчанні з практывасцю жыцця аднаго пакалення. Згаданыя народы ўсё вынаходзілі ды ўкраінія самі, паступілі прыстасавацца да створаных імі ўмоваў. З развіціем гігіені ды медыцыны дзіцячая смяротнасць зніжалася, практывасць жыцця ўзрастала, і рост папуляціі магла забяспечыць меншую нараджальнасць. І яна паступова скарачалася, папуляціі пераходзілі да К-стратэгіі. Ангельцы, галандцы, французы пераўжылі дэмографічныя вынікі ў XIХ ст. Ен быў не моцны. Пазней немцы, шведы, прыбалты, расеіцы, што пайшли тым жа шляхам, на пачатку XX ст. зазналі больш

моцныя дэмографічныя ўсплескі. Зараз і тут, і другім знаходзіцца на стадіі стабілізацыі ліку, і нараджальнасць іхнай нізкай. Народы, што сталі на гэты шлях пазней (іспанцы, грузіны, японцы), завяршаюць перыяд дэмографічнага выніку ў наш час.

Старая стратэгія ў новых умовах. Многія дзівяцца, бо бачаць нейкі парадокс у тым, што імклівы рост насельніцтва Зямлі адбываецца дзякуючы Кітаю, Індый, Індақітаю, Блізкому Усходу да Ласцінскай Амерыцы (у нас — Сярэдній Азіі), дзе ўзровень жыцця жадае лепшага. Эканамічна для гэтых народоў ён неспрыяльны. Менавіта ў краінах, што сталі на шляху развіцця (у асноўным сельскагаспадарчыя цэнтры), цяперака адбываецца дэмографічныя вынікі надзвычайнай моці. У многіх з іх рост жыхарства перавышае прырост прадукцыі, і жыццёў ўзровень, першапачатна нізкі, падышаеца марудна ці нават зніжаецца. Ствараецца ўражанне, быццам недахоп ежы ды голад стымулююць нараджальнасці — наступерак усім біялагічным законам. Гэты парадокс — туپік для дэмографаў. Але біёлагі ведаюць механизмы, што рэгулююць нараджальнасць у папуляцыі, яны змянілі марудну.

Гэтыя народы пайшли па шляху НТР нядайна, ды не самі імкніцца да яго, а запазычваюць ягоны плён, прычым вельмі хутка ён не заўсёды паслядоўна. Так, у Еўропе вакынанія супроне воспры распачалася ў XVIII ст. Спартрэблілася 200 гадоў напружанай працы, каб, паслядоўна перамагаючы дыфэрты, шкарлятыну, сухоты, адзёр, адлюстрыл — апошнюю масавую заразную дзіцячую хваробу. Створаныя праграмы ўсеваяльнае вакынанія дзяцей ажыццяўляюцца ў вышэйпамянянёных краінах на працягу некалькіх гадоў. Гэта самая танная, эффектыўная ды гуманная дапамога. Рэалізацыя падобнай праграмы знякае смяротнасць у паўднёвых папуляцыях з вялікай шчыльнасцю ў шмат разоў. У выніку яшчэ нядайна, як і тысічы гадоў таму, з 6—11 дзяцей у сям'і паміж 4—9, а сёння большыня з іх жыве. Высокая нараджальнасць, нядайна вельмі неабходная ў гэтых папуляцыях дзеля кампенсацыі высокай дзіцячай смяротнасці, рагтам зрабілася заўшнай. Але нараджальнасць — не смяротнасць, яе нельга змяніць прыщэпкамі адразу. Яна кантрарлюеца біяла-

гічнымі механізмамі, вельмі складанай біялагічнай сістэмай, падтрыманай поўтам, традыцыямі, веравызнаннем. Папуляцыя патрабен час, некалькі пакаленняў, каб нараджальнасць адпавядала новаму ўзроўню смяротнасці. І на працягу гэтых гадоў будзе адбывацца дэмографічныя вынікі, нават калі ён нявыгадны папуляцыі, абаняе рост працтва харчавання.

Развітвыя народы не павінны асуджаць астатніх за праблемы, выкліканыя дэмографічными вынікі: яны самі іх дэстабілизавалі, дали, жадаючы лепшага, замштамоцнадзейных доздзяў. Падобнае адбываецца і ў Сярэдній Азіі. На жаль, апошнім часам там узрасла дзіцячая смяротнасць. Гэта прыкса яшчэ і таму, што на рост смяротнасці папуляцыя адказае павелічэннем нараджальнасці.

У стабільных папуляцыях нараджальнасць адпавядае смяротнасці — высокай ці нізкай. Дабрабыт, калі ён скіраваны на зняженне смяротнасці (прычым дасягнуты поспех), стварае перадумовы для змяншэння нараджальнасці, для переходу ад R- да K-стратэгіі. Але спатрэбіца час, каб нараджальнасць у гэтых краінах адпавядала новаму нізкаму ўзроўню смяротнасці, дасягнутому дзякуючы эканамічным поспехам. Некаторыя нешматлікія народы на поўначы Азіі да Амерыкі мелі першапачатна невысокую смяротнасць (з прычыны ізаляванасці ад заразлівых хвароб) да малую нараджальнасць. Засяленне іхніх земляў іншымі народамі значна падысыла дзіцячую смяротнасць. Нараджальнасць заставалася нізкаю на працягу некалькіх пакаленняў, ды і цяпер яшчэ не перавышае старату ад смяротнасці, і лік зніжаецца. Ейнас маруднае рэзагаванне на змены ў жыцці добра бачнае ў ЗША. Тутака ў нядайных эмігрантаў з краінай, дзе значная смяротнасць — Ласцінскай Амерыкі, Азіі, Афрыкі, — высокая нараджальнасць захоўваецца ў двух-трох пакаленнях, паступова набліжаецца да нараджальнасці эмігрантаў з развітых краін. У карэннага насельніцтва — індэйцаў — яна доўгі час была меншая, чым у эмігрантаў, але ў адрозненіе ад іх расла.

Дзяржава і нараджальнасць. Зразумела, чаму біёлагі супраць дзяржаваўнага ўмішання ў рэгуляцыю нараджальнасці. Яны пярэзчацца і таму, што гэта — умішанне ў біялагічныя папуляційныя механізмы, прычым, зазвычай, некампетэнтнае. Пладавітасць папуляцыі вы-значаеца папуляцыйнымі механізмамі, што дзейнічаюць па-за (а часцяком і наступерак) нашай калектыўнай свядомасцю. Бяды ў тым, што ў наш хуткаплынны час яны спрацоўваюць марудна.

Усе спробы штучна стымулаваць нараджальнасць у народоў са стабільнымі ці зняженымі лікамі выніку не дадзі. У друку калі-нікі паведамляеца, што з дапамогай эканамічных заходаў ці праграмай непасрэдных санкцыяў у якіхіх краінах паўлівалі на нараджальнасць. Але пасля аказваецца, што гэта ці зневядама мана, ці натуральная флуктуацыя нараджальнасці, ці на нейкі пе-рыяд удалося завабіць у пастку неваяльную частку жыхарства. Колькасць французаў стабілизавалася калі 100 гадоў тому. З тых пары ў краіне неаднаразовы абыяшчалі кампанію па стымуляцыі нараджальнасці. Былі заклікі, запалховані адстасць ад іншых народоў, матэрыяльныя стымулы, крымінальная адказансць за пазбаўленне ад цяжарнасці, забароны на супрацьзачатковыя прэпараты — а французаў столькі ж.

Не дали плену і спробы зменыць нараджальнасць у народоў падчас дэмографічнага выніку. У Індый праграма штучнага абмежавання нараджальнасці абымала ўсе ведамыя методы. Яна таксама была беспасляховая. Калі ж яе паспрабавалі ўзмацніць масавай прымусовай стэртылізацый мужчынай, выніх абурэння вымысіў. Гандзі пайшіц з пасады. Дарэчы, гэты прыклад паказвае «навуковы» ўзровень творчы падобных праграм: яны нават не разумеюць, што пладавітасць жанчын у папуляцыях ях не залежыць ад ліку здатных да размножэння мужчынай — іх засёды хапае. Прывклад нашай краіны (дзе тайна ўжываліся ўскосныя методы стымуляцыі нараджальнасці — прапаганда, уз-нагароджаванне шматдзетных мацярок, забарона пазбаўляцца ціжарнасці, ад-сунтасць эфектыўных супрацьзачатковых сродкаў, дапамогі адзінокім маші, кватэры па-за чаргой шматдзетным ды г. д.) вельмі паказальны. Адны і тыя ж уздзейні на кароткі тэрмін стымулавалі нараджальнасць у тых народоў, у якіх яны і так высокі (прыкладам, у Сярэдній Азіі), але не ўпльвалі на народы са стабільнаю (расейцы) ці зняжанай (прывалі) колькасцю.

Стварэнне праграмы абмежавання нараджальнасці ў грамадствах, што знаходзяцца ў стане дэмографічнага выніку, выкліканы реальными патрабамі, та-

му дамаганні за іх зразумелыя. Зусім іншыя матывы ў тых, хто падчас дэмаграфічнага выбуху на Зямлі патрабуе стымуляцыі нараджальнасці. Хто выступае за гэтага Нацыяналісты, бо для іх не свая нацыя — нелюдзі, хай другіх будзе меней, а сваіх болей. Мілітарысты, чым больш дзяцей, тым больше войска, больш генеральскіх пасадаў. Ды прыдворныя дэмографы, што абязцаюць за кошт павелічэння колькасці рабочых рук заткнуць дзіркі ў экстэнсійнай эканоміцы. Апошнія частковая слушна гаворачы, але забываюцца на тое, што рухі гэтага не спатрэбляцца ва ўмовах вынішчэння рэурсаў.

АГЛЯДНАЯ БУДУЧЫНЯ

Прадказваць будучыню чалавецтва — занятак аntyнавуковы. Але будучыня чалавека як біялагічнага віду больш прадказальная: экалагічныя крызіс ды зніжэнне ліку непазбежных. У рамках гэтых двух аблемежаваній эколаг можа прапанаваць некалькі сценарыя, заснаваных на тых жа працэсах, што назіраюцца ў розных кутках зямнога шара і цяпер.

Ужо гатовыя перайсці да стану калапсу, высокаразвітыя папуляцыі пачнуць, захоўваючы добры ўзровень жыцця, паступова змяншашы свой лік трохі змяжаючы нараджальнасць. Іншыя папуляцыі, скарачаючы сельскае жыкарства, будуць калапсаваць у гарадах, якім уласцівая нізкая нараджальнасць. У трэціх папуляцыях павялічыцца раздзяленне на вярхі з высокім узроўнем жыцця ды напаўгалодная калапсуючая масы. Між апошнімі магчымымі глад, пошасці, стварэнне інвазуючых групаў, адсюль магчымым спусташальная міжнацыяна-

льныя ды грамадзянскія войны. Калі б гэтым папуляцыям дамагалі високаразвітая, яны калапсавалі б не гэтак моцна. Але ці здолее чалавецтва падчас экалагічнага кризісу дзейнічаце супольна, меркаваць не біёлагу.

Лягчыі пераадолеюць калапс тэхнічна развітых народы з нізкай нараджальнасцю. У іх адны маюць шмат дзяцей, іншыя ўгугле бяздзетныя, а ў бальшыні па двое, радзей па адным дзіцяці. Калі (захоўваючы тую ж долю шматдзетных ды бяздзетных мацярок) устаноўка бальшыні крыху зрушыцца (частцей адно дзіцяці, чым два), папуляцыя пачне плаўна скрачацца, прычым даволі хутка. Пры сярэднім колькасці дзяцей — адзін з невялікім («невялікае» будзе роўнае дзіцячай ды рэпрадуктыўнай смяротнасці) — папуляцыя пачне скрачацца на 2 % на год (за кошт натуральнай смяротнасці старых). За 100 гадоў чалавецтва па гэткім сцэнары скрацілася ў 10 разоў, да 500 млн., і адбывалася б гэта непрыкметна, як і цяперашні рост ліку, маючы падобныя тэмпы. Біялагічная стратэгія не апакаліптычная, калі не атрымаюць свободы дзяяняў аўтары небіялагічных сценарыяў.

І яшчэ. Нас непакоіць, ці захаваеца цывілізацыя пры гэтай нізкай колькасці. Але ейны ўзровень залежыць не ад ліку людзей, а шчыльнасці. Знакамітая вынаходствы науки й тэхнікі, лепшыя дасягненні культуры чалавецтва стварала, маючы невялікія папуляцыі. Не гаворачы пра старажытныя Грэцыю, Рым ці Кітай, нават у часы Шэкспіра, Ньютона ці Пітрапа I на Зямлі жыло не более за 500 млн. чалавек, а цывілізаціі — менш за тое. У іх жа не было сучасных (а тым больш будучых) сродкаў камунікацыі, якія дазваляюць людзям забыцца на адлегласці, што іх падзяляюць.

Генадзь САГАНОВІЧ

НЕ ВЯДОМАЯ ВАЙНА (1654—1667)

Абстрэльваючы Ляхавіцкі замак з дванаццаці батарэяў, Хаванскі рыхтаваўся да новага штурму. Да самых умацаваній падводзілія шанцы, рабіліся штурмавыя драбіны. Апроч таго рыхтаваліся вязанкі саломы, галля, каб завальваць роўды запальваць драўляную забудову замка [69, с. 80]. Разбурыўшы плаціну на рэчыце Ведзьма, царскія ратнікі спусцілі воду з ірвоў, чым злікідавалі значную перашкоду на шляху да муроў. Сюды, пад Ляхавічы, увесе час прыходзілі падмазаванні: то 2 тысячы маскоўскіх стралкоў, то палкі адборнай пяхоты, то данскія казакі. Было прыслана нават 200 коннікаў прысяжнай віцебскай шляхты. Прыведзены ратнікамі млынар-чараўнікі з добрудзя ўнагароду плаўбяду Чаванскуму дамамагчы здабыць замак. Пад ягонымі кіраўніцтвам з бернаў будавалася вялізная драбіна, па якой могло б адначасна ўзбягачы на муры мноства штурмавікоў. У дадатак млынар абязаў так замовіць замковую артылерię, што тая не зможа страліць.

Уначы 24 траўня Хаванскі кінуў галоўныя сілы на другі вальны штурм — ізоўні безвыніковы! Вялізную драбіну, сканструяваную млынаром, дæлілі ейнай вагі было цяжка падцягнуць да муроў. Чары ж ягоныя аніяк не перашкодзілі абаронцам збіваць хвалі штурмавікоў тралымі агнём артылерыі [27, с. 300]. Войска Хаванскага панесла надзвычай вялікія страты. Толькі забітых было не менш чым 2 тысячы. Баявыя дух царскіх ратнікаў пад Ляхавічамі пачаў хутка падаць. Шмат хто кідаў палкі і ўцікаў. Але ваявода настойліва дамагаўся свайго. Цяпер ён вымусіў прысяжную наваградскую шляхту пісаць у Ляхавічы лісты, у якіх заклікаць абаронцуў да капітуляцыі. Хоць гэта таксама сышло намарна, аблога непакорнай фартэціі працягвалася. Між тым у канцы вясны адбылася падзея, якая радыкальна мяняла мілітарную ситуацыю на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага.

Яшчэ ў студзені 1660 г. пад Гданьскам у Аліўскім кляштары былі пачатыя перамовы паміж Рэччу Паспалітай і Шведскім Карабеўствам. Пасля працяглых дыскусій бакі нарощыце прыйшлі да паразумення і 3 траўня падпісалі тэкст дамовы пра «агульны і вечны мір», складзены з 37 артыкулаў. Ад Вялікага Княства Літоўскага подпіс пад дамовою паславіць канцлер Крыштап Патц. Мяжой паміж дзвюма

Стэфан Чарнецкі, гетман польны каронны.

Вялікі маршалак і палівы гетман каронны Юры Себасцян Любамірскі.

Вінцент Гасеўскі, падскарбі і польны гетман Вялікага Княства Літоўскага.

Кароль польскі і вялікі князь літоўскі Ян Казімір.

дзяржавамі вызначалася Дзвіна. Беручы абавязак захоўваць мір, добрасуседскія і прыязныя ўзаемадачыненні, абодва бакі абіцалі не ўступаць у хайрус і не даламагаць краінам, якія б выбралі аб'ектам агресіі адну з іх. Кароль і вялікі князь Ян Казімір назаўсёды выракаўся ўсялікіх прэтэнзій да Каралеўства Шведскага і Вялікага Княства Фінляндскага, саступаў шведам тэрыторыю Інфлянтаў на захад ад Дзвіны, адмовіўся ад права на Эстонію, затое ўсходняя частка Інфлянтаў — Дынабург, Рэжыцы, Люцыны, а таксама Курляндыі і Земгалія, адзначалася ў тэксце дамовы, уваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Дзеля дэталёвага размежавання былі вызначаны камісары. Паколькі інфлянцікі землі яшчэ знаходзіліся пад акупацый маскоўскага войска, у артыкулах адзначалася, што, калі Швецыя вызваліць сілай ці дыпламатычна «польскія» землі, — яна адрозніцца ж перадасць іх Рэчы Паспалітай, і гэтае ж зробіць апошнія, не зважаючы на страты.

Замірэнне прадугледжвалася поўную амністію ўсім, хто падчас вайны перадхдзіў на бок непрыяцеля. Незалежна ад стану і веравізнання, нават калі нехта служыў у шведскім войску, скроў — у Кароне Польскай, Вялікім Княстве Літоўскім, у Курляндыі і Прусах — яму ўсё дараўвалася. Усе палонныя з аборудух бакоў мусілі быць адпушчаныя без выкупу на працягу трох тыдняў пасля падпісання дамовы. Рэч Паспалітай абіцала яшча паспрызы, каб крымскі хан адпустіць палонных шведаў. Кожная дзяржава адводзіла сваё войска на ўласную тэрыторыю, пасля чаго сама вызначала, якія сілы пакінуць дзеяле ўласнай бяспекі. Цалкам захоўваліся ранейшыя гандлёвые сувязі паміж краінамі [98, с. 419—457].

Вось тады ўсе фармаванні Рэчы Паспалітай, занятыя раней барацьбой са шведамі, былі кінутыя супраці маскоўскага войска. Праўда, галоўнай сілы Кароны пайшлі на тэрыторыю Украіны. На Беларусь Ян Казімір паслаў толькі ваяводу Стэфана Чарнечкага, які праста з Гальштыні рушыў праз Варшаву на Палессе, да вёскі Дзіўін, дзе павінен быў злучыцца з дывізіяй правага крыла Вялікага Княства Літоўскага. Чарнецкі мог дзеяніцаў аўтаномна — кароль вывеў яго з падпрадкавання гетмана.

Сапежынская дывізія дойгі час знаходзілася на поўдні Берасцейшчыны. У Дарагічыне жаўнеры яшчэ ў сакавіку з прычыны дойгі нявыплаты зарплаты вытварылі канфедэрацию. Пазней некаторыя харугвы адпали ад вайсковага хаўрусу, і да лета старанніямі Палубінскага ды Сапегі дывізія правага крыла стала зноў цалкам баждольнай. У чэрвені яна рушыла пад Ляхавічы на Хаванскаага. Згодна з планамі

Яна Казіміра і Крыштапа Паца, гэтым мелася распачацца вялікая наступальная кампанія ўсіх узброеных сілай Княства супраць маскоўскага войска на Беларусі.

Злучыўшы свае дывізіі, Сапега і Чарнечкі (у першага было 6 тысячаў, у другога — 4) пайшлі праз Слонім, дзе натыкнуліся на асобы аддзел маскоўскага войска і амаль цалкам знішчылі яго, а ваяводу захапілі ў палон. Тыя, хто паспей выратавацца, дабеглі да Ляхавічай і папрэдлілі Хаванскаага пра небяспеку. Ваяўнічы князь з галубымі сіламі пайшоў настустрэ непрыяцелю, хоць Восіп Шчарбатаў ды Сямён Змееві рапіл яму не рабіць гэтага. Хаванскі вывеў конніцу за пераправу, спадзюючыся, што гэтак яму будзе лягчай даганіць разбітыя харугвы «літвы». На правасі крыло стаў сам Хаванскі з конніцай, на левае — князь Шчарбатаў, а пасярэдзіне — рэйтары і пяхота. Супрацьстаялі ім па цэнтры дывізія Чарнечкага, па баках — харугвы Вялікага Княства Літоўскага.

Бітва адбылася 28 чэрвеня 1660 г. паблізу вёскі Палонка, недалёка ад Ляхавічай. Гусары Сапегі і Чарнечкага так імкліва наляцілі на маскоўскую пахоту, якая стаяла перад пераправой, што тая паспела зрабіць толькі адайн залі, а потым пінула пад палашамі ды танула ў балоце. Харугвы гусараў і панцырных, заатакаваныя, пасекі і прымусілі ўцікаць маскоўскую конніцу, пасля чаго нанеслі супольны ўдар і да астатнай пахоце. Гэта быў поўны разгром вялізной групкі Хаванскаага. Сам князь з рэшткамі войска пабег да Ляхавічай, адтуль жа, зняўшы аблогу, хутка адступаў на Полацак. Мноства ратнікаў, камандных чыноў, а таксама князь Шчарбатаў трапілі ў палон; Змееві і абодва сыны Хаванскага атрымалі раны. Толькі пяхоты загінула не менш чым 2 тысячи, а страты ў конніцы былі намнога большыя.

Выбухам бязмежнай радасі сустрэлі пераможцаў Ляхавічы. На пазіцыях маскоўскага войска засталося мноства зброя, асабліва гарматай, — іх так не хапала ў дывізіі Сапегі. Сабраўшы трафей, вялікі гетман пакінуў частку гарматай у Ляхавічах, Чарнечкі ж выслаў забранае ў свой Тыкоцін. У кінутым абоze Хаванскаага быўлі вялізныя запасы каржоў, муки, а таксама статак кароў на 7—8 тысячаў галоў, якіх разбралі войска да раздалі слянам.

Перамовы, што з зімы праводзілі ў Барысаве царскія паслы і прадстаўнікі гетманскай Украіны з камісарамі Рэчы Паспалітай, пасля бітвы пад Палонкай былі адрасу перапыненыя. Маскоўская дэлегацыя паспяшалася ў Смаленск. Ваяводы нейкі час знаходзіліся пад упłyvам катастрофы Хаванскаага. Сама час быў

да зеля імклівай выправы ўсіх сілаў Вялікага Княства Літоўскага! Але наступалі пакуль толькі дывізія Сапегі ды кароннае войска Чарнецкага. З Ляхавічай яны пайшлі на Барысаў і аблажылі яго. Двойчы спрабавалі штурмаваць, аднак добра ўмацаваны горад (царская залога тут складалася з тысячи ратнікаў) не паддаваўся. І ёсё ж з'яўленне буйных фармаванняў рэгулярнай арміі Вялікага Княства Літоўскага на Бярэзіне было настолькі нечаканым, што выразна засведчыла пра новую стадию вайны: царская ваяводы стручвалі ініцыятыву ваеных дзеянняў і пераходзілі да абароны.

Для Маскоўскай дзяржавы 1660 г. быў няшчасны і на Украіне. Жадаючы дамагчыся рэваншу, ваявода Васіль Барысавіч Шарамецей, прызначаны царом галоўным над украінскім землямі, у жніўні даводзіўся з гетманам Хмяльніцкім пра сумесны паход на Львоў, каб удараць па каронным войску. Хаўруsnікі выпраўліліся рознымі дарогамі, думаючы злучыцца ў зоне баевых дзеянняў. Але на Валыні Шарамецева супстрэлі з харугвамі вялікі гетман каронны Станіслаў Патоцкі і маршалак ды палявы гетман Ежы Любамірскі, а таксама крымскія татары. Маскоўске войска мусіла колькі дзён абараніцца ў абозе. Неўзабаве сирод ратнікаў пачаўся голад. З вялікімі стратамі яно вырвалася з аблогі і дайшло да Чуднава, але і там не знайшло спакою, бо ёсё адно, аточанае, было пад паставянным абстэрзам. Калі ж нарэшце з'явіўся Юрый Хмяльніцкі з казакамі, Любамірскі здолеў скіліць яго на свой бок. Праз колькі дзён украінскі гетман прысягнуў каралю Рэчы Паспалітай і заклікаў казакаў палкоўніка Цапуры, якія былі з Шарамецевым, пакінуць маскоўскую ваяводу. Імклівым кідком Цапура вывёў 2000 казакаў з аблогі і далучыўся да Хмяльніцкага. Ад каго яшчэ мог чакаць выратавальнай дапамогі Шарамецею?

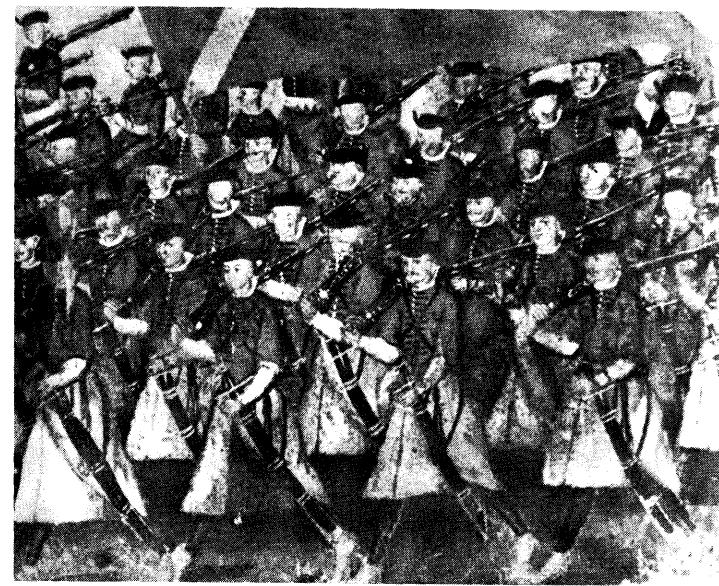
Пратрымашыся яшчэ 11 дзён, голоднае і здэмараляванае маскоўскае войска здалося. Капітуляцыя праводзілася 23 кастрычніка 1660 г. Вялізнай групоўкі Шарамецева на Украіне больш не існавала. Самога ваяводу, зняволенага, татары кінані павёз да сябе ў Крым.

Масква ізноў была ў жаху! Як і ў 1659 г., пайшлі чуткі пра магчымыя ўёкі цара, пра пагрозу для сталіцы. Рэальнасць паходу на Москву і сапраўды не выключалася. Кароннае войска ды казакі Хмяльніцкага маглі цяпер ісці на левы бераг Дняпра, кантроліраваць усю Украіну. Аднак польскія харугвы сканфедраваліся і наагул смілі з украінскіх земляў. На нейкі час тут усталівалася зацішша. Толькі на Беларусі ваенныя дзеянні не ператыніліся.

Пасля ашаламляльных паразы пад Палонкай калі Ляхавічай цар пачаў ствараць для дзеянняў на Беларусі новую вялікую армію, кіраваць якой даручыў ваяводу князю Юрыю Даўгартукаму. 19 жніўня 1660 г. Даўгартукі наікарываўся ў Смаленск — базу фармавання новай арміі, а 8 верасня ўжо павёў адтуль свае падарожнікі на Магілеў.

Украінскі казакі Нежынскага, Старадубскага і Чарнігаўскага палкоў на чале з Васілем Залатаронкам былі высланыя на Беларусь яшчэ ў чэрвені. У раёне Магілеў — Шклоў яны мусілі злучыцца з групоўкай Даўгартукага і пачаць супольныя дзеянні супраць Сапегі і Чарнецкага. Аб'яднанне сілаў Даўгартукага і Залатаронкі ці Даўгартукага і Хаванскага было небяспечным, паколькі прывяло бы да ўтварэння надзвычай магутнай групоўкі на Беларусі: у Даўгартукага было блізу 25—30 тысяч, у ратнікаў, Залатаронкі вёў таксама 25 тысяч, апрача іх — «ис Киева русских людей з Чаркасамі же 4 тысячи человек», ды яшчэ Хаванскі, сабраўшыся з сіламі ў Полацку, мог выставіць на бітву прыкладна 12 тысячай ратнікаў.

Да таго часу ў беларускім Падняпроўі ўжо дзеянічалі харугвы Сапегі, Палубінскага, Кміціча ды Чарнецкага. Калі яны паспрабавалі штурмаваць Барысаў і пераканаліся, што адразу горадам не авалодаць, Сапега з палкоўнікамі пайшоў у кірунку Талачына ды спыніўся ў мястэчку Славені, а Чарнецкі нейкі час яшчэ знаходзіўся пад Барысавам. У яго было тады 3 тысячы конніцы ды 3 тысяча выбранецкай пяхоты [5, т. 3, с. 123]. Пад вялікай булавой Сапегі разам налічвалася блізу 6 тысячаў жаўнероў — палова конніцы, палова пяхоты. У палкоўнікаў Мурапі і Аскіркі было «мужчылья собрано» 3 тысячы, ды яшчэ — лёсаныя чэлядзь [5, т. 3, с. 188]. Праўда, войска Вялікага Княства Літоўскага цярпела нястачу працтвук, амуніцыі, зброяў. У харугвах Сапегі, напрыйклад, было толькі 7 палявых гармат, а пораху — «толькі з бочку». У Пата — пораху «толькі два вазы... і волава мала ж». Асабліва пакутавалі жаўнеры ад голаду. Як паведамляў Хаванскі,

Пяхотная рота Рэчы Паспалітай. Першая палова XVII ст.

дапытаўшы палонных, «в войске де литовском и жмойцком голод большой: в таборах драгуны и желдаки лошадей едят, которых у них из нариду побивают» [5, т. 3, с. 419]. На пошуку хлеба для голоднага войска даводзілася пасылаць раз'езды ажно ў Віцебскі павет.

У жніўні са з'яўленнем рэгулярнага войска на Усходній Беларусі актыўнізаваўся рух мясцовага насельніцтва, узмадніліся антымаскоўскія настроі. Калі 16 жніўня харугвы Вялікага Княства — пад 800 чалавек на чале з палкоўнікам Ліскім — падышлі да Амсціслава, мяшчане хацелі здаць ім горад, ды маскоўская залога арганізавала абарону. Тады пратыксы з амсціслаўскай шляхтой і мяшчане ультыматыўна запатрабавалі ў каманданта Савы Аўцына адчыніць гарадскую браму, прыстрашыўшы, што яны павяжуть сіх маскоўскіх ратнікаў і разам з імі аддадуць жаўнерам Вялікага Княства. Шляхціц Марынін Маскоўчік урашце сам выхапіў ключы ў каманданта, і яны адчынілі браму. Маскоўскую залогу было вырашана адпусціць на волю. На другі ж дзень амсціслаўцы вывібелі ратнікаў з горада і ажно 20 вёрстай супрадаваджалі ў напрамку Рослава. А там у лесе на царскіх ваяўнікоў амсціслаўскай залогі напалі партызаны, «и учили по них из лесу стрелять с обеих сторон ишли де за ними те шиши верст с 40 и билися с утра до вечера». Загінуў сам Аўцын, 57 ратнікаў, 28 чалавек было паранена, так што да Рослава дайшоў з параненымі толькі 161 чалавек [5, т. 3, с. 148].

Тады ж харугвы гетманаў хадзілі да Крычава — і Крычай таксама перайшоў на бок Вялікага Княства Літоўскага. Неўзабаве быў вызвалены і Шклоў. Смаленскі ваявода Барыс Радзін з трывогай паведамляў цару, што і пад Смаленск прыходзілі «літоўскія людзі», захапілі ў палон некалькі салдатоў з палка Ляслі, адагналі з сабой ад горада статавілі на 110 коняў. Смаленскі казакі началі кідаць царскую службу ды сыходзіць у лясы. Ваяводы з вялікіх гарадоў Беларусі адчулі сур'ёзную неяспеку і сталі прасіць у цара тэрміновых падмацаванняў. У Полацку, напрыклад,

маскоўскіх салдатоў і стральцоў тады было 657 чалавек, а жыхароў горада засталося з дзецимі 1499. Дык каб умацаўца абараназдолльнасць залогі, цар загадаў выкарыстоўваць палачанаў: «мещан по вестям роспісывать и ставить со всяким боем по городу с солдаты и стрелцы через человека» [11, с. 126].

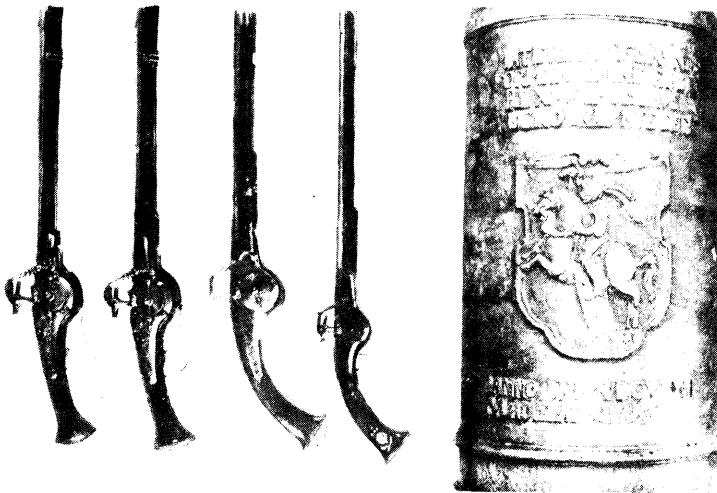
Дзе ж была дывізія левага крыла, калі харугвы Сапегі і Чарнецкага пасля Палонкі стаялі пад Барысавам, ішлі да Дняпра? Шасціцічнай арміі Міхала Паца толькі 8 ліпеня пакінула раён Вількаміра і рушыла да сталіцы Княства. Правда, на Браслаўшчыне давялося пастаўку частку пяхоты ў мэтах перасцярогі ад Хаванска-га, які ўжо збіраў сваё пашматане войска ў Полацку. Замест таго, каб весці дывізію ў Падняпроўе дзеля супольных дзеяній супраць непрыяцеля, абозны Міхал Пац у сярэдзіне ліпеня распачаў аблогу Вільні. Цэлыя месяцы ягонае жамойцкае войска марнавалася тут. Залога царскага ваяводы Мышэнцкага не могла ўтрыманыць уесь горад і скавалася ў замку, затое там баранілася надзвычай упартага. Аблога зацягвалася, а шансаў на поспех амаль не было. Тады пад канец жніўня Пацаўская дывізія прыйшла да Дняпра, пакінуўшы пад Вільній 2 тысячи жаўнероў. Сапега і Чарнецкі ўжо другі тыдзень як стаялі пад Магілевам.

Вялікі гетман дамагаўся аўтадынні дывізіі, каб разам выступіць на левым беразе Дняпра, тады як Пац упартага не жадаў гэтага і ўхіляўся ад падпрадкавання Сапегу. Канфрантациі паміж імі зноў самым горшым чынам упльывала на ход кампаніі. Паколькі ваявода Чарнецкі сімпатызаваў жамойцкай дывізіі, дык Пац раптам пажадаў злучыцца з ім — толькі б не з Сапегам! Вялікі гетман гатоў быў ісці на кампраміс, але аўтадынні левага крыла арміі з польскім войскам анікі не мог дацусціць. Абураны, ён нават пагражая Пацу, што скарыстае супраць таго зброю [74, с. 28].

Усе ж канфлікт удалося залагодзіць. Сапега прапанаваў злучыцца дывізіі хоць часова, на час кампаніі, — і Пац пагадзіўся. Нарэшце з першай паловы верасня 1660 г., абодва крылы арміі Вялікага Княства Літоўскага падпрадкоўвалися аднаму начальніку — вялікаму гетману. Колькі дзён усё войска стаяла паміж Магілевам і Шкловам, а пасля перайшло на левы бераг Дняпра. Тут Сапега правёў агляд паднадзеленія яму слáу. Фармаванні налічвалі блізу 12 тысячай чалавек.

Між тым у другой палове верасня на Магілеве ўжо падыходзіла групоўка ваяводы Дарагулага. З Полацка на злучнине з ім выйшлі палкі Хаванска-га. Казакі Васіля Залатарэнкі таксама мусілі дзеяніцца супольна з маскоўскім войскам. Прыкладна 24 верасня Дарагурукі спыніўся каля вёскі Гаспада, што за 40 вёрстах ад Магіleva, і зрабіў там умацаваны лагер. Даўтаўшы сілянаў, пачуў, што ў вёсцы Вуглы, недалёка ад Горак, стаіць войска Міхала Паца — пад 4 тысячамі чалавек. Ад Гаспады да Вуглоў было можа няпóўных 10 вёрст. Але Сапега, добра інфармаваны пра рух Дарагулага, ужо выслáў да Паца харугвы Палубінскага, а пасля і сам з Чарнецкім ды ўсімі сіламі прыйшоў пад Вуглы. Непрыяцеляў раздзяляла цяпер забалочаная рачка Бася* ды нейкіх трэх варствы.

Колькі дзён прайшло ў напружаным чаканні, артылерыйскай перастрэлцы, папярэдніх сутычках. Пяць харугваў конніцы, пераправіўшыся праз Басю, наблізіліся да самага маскоўскага лагера і завязалі там бой. Войска Дарагулага, гатавае да бітвы, пакінула ўмацаванні і пагналася за імі, але ў полі сутыкнулася з большай сілай. Праз дзені ўсё адбылося прыкладна гэтаксама, затым — іншою сутычка. Да генеральнай сечы дайшло 8 кастрычніка, на восьмы дзень пасля пераправы праз Дняпро. У начнай цэмпры вялікі гетман вывёў ўсё войска за Басю ды размеркаваў так, што ягоныя харугвы стаялі ў цэнтры, на правым крыле — дывізія Чарнецкага, а на левым — Паца. За ноч быў падрыхтаваны шанцы, артылерыя, і з ранішнім святылом гатовы да бітвы Сапега накіраваў Дарагуракаму сурмача з выклікам на міжбой. Апоўдні маскоўскія палкі выйшлі з лагера, і пасля ўзаемнага артылерыйскага абстрэлу арміі сутыкнуліся. На абодвух флангах Чарнецкі і Пац з Палубінскім хутка пайсінулі непрыяцеля, разарвалі варожыя шыхты і пачалі гнаць іх да абоzu, але, захапіўшыся, не заўважылі таго, што па цэнтры мядна церпіць дывізія Сапегі. Маскоўскому войску тут удалося адкінуць конніцу, пабіць шмат пяхоты і, захапіўшы гармату ды колькі штандараў, амаль пераможна вярнуцца да свайго лагера. Затое прававае і левае крыло групоўкі Дарагулага былі разгромлены ды ратаваліся ўцёкамі. Апісваючы бітву, ваявода паведамляў цару, што «сотни многия и сотенные люди из разных сотен с боку побежали к своим обозам, а рейтарские два полка Рычтера Пол-

Пісталеты колавыя і кавалерыйскія. Рэч Паспалітая, XVII ст.

Выява Пагоні на гармаце, вырабленай у Рэчы Паспалітай у 1633 г.

мера да Томаса Шала все побежали к обозам же, и драгуны Христофорова полку... и солдаты Филипіусова полку Фон-Буковена и Вілимова полку...» [5, т. 3, с. 167].

Пад вечар усё маскоўске войска перайшло пад ахову сваіх лагерных умацаўванізў. Харугвы Вялікага Княства і Кароны, пастаянныя калі абоzu Дарагулага, вярнуліся за Басю. Было здабыта 7 гармат, 15 баявых сцягоў, захоплена шмат палонных, у тым ліку палкоўнік Фон-Буковен. Паводле імяннага роспісу ваяводы, агульная страты маскоўскага войска дасягнула 1155 чалавек, з іх 427 забіты і 519 параненых. Але і ў пераможжы бітва ўзяла вялікіх ахвяр. Як адзначыў у сваім дыяршу ўзделенік сечы шляхціца Я Пачабут-Адлініцкі, «гэты дзені, заўліты крыёлю, паклаў на месцы шмат годных маладых людзей і синёу мілай айчыны». Гетман таксама быў у вялікай небяспечы: пад ім забіта каня.

Падчас бітвы ўдалося захапіць Адама Кашанскага — шляхціча з Пацаўской дывізіі, які двойчы здрадзіў айчыне. Калі ён першага разу быў сколпены ў палон і, пакінуўшыся, прысягнёў на вернасць свайм дзяржаве, яму паверылі, а кароль нават падараваў зямлю з сваіх уладанняў. Цяпер жа здрадніка, які другім разам перайшоў на бок Масквы, вайсковы суд пастаравіў пасадзіць на палю, і толькі вялікі гетман, узяўшыся, загадаў расстраляць Кашанскага.

У лагеры за Басяй гучна святкавалася перамога: нашыя жаўнеры спявалі «Цібэ, Божа, хвалім». Раскацістым рэхам грукаталі гарматы. Маскоўскія ж ратнікі, пачуўшы гэта, падумалі, што нарэшце да іх прыйшлі казакі і нават павыходзілі з умацаўванняў [26, с. 60]. Яшчэ колькі дзёнь адбываўся сутычкі, асабліва калі непрыяцель выходзіў на пабаявішча забраць сваіх забітых. А 24 кастрычніка ўжо ў маскоўскім лагеры штосьці гучна святкавалі: да ночы трачілі мушкеты, баході гарматы, «Ці не прыйшла да іх падмога? Ці не разблізі каронных гетманаў на Украіне?» — з трывогай думалі ў войску Вялікага Княства. Ажно, як патлумачы палонны, прычына ўрачыстасці была ў іншым: цар паведаміў Дарагуракаму, што «за перамогу» ўзнагародзіць усіх: «Самі не ведаete, какове будете иметь пожалование от величества царскаго» [16, с. 17].

Між тым дывізія Чарнецкага ўжо пакінула абоz, і, перайшоўшы Дняпро, рухалася ў бок Друцка, а ў дапамогу маскоўскому войску набліжаліся казакі

*Бася — прытока Проні, якая ўпадае ў Сож.

Залатарэнкі ды Хаванскі, які на той час быў недалёка ад Лукамлі. Тады і Сапега адбёў сваю армію да Шклова, куды перавозілі ўсіх параненых з Басі, трывамъ жа Далгарукага пакінушы толькі Палубінскага ды Паца з ягонай дывізіяй. Каб перашкодзіць злучэнню Хаванскага з Далгарукім, ён выслалі наперад, пад Чарэю, палкоўніку Кімічі і Аскірку з аддзелам на 1000 жаўнерам. Адначасна да Жаромскага пад Вільню паймачаўшы ганец вялікага гетмана з загадам пакінучы для аблогі сталіцы паспалітае рушанне, а астатніе войска хутчэй весці да Сапегі.

Калі Хаванскі даведаўся ад алоўленых «языкоў» пра пад'езд Кімічі да Аскіркі, ён сам рушыў на Чарэю. Палкоўнікі сталі адыхадзіць з Чарэем да Талачына. Тады ваявода выслалі наўзгадон ім 3 тысячи рэйтараў і стральцоў, а з разштою заняў Чарэю ды пачаў узводзіць абарончыя ўмацаванія вакол мястэчка. Даўгунша пад Талачынам харугвы Кімічі і Аскіркі, царскія ратнікі разбілі іх ды захапілі пераследам, калі рагтамі наўтыкнуліся на дывізію Чарнецкага. Цяпля ужо гатовая святкаўца перамога маскоўскай конніцы была дазвана разгромленаяпольскім жаўнерам. Уцалелыя спрабавалі ўцякаць, аднак на стомненых конях мала каму ўдалося ўратавацца ад імкілівага пагоні. Да ўмацаванай Чарэі ўзлымі вярнуліся толькі 8 коннікаў Хаванскага [26, с. 69].

Тады ж да Чарэі падышоў Сапега і размысціў войска за 5—7 вёрстай ад мястэчка. Чарнецкі таксама падбёў сваю дывізію да самай Чарэі. На наступны дзень мог начацца штурм. Аднак маскоўскія войска не вытрымала і учаны, ціха пакінуўшы свае ўмацаванні, стала ўцякаць да Полацка. Частка абузы і 2 гарматы былі кінутыя ў Чарэю. Астатнюю артылерію пад аховою двух сотняў дваранскай конніцы і трох ротаў рэйтараў Хаванскі загадаў цягніць іншай дарогай на Лепель — так бліжэй да Полацка, а сам з галоўнымі сіламі пайшоў на Чашнікі — калі лясоў і ўмацаванія паселішча, праз балоты, толькі учаны выбіраючыся на вялікую дарогу. Недалёка ад Чарэі на дарозе засталіся ляжаць яшчэ 2 гарматы. Шмат якія дваране і рэйтари адразу ж пакінулі Хаванскага ды «побежали розными дорогамі» [5, т. 3, с. 204].

Сапега агледзеўся, што непрыяцель пакінүў Чарэю, і, калі Хаванскі адышоў ужо на 15 вёрстай, паслаў наўзгадон 3 тысячи жаўнеруў на чале са сваім пляменікам Крыштапам Сапегам, палкоўнікамі Кімічім, Ліпніцкімі Дольскім. Яны даўгунлі непрыяцеля ўжо праз 25 вёрстай і завязалі з ім бітву. Панёсшы страты, маскоўскія войска выставіла заслону ды паскорыла адступленне, але з тылу на яго ўвесе час наеяду пад'езд Сапегі. «И шли мы отводом оборонною рукою 50 вёрст днём и ночью... а неприятель за нами шел; а твои ратные люди идут отстреливались», — паведамляў цару Хаванскі.

Перад ракой Суя за 20 вёрстай да Полацка харугвы Крыштапа Сапегі зноў заатакавалі маскоўскія войска, зламалі рэйтарскую заслону і наляцелі на пяхоту. Толькі тое, што на дапамогу ім прыйшлі ўсе фармавані Хаванскага, да зволілі адбіць атаку і давесці пашматаныя палкі да Полацка. Страты апошнія бою былі таксама значныя. Апрача забітых ратнікаў іх складалі і захопленыя ў палон палкоўнік рэйтараў Увараў, і полацкі ваявода ды палкоўнік Касоўскі, і ўсі артылерія, якую адбілі жаўнеры Сапегі. Ахова пакінула гарматы ды, шукчыя ратунку, скhalbася за полацкімі ўмацаваннямі. Наагул, за час пераходу з Чарэем да Полацка групоўка Хаванскага настолькі страціла баявы дух, што, калі б не выратавальная сцэны, гэтая войска можна было б браць ці не голымі рукамі. Хаванскі неаднаразовы скардзіўся цару, што ягоныя ратнікі «не видев неприятельских сабель,бегут неведомо от кого, не остаются ни мало». Маскоўскі ваявода здаўляўся, адкуль у войску такая паніка, якай не даводзілася бачыць аніколі раней. «Не ведомо, от Бога за наше согрешение, или они, враги, своим злым ухищрением, чародейством волхвованием страх напустили», пытаяўшы ён, гледзячы на ўцекі ратнікаў ад адной чуткі пра войска Рэчы Паспалітай [5, т. 3, с. 208]. А гэта была яскравая праява ці не галоўнага пералому ў шматгадовын супрацтвіянні — перавагі над акупантамі баявога духу.

Цар пасылаў на Беларусь да ваяводы Далгарукага падмацаванне за падмацаваннем. То Максім Ріцічай прывёў на Магілеўшчыну 893 ратнікі, то сюды прыйшоў смаленскі ваявода Пётра Далгарукі з войскам на 4536 чалавек. У лістападзе ён ужо дзеянічай пад Шкловам. Пасля таго як харугвы Сапегі і Палубінскага пакінулі ваколісы Шклова і пайшлі на Хаванскага, маскоўскія войска спрабавала ізноў узяць усю Магілеўшчыну пад свой кантроль. Ваявода Юры

Далгарукі выслалі з Магілева войска на Крычаў і Амсціслаў, а палкі Максіма Ріцічава і свайго брата Пятра — на Шклов. Ведаючы, што ў Шклове з рэгулярных фармаванняў засталася толькі рота драгунуў, ён спадзіваўся лёгка здаўшы гэты горад ды колькі разоў пісаў мяшчанам, каб тыя «Шклов нам сдали... безо всякага кровопролітія». Але шкловцы і не збраліся паддаўца. Наадварот! Калі са Смаленска па Дніпры маскоўскія ратнікі з палкоўнікам Пяцікрутом перавозілі на стругах хлебныя запасы, порах і кнаты ў Магілেў і Стары Быхаў, калі Шклова на іх быў зроблены напад. Мяшчане абстрайлялі стругі з гарматай, затым выплылі на чаўнах і, учыніўшы сапраўдны бой, заблі з мушкетаў 21 ратніка, шмат каго, у тым ліку самага палкоўніка, паранілі, адабразілі па некалькіх стругаў «хлебных і пущечных запасов і фитілю» [5, т. 3, с. 228] — астатніх прымусілі вярнуцца. Па якім часе ваяводу давялося высылальніца гэтых запасаў з Магілева на 180 вазах пад монцнаю аховою. Войска Далгарукага і Ріцічава трымала Шклов у аблозе, абстрайлявала з гарматай, засыпала ў горад лісты і агітатараў, каб скіліць абаронцы да капітуляцыі, — і ўсё марна. Шкловцы ж зрабілі раптоўную вылазку даўшы ўсе ў чатырохгэдзіннай сечы нанеслі непрыяцелю цяжкія страты. Тады царскія ратнікі пачалі будаваць шанцы і ўсталёўвацца абоазам на доўгі час. Але ўжо 24 лістапада акольнічы Пётра Далгарукі, страйдзіўшы апошнюю надзею на поспех аблогі, напісаў брату, што «шкловцы, житецкіе люди, осаду крепят и хотят сидеть в осаде накрепко; и с твоими ратными людьми ныне к Шклову ити не для чего», ды разам з войскам вярнуўся ў Магілэў [5, т. 3, с. 243—244].

Шклов выстаяў хоць на гэты раз. Але ж Амсціслаў і Крычаў ізноў паддаўся. Праўда, не маскоўскому войску. Крычаўцы згадлісі здавацца толькі казакам. 23 лістапада войт, мяшчане і шляхта здалі горад старадубскому палкоўніку Пятру Рослаўчанку.

Не дамогшыся анічога большага, пад націскам аддзелаў Ліпніцкага і Бабруйскага, а таксама з прычынай партызанскага руху, усё маскоўскія войска пад кансісторыю лістапада сабраліся ў Магілеве. Аляксей Міхайлавіч загадаў страйшаму Далгарукаму ўмацавацца Магілэў і Стары Быхаў ды пераходзіць з галоўнымі сіламі да Смаленска.

Так кампанія 1660 г. і не прывяла да рапшчай перавагі злучаных сілаў Рэчы Паспалітай на Беларусі. Маскоўскія ваяводы мелі тут яшчэ трывалыя пазіцыі, маглі праводзіць нават наступальныя дзеянні. А ў харугвах вялікага гетмана з лістапада зноў не было ладу. Старшына, а пасля і прыостра жаўнеры сталі пакідаць свае фармаванні, сыходзіць дадому. Пайшлі чуткі, што дзеялі ня выплаты вось-вось утворыцца канфедерацыя. Таму гетман Сапега спыніўся скончыць кампанію. Калі паляўні пісар Аляксандар Палубінскі з паручнікамі выехаў да Вільні, на ягонае месца Сапега пастаўі Мікалая Юдзіцкага, пасля чаго і сам ад'ехаў да Вільні, каб давярьшыць аблогу сталіцы. Войска ж было накіравана на зімовыя кватэры: праваслаўе кроль — у Браслаўскі і Ашмянскі паветы, леваса — паміж Глыбокім і Магілевам.

А на поўдні Беларусі падзеі ішлі сваёй хадою. Яшчэ ў гады замірэння аддалене ад цэнтра краіны Палессе цярпела ад казацкіх наезду. Павел Сапега неаднаразова высылаў туды універсалы з заклікам «абараніць цэласць свайго павету і ўсёй айчыны», а харугвы Пінскага павету Васіль Орда раз за разам збіраў шляхецкія рушанне. Для ліквідацыі казацкіх бандай, што рабавалі Піншчыну, вялікі гетман накіраваў туды ўвесе 1657 г. 2 татарскія і 1 драгунскую харугвы — на дапамогу павятовому войску. Аднак наезды не спыніліся. Украінскія казацкія старшыны, маючы да гэтых абшараў асабліві інтарэс, імкнуліся падпрацдаваць іх калі не сілай, ды хоць дыпламатычна. З гэтай мэтай яшчэ ў жніўні 1657 г. паслы Багдана Хмельніцкага падпісалі дамову з делегатамі ад Пінскага павету, на што шляхта Піншчыны выказала пратест, падкрэсліўшы, што долегат дзеянічай «насуперак усялякай слушнасці» ды што яны нікога не жадаюць браць сабе ўладаром, — «пагатоў пана гетмана Запарожскага».

Асабліва цярпей Пінскі павет у 1660 г. Для нападаў на гэтыя землі казакі аўдзіноўваліся з маскоўскім войском. У іх акцыях бралі ўдзел валашчане ды мяшчане тураўскія і нават давыд-гарадоцкія. Адбівачы непрыяцеля мусіў полк Самуля Аскіркі, а таксама павятовае рушанне Васіля Орды, якое ў сакавіку, напрыклад, збіралася ў Моталі. Тым не менш Пінск не ўнік новага спусташэння.

Пры канцы чэрвяня — пачатку ліпеня чужынцы («непрыяцель масквіцін з казакамі») пры падтрымцы тураўцаў напалі на яго, «горад, касцёлы, цэрквы Божыя агнія напалілі, капланцаў, шляхты, шляхцянак, мяшчан, каго спаймалі, — адных тыранска мучылы, пазабівалі, другіх у няволю пабралі», і ўсе двары ператварылі ў попел. Вяртаючыся, яны абрабавалі і знішчылі таксама вёскі Асавец, Віляцкіе, Шаламічы, Ціўравічы да інш. Пасля гэтага вялікі гетман прыслалі на ахову павету 5 драгунскіх харугваў. Але ѿ ў жніўні казакі табар стаяў у Давыд-Гарадку, а кіраваў казакамі тут нехта Карней, падпрафадкаваны кіеўскаму палкоўніку Дварецкаму. Адзін са скончаных казакаў на допыце патлумачыў, што іх загоны «за Гарынню не паляць, бо сабе па Гарынъ мяжу закладаюць».

Пастаўленая на зіму ў паўночных раёнах Беларусі дывізія Паца ніяк не могла там пракарміцца з-за поўной спустошанасці краю. Дывізія ж Сапегі, раскватараўана на заходзе Беларусі, трапіла ў лепшыя ўмовы. Гэта стала прычынай новага абастрэння дачыненняў паміж імі. 2 студзеня 1661 г. у Чашніках адбылася сустроча кіраўнікі дывізій. Войска правага крыла прадстаўляў Юдзіцкі а легавага — упікі старасты Падбярэзскі, які замяніў Пацу. Першы прапанаваў размісціць абедзве дывізіі пад Глыбокім, каб супольна дэйнічаць супраць непрыяцеля. Але праект аўтэнднання дывізіяў выклікаў адмоўную рэакцыю ў людзей Паца. Пагадзіліся толькі падзяліць прымільны дзяржаваю грошы. А 6 студзеня ў Вяжычах сустрэліся дэпутаты ад харугваў легавага крыла да выбыралі пасы, які плаехаў да караля са скаргамі на вялікага гетмана. Гетманаўскую ўладу Сапегі дамантрытую інігаравалася. Гэты ю з'езд пастаўніў, каб уся пацаўская дывізія ішла зімаваць на Браслаўшчыну, у раёны менш выпішчаных, чым Усходняй Беларусь. Пры гэтым пераход траба было зрабіць чухтой за войска правага крыла.

Салегу не ставала сілы і ўлады (хоць фармальна ці меў нехта ўлады больш за вялікага гетмана!), каб прымусіць харугвы жамойцкай дывізіі выконваць ягоны загад. Ен пагражай Папу рэпресіямі, а таму толькі гэтага і не хапала, каб напісаць караю і вялікаму князю чарговую скаргу на старога гетмана, зневажыць свайго суперніка. Пры моцнай падтрымцы каралеўскага двара і канцлеры Крыштапа Паца кіраўніку жамойцкай дывізіі не было чаго баяцца. Ужо 10 студзеня ўсё войска легавага кіраля паротна пачало рухацца да Глыбокага, а праз які тыдзень пайшло на Браслаў. Потым Пац збіраў роты пад Дрысвятамі дзея бацьцёрства з маскоўскім адделамі Івана Палуехтава, які дэйнічаў з Дынабурга. Але пасля некалькіх сутычак паміж Пацам і Палуехтавым быў падпісаная дамава пра замірэнне на 6 тыдня.

Вясна 1661 г. прайшла на маскоўскім фронце даволі ціха. Харугвы жамойцкай дывізіі былі раскватараўаны паміж Дынабургам і Друյдом, а сапекінскай — уздоўж Дзвіны, па лініі Даісна — Чашнікі — Чарэя. На пачатку сакавіка 1661 г. Хавансki з часткай войска пакінуў Палацак і пайшоў на Пскоў. Вярнуўся пад Палацак ён толькі ў ліпені. Маскоўскі ўрад тым часам спяшаўся ўмацаваць свае сілы на паўночнай Беларусі, у прыватнасці, — палацкую залогу. У Таропец і Вялікія Лукі быў высланы ваявода Юры Шахоўскі, які меў загад мабілізаваць не толькі служылых людзей і «недарасляў», але нават сялянін сабраць «колькі можна». Шахоўскі ды Ардзін-Нашчокін з палком мусіл ісці на злучэнне з Хаванскім.

Пры зацішыні на галоўным тэатры вайны партызыны працягвалі дзеяньніца. Таго году ідэя вызваленія настолкі ўмацавалася на акупаванай тэрыторыі, што ў шэрагу гарадоў дайшло да паўстанняў. Першымі ўзніліся жыхары Магілёва. Хоць у горадзе стаяла моцная царская залога (каля 2 тысячачу чалавек)*, мяшчане, не баючыся здрады, папярэдне распрацавалі план паўстання, паводле якога ўсе гаспадары, у якіх стаялі па хатах маскоўскіх ратнікі, мусілі абліскодзіць іх зброю (дастаць крамені ці як-небудзь папасаваць яе), і 1 лютага на заклік бурмістра Язэпа Левановіча напасці на непрыяцеля. Каля ў прызначаны дзень на рынку царская ваяйнікі началі ізноў крываўдзіць і зневажаць маскоўскіх гандлярокаў, прагучай умоўны кліч «Пара! Пара!» — і выбухнула паўстанне [7, т. 2, с. XVIII]. На даламогу мяшчанам неўзабаве прыйшли выпушчаны з турмы ваенна-напалонінныя, і за некалькі гадзінай напружанага

бою была знішчаная ўся маскоўская залога. Уцякло толькі некалькі чалавек, якія, дабегшы да Рослава, паведамілі, што «могилевские мещане... изменили... ратных людей в Mogilevе всех порубили» [5, т. 3, с. 324]. Сямён Гарчакоў, Мацей Палуехтава, стралецкі галава Сафон Чэкін ды колькі афіцэрэў былі ўзяты ў палон і перададзены рэгулярнаму войску Рэчы Паспалітай.

У Падніпроўі тады дэйнічала палкоўнік Самуэль Кімчік і Гальшы Сурын. На прыклад Магілева, кірчаўцы таксама, ужо трэцім разам, расправілі з непрыяцельскай залогай ды адкрылі браму сваім. Тоэ ж зрабіў Чачэрск. Мінчане Даісны два разы пісалі генералу артылерыі Мікалаю Юдзіцкаму ў Даўгінава, каб той прыйшоў да іх пад горад, і яны згадзілі харугвы Юдзіцкага, пакуль ён не з'явіўся пад Даіснай і не прынёс горад з рук мяшчанай [5, т. 3, с. 347, 365]. Летам кароль і вялікі князь асобнай граматай адзначыў гераізм даісненцаў, якіх «усях маскоўскіх людзей, што ў Даісне заставаліся, высклі і замак ад непрыяцеля вызвалілі», і дараўваў амністыю каманданту за ранейшую капітуляцыю перад царскім войскам.

Палацак таксама рыхтаваўся да паўстання. Увесну там пры невялікай колькасці жыхароў (да 3000 чалавек) канцэнтраваліся значныя сілы маскоўскага войска: толькі стралкоўцы 992, а ў дадатак — драгунскія і салдацкія палкі. Ваявода Вялікі-Гагін быўся адхыду салдатай і драгунай, бо ад палацкіх мяшчанаў і шляхты чакаў «шатости», прасіў падмацаванняў. Палачане ў красавіку і сіпраўды пісалі да вялікага гетмана Паўла Сапегі, каб ён толькі падышоў з харугвамі пад горад, «да яны Палацак иму згадаць» [5, т. 3, с. 365]. Пра тое ж прасілі Юдзіцкага жыхары Себежа, і калі пад горад падышло войска Вялікага Княства Літоўскага, яны скліпі маскоўскага начальніка з ягонымі ратнікамі, а Себеж адкрылы сваім.

У траўні дайшло да пераносу ваенних дзеянняў на тэрыторыю Маскоўскай дзяржавы, прычым выконвалася гэта галоўным чынам сіламі партызыанаў. Генерал артылеріі і наваградскі кашталян Мікалаю Юдзіцкі разаслаў лісты жыхарам Палацкага і Себежскага паветаў, у якіх казаў мужыкам збріцаў ў аддзеле ды ісці вайною на Апоцкі і Пустарэзкі паветы. І сяляне ўзніліся. Яны стварылі партызанская аддзелы па 500 і больш чалавек ды пачалі хадзіць пад Апочку і Пустарэзку, дзе чынлі значную школу краю, займалі сялянін ды нападалі на царскія войска. А Юдзіцкі збріцаўся прывесці на падмогу партызанам сваю конніцу [5, т. 3, с. 384].

Пры такой актыўнасці ваенних дзеянняў на Беларусі пачыналася лета 1661 г., калі адбылася яшчэ адна падзея, якая істотна паўплывала на мілітарную ситуацыю.

Высільваючыся на два фронты, маскоўскі ўрад вырашыў як найхутчэй памыцца са Швецыяй, каб вызваліць дадатковыя сілы дзеля вайны з Рэччу Паспалітай. Шведы быўлі таксама не супраць замірэння, бо яны ўсё яшчэ ваявали з Дніяром. І вось у сакавіку 1661 г. у Кардзісе, паміж Дэрптам і Рэвелем, пачаліся доўгі і цяжкія перамовы Масквы са Стакгольмам.

Згодна з тэкстам «вечнага міру», падпісанага толькі 21 чэрвня, Маскоўская дзяржава саступала Швециі ўсё захопленыя раней у Інфлянтах гарады — Коценгаўзен, Дэрпт, Марыенбург, Найтгэузэн і інш., пры гэтым авабязвалася пакінуць у фартэцыях артылерью і хлебныя запасы — 15 тысячачу бочак зерня. Усе палонныя абменяваліся без выкупу. Праўда, у маскоўскай рэдакцыі дамовы было дапісано, што артыкул аб абмене не тычыцца тых палонных, якія не жадаюць выязджаць з Маскоўскай дзяржавы ці якія там добраахвотна пераходзіць ў праваслаўе. І першое і другое практична не падлягалі контролю. Усё гэта абуорыла шведскі бок. Выбухнула дыпламатычная сварка, якая трывала яшчэ бадай дзесяцігодзін.

Кардзіскі мір адлюстраваў усю марнасць вайны Маскоўскай дзяржавы са Швецыяй. Маскva мусіла вярнуцца да ўмоваў Стаўбюскага замірэння 1617 г. Але царскі ўрад радаваўся і з гэтага. Цяпер паспешліва здымаўся палкі са шведскага фронту і перакідаліся на тэрыторыю Беларусі. Для вайны з Рэччу Паспалітай спрабавалі наніці нават шведаў. У Галандыі зноў была арганізаваная масавая закупка зброяў. А крымскому хану, каб развараць ягоны хайрӯс з Янам Казімірам, паслы Аляксея Міхайлавіча прапаноўвалі штогадовую ўзнагароду 50 тысячаў рублёў [39, с. 53].

* Па іншых звестках — 7 тысячаў.

ЗМАРНЯВАНЫЯ ШАНЦЫ

Апошняя спроба паставіць непрыяцеля на калені,
апошняя спроба прадыктаваць цвердыя ўмовы
замірэння...

Збігнеў Вуйцік, гісторык

Летам 1661 г. Хаванскі ізноў зграмадзіў у Палацку вялікую армію. Абараючыся на фартцыю, ён мог цяпэр праводзіць мабільныя акцыі на абрашарах усіго Падзвіння. Неаднаразова пабіты вайвода прагнушы баявога рэваншу. Войска Міхала Паца стаяла тады калі Другі, а дыўзія правага крыла, якой кіраваў Мікалай Юдзіцкі, — паўз Дзісны. Каб зদабыць інфармацыю пра баяздольнасць і намеры непрыяцеля, абоўзялі Вялікага Княства Літоўскага выслалі у канцы ліпеня пад Палацку моцны пад'езд на чале з ротмістрам Крыштапам Адахоўскім — 15 харугваў панцырных, што складала паўтары тысячы вершнікаў. Неспадзянаван з'явіўшыся калі Палацка, Адахоўскі пабіў ворага і нават узяў «языкоў», ды пры вяртанні сутыкнуўся з маскоўскай пяхотай і пацярпей паразу. Хаванскі пасля далучэння да ягонага палка Ардзін-Нащокіна не стрымліўся і сам рушыў на войска Вялікага Княства. Цяпэр іхныя сілы па колькасці значна пераўзыходзілі дыўзіі Сапегі і Паца. Маскоўская армія рухалася правым берагам Дзвіны праста на Дзісну, дзе стала войска прагнушы крыла. У той небіспечнай ситуацыі Міхал Пац пагадаўся з неабходнасцю аўяднацца і паспяшаўся таксама да Дзісны, дзе дыўзія злучылася. Наблізіўшыся, варожая армія быў гатовы да бітвы, але іх раздзяляла Дзвіна. Ратнікі Хаванскага хадзелі дабудаваць мост, каб перарабрацца на левы бераг, аднак туды паспела падысці колькі харугваў гусараў і дэве драгунскія роты Княства, па пачалі ставіць умацаванні ля самай вады. Абстрольваючы іх з мушкетаў і артылерыі, царскае войска цэлы дзень спрабавала адкінуць гэтыя кволыя сілы ды ўсё ж перарапіцца цераз Дзвіну. На шчасце, пад вечар сюды прыйшла ўса дыўзія правага крыла. Цяпэр пра перарапіту Хаванскага не магло быць і мовы. Больш за тыдзень царскі вайвода стаяў перад абоўзом, абстрольваў левы бераг з гарматамі, а пасля павёў усю сваю армію назад да Палацка, каб перайсці Дзвіну там. Войска Вялікага Княства пайшло на сустэрн непрыяцелю і 27 жніўня спынілася на полі калі вёскі Палудавічы. Праз дзень адсюль да Хаванскага выправіўся моцны пад'езд (блізу 4 тысячаў коннікіў), які, аднак, вярнуўся з нічым. Яшчэ праз колькі дзён ужо Хаванскі прыслыў сюды свой піцціячыны пад'езд для выведкі. Усё скончылася сутычкай ды палонінамі з аборудзівакаў.

Якраз 6 верасня ў абоз пад Палудавічы вярнуліся вайсковыя паслы з Варшаўскага сойму. Сойм, на якім мусіла развязацца пытанне выплаты грошай жаўнерам ды праблеме застасканаў войска наагул, разглядаў гэта зусім павярхноўна. Затое куды больш сур'ёзна абміркоўвалася магчымасць элекцыі новага манарха пры жыцці Яна Казіміра. Былі ўхваленыя высокія падаткі, узнагароджаныя паслоўскай жаўнеры — вось усё, што зрабіў сойм для арміі Вялікага Княства, якое немаведама чым яшча трymалася. У дадатак да абедзвюх дыўзіяў прысылаў каралеўскіх камісараў [74, с. 31].

Абуранныя жаўнеры сабралі свой рэляцыяны соймік, на якім абміркоўвалі невязыёльныя весткі з Варшавы. Вінаватых шукалі сярод сенатарадаў і магнатаў. Асабліва скампраметавана выглядалі галоўныя кіраўнікі — гетман Сапегу ды Пацы, якіх выкryвалі ў карупцыі, ігнараванні агульнадзяржаўных інтэрэсаў, розных непрыстойнасцяў. Жаўнеры не маглі зразумець, чаму Сапегу ды Пацам былі вернутыя вялізныя сумы грошай (Сапегу, прыкладам, 100 000 злотых), выдаткованых тымі ў дзяржаўных патрэбах, а для выплаты старых даўготы войску сродкаў не знайшлося? Ніямаля абвінавачаннія прагучала на адрас бадай усёй вайсковай старшыны, якую Пац ды Сапега падбіralі, натуральна ж, са сваіх людзей. Войска не жадала больш падпрадкоўвацца Сапегу, Пацу, Юдзіцкаму, усім палкоўнікам і шэрагу ніжэйшых афіцэраў. Так у стане агульнага абурэння і ўзрушанасці 7 верасня пад Палудавічамі пачала стварацца канфедэрация войска Вялікага Княства Літоўскага. Праз тры дні было абрана кіраўніцтва — маршалак Казімір Жаромскі, віленскі столнік, і 12 ягоных дараднікаў.

Новы правадыр адрэзу выслаў моцны пад'езд конніцы пераймаць царскі скарб, а 19 верасня сканфедэраванае войска ўзялося дарабляць мост праці Дзвіну і перапраўляцца на правы бераг — у стary лагер Хаванскага, пакінуты царскім ратнікамі. Праўдападобна, што нейкая колькасць харугваў, напятых самім Пацам, не далаўчылася да апазыцыйнага вайсковага хаўрусу, а пайшала з абоўзным на Падляшша, да ваяводы Чарнецкага. Ледзь толькі паспела войска Жаромскага размісціцца ва ўмацаваным лагеры, як адрэзу з'явіўся і сам Хаванскі. Пасля дробных сутычак маскоўскія палкі адышли ў бок Палацка. Лагер за час перадышкі быў умацаваны яшчэ лепш: па ўсёй акружнасці жаўнеры выканапалі два акопы з брустверамі, зрабілі шанцы ды высеклі лес, які занадта блізка падступаўся да лагера з таго боку, адкуль чакалі непрыяцеля. Цяпэр канфедэраты адчувалі сябе спакайней. Аднак колькасная перавага непрыяцеля не выклікала алтызму: Хаванскі, аб'яднаны з Нашчокінам, меў не менш чым 20-тысячную армію, тады як пры маршалку Жаромскім было калі 12 тысячай жаўнеру. У 1661 г. усё войска Вялікага Княства Літоўскага ўжо не складала ранейшых 22 тысячай, та што адданых вялікаму гетману ды манарху харугваў засталася яшчэ меней.

Праз некаторы час канфедэраты неспадзянавана панеслі значныя страты. Спачатку 14 кастрычніка быў разбиты пад'езд палявога пісара Катоўскага, з сямі ротаў якога трох ўцяклі, страціўшы свае штандары, а са складу астатніх большая частка вершнікаў трапіла ў палон. Затым 18 кастрычніка абылася бітва галоўных сілаў. Калі маскоўскія ратнікі непадалёку ад лагера Жаромскага напалі на невялікі пад'езд Адахоўскага, на пабаявішчу мусілі выйсці ўсе харугвы маршалка, а праз момант перад імі ўжо выраслі ў лес гатовыя да боя шыкты ратнікаў Хаванскага ды загрукаталі маскоўскія гарматы. Шэсць разоў, кідаючыся ў атаку, войска Вялікага Княства пераходзіла праз дэве ручайні, якія раздзялялі пазіцыі армій. Дзейніцаў давялося ў вузкай, нязручнай мясцовасці, так што бальшыня харугваў не магла браць узделу ў сечы, а толькі назірала за ёй. Лік забітых і параненых жаўнеру, стражаных коніку ў той дзень засмушыў канфедэратаў. Пасля гэтага, сабраўшыся ў абозе, яны вырашылі служыць толькі да 11 лістапада таго ж года.

Ян Казімір, Сапега, Пац намагаліся хутчай зліквідаваць канфедэрацию Вялікага Княства да выратавання на маскоўскім фронце. Больш таго, каралеўскі двор планаваў правесці восенню маштабную наступальную кампанію, ачысціць ад акупантаў Падняпроўе. Такі план адпавядаў бы ўхвалам Варшаўскага сойму, на якім пры аблекаванні магчымага замірэння ў прысутнасці царскага пасла дэпутатаў адкінулі ўмовы маскоўскага боку ды вырашылі працягваць вайну [5, т. 3, с. 425]. Але канфедэраты пільна сачылі за дзеяннямі скампраметаванага кіраўніцтва і старалізаўшы заходы, скіраваныя на іх раскол. За спрабу дапамагчы Міхалу Пацу ўзяць апазыцыйныя вайсковыя хаўрусы пад свой упрыгожыў бывшы забіты «цнатлівы сярод цнатлівых» ротмістар Крыштап Адахоўскі і паранены паручнік абоўзона Акольскі. У абоз пад Кушлікі прыехалі дэлегаты ад польскіх канфедэратаў, якія ўтварылі свой супрацівадавы хаўрус яшчэ ў ліпені 1661 г. і мелі за маршалка Самуэля Свідэрскага. Дзякуючы сустрэчы, паўсталі ліга канфедэраций Кароны Польскай і Вялікага Княства Літоўскага, злучаных сталай карацістандэнцый і супрацоўніцтвам.

Некалькі тыдніў пасля буйной бітвы 18 кастрычніка Хаванскі не адступаўся ад лагера Жаромскага. За ўесь гэты час да канфедэратаў на падмогу прыйшлі толькі харугвы Кміціча і Хлявінскага. Іх з'яўленне не змяніла дыспрапорцыі сілаў, і зыход новай бітвы для войска Вялікага Княства, байды, не мог быць лепшым за папярэдні. Але на пачатку лістапада пад абоўз канфедэратаў падышла каронная радыкальна памяняла ситуацыю. Далучыліся таксама адданыя каралю роты Вялікага Княства, якіх ішлі пад Кушлікі з Яном Казімірам. Сам жа кароль, жадаючы асцярожна абясціці вайсковыя хаўрусы і зліквідаваць канфедэрацию, да лагера пакуль не спяшыўся, бо высланы ім зварот да жаўнеру-канфедэратаў выклікаў адмоўную рэакцыю войска. Вузкае прыдворное кола, асабліва абоўзова канцлеры — каронны і вялікакняскі, усур'ё разглядалі магчымасць гвалтоўнага задушэння Братскага хаўрусу (так называлася канфедэрация Вялікага Княства Літоўскага). З улікам гэтага і дыўзія Чарнецкага займала калі мяцежнага войска адпаведныя пазіцыі.

З прыходам падмацавання ў пад Кушлікі Жаромскі ды Чарнецкі з палкоўнікамі правялі вайсковую нараду і пастанавілі ў першую ж ноч граміць Хаванская. Планавалася, што за дзве гадзіны да світання ўся конніца і пяхота правага крыла на чале з маршалкам Жаромскім заатакуе маскоўскі або з фронту, а Чарнецкі са сваёй пяхотай і конніцай левага крыла наляіцца з тылу. Аднач уначы з 3 на 4 лістапада атаку давялося на якую гадзіну адкласці, бо пяхота Чарнецкага была яшчэ не гатовая да бою. Калі ўжо пачынала віднець, высветлілася, што маскоўская войска выхадзіць са свайго абоzu, каб адступіць да Полацка. Тады маршалак Жаромскі адразу ж загадаў атакаваць*. Конніца імкліва панеслася да апусцелага абоzu непрыяцеля і з-за густога туману не адразу прыкмеціла небяспеку, пакуль па ёй праста ва ўпор не адкрылы страляніны, прыладзіўшыся да рагацінаў, маскоўскія пяхотнікі. Каб адагнаць іх, спатрэбіўся агонь сваёй пахоты. Магутным націскам харугвы канфедэратаў і Чарнецкага двойчы спынілі рух усей групіўкі Хаванская і прымушалі ўсе адбівацца, а на трэці раз абарона маскоўскага войска была канчатковая зламаная. Паводле словаў узделеніка той сечы Яна Пачабута-Адляніцкага, «нашы бы разбору накінулісся на іх, змяшалі і... разарвалі іх шэрагі ды, на шаблі ўзяўшы, гналі іх, секучы і забіваючи, да самага Полацка» [23, с. 164]. Сам Хавансki дабег да Полацка і стаў за Палацою «с небольшими людьми». Адзін рэйтэр прымчыўся ў Невель, дзе распавёў царскому ваяводу пра ўсё, што здарылася, а два чалавекі на пяты дзень з'явіліся ажно ў Вялікіх Луках, дзе таксама паведамілі, што пад Кушлікамі царскіх «служильых людей іных посеклы и поранили, ... казну, порох и свинец, и наряд взяли и обоз весь разорили» [5, т. 3. с. 455].

Эта быў поўны разгром армii Хаванская. У руکі пераможцаў трапіла больш за сотню баевых штандараў непрыяцеля, 5 татарскіх бунчукоў, мнóstva гарматаў і нават славуты абраz Багародзіцы, які быў пры ваяводе Нашчокіну. Сам Нашчокін, паранены, выйшаў праз лясы да Полацка праз чатыры дні пасля бітвы. Сын баўрына і ваяводы Пётра Хаванскі трапіў у палон. Сирод палонных быў яшчэ 8 палкоўнікаў, па-над дзесяць ротмістраў, многа іншых афіцераў — агулам блізу 400 чалавек [29, с. 184; 77, с. 363].

Ужо на наступны дзень у абозе канфедэратаў пад Кушлікамі з'явіліся паслы крыйскага хана і ўкраінскіх казакаў, якіх прапаноўвалі разам ударыць па Москве. Але войска Вялікага Княства Літоўскага адмовілася ад паходу. Праз два дні прыхеялі каралеўскія камісары і агітавалі за тое саме, але зноў марна. Тым часам да войска вырышыў Ян Казімір, які ў дзень біты быў у Глыбокім ды там і даведаўся пра вялікапышную. Ужо 11 лістапада разам з канцлерам ён уядзіжаў у абоз пад Кушлікамі. Канфедэратаў супроты манарха гімнам ды гарматным салютам. Пад ногі яму кінулі 130 здабытых у непрыяцеля штандараў, татарскія бунчуку, іншыя трафеі. Паказалі палонных, наладзілі вялікі баль [31, с. 227—228]. Падставаў дзеля радасці хапала: пасля разгрому Хаванская і Нашчокіна можна было смела распачынаць паход «на Москву», каб перанесці веенныя дзеянні на єйную тэрыторыю.

Аднак ні пафас перамогі, ні каралеўскія заклікі не змянілі цвёрдай пазіцыі канфедэратаў, якія зноў адмовіліся ад выпрыўбы.

З Яном Казімірам яны не дазволілі ісці ніводнаму свайму палкоўніку. І збіятожаны манарх мусіў павірнуць на Глыбокое ды вяртацца ні з чым, прыхапіўши з сабой самага важнага палоннага — сына ваяводы Хаванская. Авойска на наступны дзень згарнула абоz і пайшло пад Асвею, там размясцілася ротамі па вёсках на адпачынак. Зімой канфедэратаў пакінулі Полячынку і перайшлі на поўдзень Беларусі, у Кобрынскую эканомію ды пад Слонім, дзе і пракарміца было лягчай, і да каронных канфедэратаў ды Варшавы блізка.

Па дарозе ў Польшчу, каролі затрымаліся ў Вільні. Доўгая аблога замка ўжо завяршалася. Невялікіе царскія залога ваяводы Данілы Мышэцкага зачыніліся ў першакласнай віленскай фартыцы і, адмалюючыся ад капітуляцыі, простица цягнула час. Пасля з'яўлення Яна Казіміра пад Вільні ён сёды ж прывёў свой полк з Пруссіі князь Багуслаў Радзівіл. Маскоўскім ратнікам, што сядзелі за

* Паводле іншых звестак пра намер Хаванская тэрмінова адвесці войска ў Полацак паведамілі Жаромскаму два царскія ратнікі, якія ўначы перабеглі ў лагер канфедэратаў [5, т. 3, с. 458].

мурамі, былі прапанаваныя выдатныя ўмовы здачы: кожны мог пайсці ў сваю дзяржаву, узяўшы з сабой гроши і маёмаць — хто сколькі панясе! Але Мышэцкі прасіў большага — дазволу праціці увесі хлеб і соль, а пад выдава ягонай маёмаць падаць 300 фурманак! Вядома ж, ані канцлер Пац, ані падканцлер Нарушэвіч не пайшлі на гэта. Войска пачало рыхтавацца да штурму. Тады маскоўскія ратнікі, змовіўшыся, самі напалі на Мышэцкага і, звязавшы ваяводу, капітулявалі. Над Мышэцкім быў наладжаны вайсковы суд. Пра жудасці, якія чыніў гэты маньяк падчас акупацыі Вільні, казалі самае ненверагоднае. Калі адзін праваслаўны святы, перакананыўшыся, што ў абароніцай ніякай масчы масцы пасыцяць, парадуў ваяводу за лепшае зদзін замак, той загадаў заладаваць папа ў марціру і са словамі «Ідзі цяпер да іх!» выбухнуў у бок непрыяцеля [32, с. 160]. Шмат бязвінай крыўі праліў Мышэцкі, не шкадуючы ні старога, ні малога. Людзей загадваў на кол насаджваць, цяжарных жаночых — кручком пад рэбрьы падвшвешваць... На віленскім рынку, дзе тыран чыніў свае злачынствы, на прыгавор суда Мышэцкаму адсеклі галаву [76, с. 133]. Катам быў нібыта ягоны ўласны кухар.

Маючы права вяртацца ў Маскоўскую дзяржаву, уся віленская залога, апрача 5 чалавек, самаходзі засталася служыць Рэчы Паспалітай.

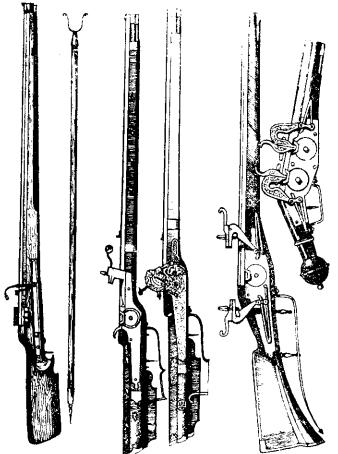
Пасля перамогі пад Кушлікамі да вывалаўненія Вільні з Беларусі прыйшла радасная вестка — здалася маскоўская залога і ў Гомелі. Яшчэ раней захопнікі пакінулі Браслаў: на загад цара камендант горада Фёдараў забраў усе каштоўнасці і вывёў сваіх салдат да рэйтараў у бяспечныя месцы, «а горады Бреславль і Кажын (Казын) — Г. С.» скже без остатку» [5, т. 3, с. 560]. Вывалаўненне гэтых гарадоў і сталася бадай апошній значайнай падзеяй тae зімы. Вялікае Княства і Карона мусілі неяк развязаць праблему сканфедэраванага войска, чакалі чарговага сойму, а знясленая Маскоўская дзяржава ўжо не магла праводзіць новых кампаній.

Вайна амаль спынілася. Па-ранейшаму дзейнічалі толькі партызаны ды паасобныя вайсковыя аддзелы, засланыя глыбей на акупаваныя землі. Так, у Падняпроўі, напрыклад, стаяў полк Гальянца Сурына, які складаўся з трох ротаў шляхты і вясімі ротаў узброенных сялянаў. Гэткія ж сілы дзейнічалі на поўначы Беларусі, пад Барысавам і ў іншых раёнах. Праіда, баракба, якую яны вялі супраць непрыяцеля, былі перманэнтна і мела толькі лакальнае значэнне. Яшчэ ў лістападзе 1661 г. нейкія мабільныя фармаванні з Беларусі хадзілі ваяваць пад Апочку, а на вясіні іх рэйды сагалі Вялікіх Лукаў. На Віцебшчыне другі год усё кантроліравалі невялікія вайсковыя аддзелы і партызаны з мясцовых сялянаў. Віцебскі ваявода Мікіта Бабарыкін скардзіўся цару, што яны «стоят безвыходно і хлебом всем завладели» [11, с. 138]. Вясной 1662 г. гэтымі ж сіламі пад Віцебскам быў разбіты значны маскоўскі пад'езд, які вёз хлебныя запасы з Полацка. А ў наступным годзе палачане і сяляне Полацкага павету разам з нейкім вайсковым аддзелам шматразова хадзілі супраць непрыяцеля на Невельшчыну [5, т. 3, с. 531].

Але царская ваяводы вадоладі тады яшчэ вялікімі абшарамі на Беларусі. Іхнае войска засталося, прынамсі, у паветах Браслаўскім і Амсціслаўскім, часткова — у Аршанскім, Полацкім, Рэчыцкім і Мазырскім. Яны ўтримлівалі такую важную фартыцыю, як Стары Быхаў, дзе стаяла вялізная залога — больш за 2200 чалавек, а таксама Барысаў ды падзвінскія гарады — Віцебск і Полацак. Масква перайшла да тактыкі выпаленія зямлі. Прыкладам, ваявода Пётра Далгарукі ў жніўні 1661 г. атрымаў загад пасылаць людзей пад Дуброўню, Боршу, Копысь, Шклou, Магілеў ды Крычаў, каб «тех горадов уезды повоевать и села и деревни пожеч». Ад ратнікаў патрабавалася забраці ўсіх жыхароў, жывелу і хлеб, а сена і салому — выпальваць. У такай мёртвай зоне не маглі б дзейнічыць ані партызаны, ані рэгуліярнае войска. Па якім часе Далярукі дакладаў цару пра спраўду выкананне загада: «те де места все от твоих ратных людей по Днепру развоеваны и деревни выжжены, и жилецких людей отнюдь никого нет» [5, т. 3, с. 446—447]. Спусташаючы край, галодныя ваяўнікі «щчыравалі», бо здабытым і жывіліся. Іх не маглі стрымаць нават загады начальнікаў. Прыйкладам, калі ваявода Талачанаў падышоў да Копысі, ён хацеў не штурмаваць, а пададліць горад і дачакацца капітуляцыі, якія спрабавалі іх спыніць, пазабівалі, аднаго палкоўніка паранілі ў руку, другога — стукнулі цаглінай па галаве.

Ротмістр гусарські з буздишанам (войска Речи Паспалітай першої палової XVII ст.)

Мушкет, стрэльбы з колавымі замкамі, аркебуз з двума куркамі і «Луфер» з двума колавымі замкамі. Реч Паспалітай, XVII ст.

Зіма 1661—1662 рр. видалася цеплая, зусім бяснежная. Да вясны рэкі так не пакрыліся лёдам. Польскіе канфедэраты бавілі час на кватэрах пад Кельцамі, а войска Вялікага Княства, не падначалене аніякай гетманскай уладзе,— паўднёвым заходзе Беларусі. Рэзідэнцыйя кіраўніцтва Братэрскага хайрусу і ранешаму заставаўся Кобрынь, а роты канфедэратаў паразходзіліся да гаспадарлі ўжо на Лідчыне і Слонімшчыне.

Царскі ўрад хацеў унікнуць абастрэнне вайны і таму, як і ў 1661 г., пасправаў зацянунуць час дыпламатычнымі перамовамі. Столінік Несцераў, прыехаўшы ў сакавіку ў Варшаву, сквядрждаў, што Аляксей Міхайлавіч гатовы тадыцаць замірэнне, аднак, калі сенатары выстайлі ўмовы — абаевская вартанне акупаваных тэрыторый, высветлілася, што Москва на гэта не пойдзе. Між тым, істрабаванне вярнуць захоплены землі стала ўжо прынцыповой пазіцыяй қалегатаў Вялікага Княства Літоўскага на ўсіх соймах, якія разглядалі мячы масісъ іамірэння з Маскоўскай дзяржавай. Прыкладам, калі польскі бок хіліцься за того, каб скончыць вайну, пакінуўшы цару частку захопленых тэрыторый, сенатары Вялікага Княства сварыліся з каронінмі і пагражалі, што ў такім разе іхняя дзяржава пойдзе вайной на Карону Польскую [5, т. 3, с. 420]. Гэтакая імпердасць пазіцыяй Вільні выяўлялася і пазней*.

Усё, пра што ўдалося дамовіцца вясной 1662 г., гэта абмен палоннымі. Реч Паспалітай хацела скрыстаць зручны момант ды вызваліць сваіх вязняў, асабтва палявога гетмана Вінцента Гасеўскага. Тым больш што мяніцца было на саго: у палоне трымалі 242 высокіе маскоўскіе чыны, сярод якіх — столінік Хаванскі-малодшы, князі Казлоўскі, Акінфаў, два Шчарбатавых, палкоўнікі, стралецкія чоловікі, дваране і дзеці баярскія. Для першага абмену камісіі з'ехаліся ў канцы

* Калі ў канцы 1662 г. да ўрада Речы Паспалітай прыехаў вядомы маскоўскі тыпламат Аланас Ардзін-Нашкін, каб дамовіцца пра замірэнне (царскі ўрад быў гатовы заступіць Смаленск і Северчынну, даць гроши на выплату даўготу канфедэратаў, калі яму таініцца паўднёвія Інфлянты), сенатары і камісары ад Вялікага Княства Літоўскага прости іміліся ўздељнічаць у перамовах з ім ды настойліва патрабавалі прызначаць

сакавіка — пачатку красавіка ў Смаленску. З маскоўскай няволі быў адпушчаны гетман Гасеўскі, палкоўнік Міхал Абуховіч ды Стэфан Невяроўскі і калі 200 жаўнеру. На пачатку восені адбыўся другі абмен палоннымі, на гэты раз — у Горах. Жаўнеры сканфедэраванага войска горача віталі вызваленага гетмана, але пра передачу яму ўлады над жамойцкай дывізіяй гаворкі пакуль не завадзілі.

У траўні 1662 г. царскі ўрад накіраваў на падмацаванне Старога Быхава і Барысава новыя палкі. Даведаўшыся пра маскоўскую ініцыятыву, канфедэраты выслалі на ўсход Беларусі 7 харугваў свайго войска, якое, аднак, не магло стрыманы мнонгага непрыяцельскага канвою і было разбітае недалёка ад Чавусаў. У той складанай стыгні Братэрскі хайруб абаевіці, што наагул перастае змагацца спрэві абароны краіны. Маўлія, ніхай гэта бярэ на сябе шляхта. І ўсё ж на пачатку чэрвеня канфедэраты зноў выслалі сваі войска на непрыяцеля: пад Барысаву рушыла 20 харугваў конніцы і 14 пяхоты [97, с. 209]. А ўжо ў ліпені таго ж года барысаўскі ваявода Хлопаў, змогшыся, разам з залогаю мусіў пакінуць Барысаву і адступіць да сваіх.

Наступны горад быў вызвалены ажно ў снежні. Гэта Усвят, здабыты штурмам невялікім сіламі палкоўніка Чарняўскага. Маскоўскі ваявода і шмат хто з ягоных ратнікі трапілі ў палон. Павольна, але ўсё ж наўхільна, агульнымі намаганнямі войска і насельніцтва, Беларусь крок за крокам вызвалалася ад акупантай. Здавалася, што, калі б перава Рэчы Паспалітай яшчэ трошкі павялічылася, гэта дазволіла б вярнуць дзяржавам ранешыя межы. Патрэбна было толькі, не адкладваючы, нанесці вызначальны ўдар па непрыяцелю.

Усё яшчэ колкавасна большая царская армія перажывала цяжкія для яе часы. Ратнікі не толькі па-ранешыму ўцікалі з тэрыторыі ваенных дзеяній, але і пераходзілі на бок Речы Паспалітай. У Смаленску, напрыклад, баючыся гэтага, салдатоў і стральцоў зусім не выпускалі з муры. Большая палова смаленскай шляхты ўсё адно скілілася да пераходу. З-за масавага выпуску медных грошай з прымусовым курсам (пар прыраўніў іх да сярэбраных) цяжкі крызіс перажывала эканоміка Маскоўскай дзяржавы. Ратнікі і украінскія казакі, якія атрымлівалі такія гроши, апыналіся ў асабліві складаным становішчы, бо за «пустыя» медныя сяляніне не хацелі нічога прадаваць. Кошт на прадукты сельскай гаспадаркі вырас месцамі ў 50 разоў.

У Маскоўскай дзяржаве шырыўся рух сяляніна ў халопаў супраць памешчыкаў, гатовы пераразіць ў вялікую антифеадальну вайну, а ў самой сталіцы ў 1662 г. выбухнуў «медны бунт» — паўстанне, выклікане абысцэнваннем грошай, падвышэннем падаткаў і спекуляцыямі. Напалоханы цар кінуў на паўстанцаў 10-тысячнае войска і пататкі бунту у крыва: было забіта, павешана і ці сасланы ў Сібір некалькі тысячячы чалавек.

Усё гэта стварала надзвычай спрыяльныя ўмовы для Речы Паспалітай, каб нанесці вyzначальны ўдары і дамагчыся поўнага рэваншу. Аднак... войска заставалася некіроўнае. Праходзіў час, і разам з ім марнаваліся шанцы на перамогу.

Каб нарэшце неяк выплаціць войску шматгадовыя даўгі ды вярнуць яго ў нармальны баяздольны стан, у другой палове ліпеня 1662 г. у Вільні сабралася скрабава-вайсковая камісія. Двор Речы Паспалітай надта хацеў, каб дырэктарам камісіі стаў Вінцэнт Гасеўскі, які карыстаўся сімпатыямі канфедэратаў. Калі ў траўні палівы гетман наведаў Кобрынь, жамойцкай дывізіі нават прапаноўвала абраць яго кіраўніком Братэрскага хайруса, але гэтага не магло дапусціць войска правага крыла і цвёрда выступіла супраць (што, дарэчы, аднавіла канфрантацию паміж дывізіямі). Сапегу ўгаварылі не складаць канкурантны палявому гетману, і камісія распачала паседжанні пад дырэктарствам Гасеўскага. Але ейную працу ўскладнілі сур'ёзныя непаразуменіі між камісарамі і дэпутатамі ад канфедэратаў. Камісія практычна не прымала аніякіх радыкальных пастановаў. Тады прыхільнікі Сапегі накіравалі сваіх паслоў да вялікага гетмана з просьбай асабіста прыехаць у Вільню. Сапега з'явіўся ў сталіцы 31 жніўня і, хоць афіцыйна не браў удзелу ў паседжаннях, упільваў на працу камісіі праз сваіх людзей. У Кобрыні канфедэраты таксама захваляваліся. То, што адбывалася ў Вільні, іх усё больш непакоіла. Яны пісалі лісты Гасеўскаму як дырэктару камісіі, пасыпалі сваіх дэпутатаў, патрабуючы неадкладнага вырашэння праблемы: аплаты, гарантый іхных правоў, востра ставілі

пытание пра дзейнасць манетных двароў: канфедэраты не верылі справаздачам Ціта Бараціні — арандатарава Кракаўскай менніцы, сцвярджалі, што той адно абрэкае дзяржаву і жадалі ўласнага кантролю, каб высьветліць, куды і на што ідуць выбытыя ім мільёны шэлегаў [97, s. 221]. Да віленскай камісіі па-ранешаму не вырашала праблемаў канфедэратаў.

Тады ў жаўнеру ўзнікі падазрэнні, ці не праз Гасеўскага ўсё гэта чыніцца? Ці не мае на мэце сам дырэктар камісіі ліквідацыю Братэрскага хаўруса, без таго раз'яднанага? Маршалак Жаромскі, які і раней вылучаўся сваёй памяркоўнасцю, цяпер праста раздражняў рашучыя канфедэратаў. Асаблів непрыемным было ягонае саўбэрства з Гасеўскім. Намеснік Жаромскага мазырскі маршалак Канстанцін Катоўскі займаў у дачыненні да ўладаў самыя радыкальныя пазіцыі і баяўся, што згодніцва Жаромскага прывядзе да здрады інтэрэсам хаўрусу.

Што да Гасеўскага, дык той сапраўды быў не tym, кім падаваўся войску. Летам 1662 года ён канчаткову вызначыў свае пазіцыі: стаў на бок двара, за добрую суму грошей аддаў сімпаты прафранцузскай партыі. Цяпер у шчыльны сувязі з канцлерам Крыштапам Пацам паляві гетман шукаў магчымасці, каб як найхутчай і без аслабівага гвалту распусciць канфедэрацию.

Войска выбухнула сліпым жаданнем помсты, калі 22 лістапада на вайсковай сесіі ў Вільні Катоўскі паказаў шыфраваны лічбамі ліст канцлеру Паца, адрасаваны Гасеўскаму. Сумненні адпалі — змова! Канфедэраты адразу ж высалілі да Вільні свой аддзел на чале з Хлявінскім і Навашынскім, якім было загадана скапіц Гасеўскага разам з ягоным хаўруснікам Жаромскім ды прывесці ў абоз дзеля суда, а калі тыя не паддадуцца — забіць. Палявы гетман абвінавачаўся ў самых цяжкіх грахах. Жаўнеры, прыкладам, лічылі, што якіч падчас маскоўскага палону Гасеўскі змовіўся з царскім урадам аддаць у вечнае валоданне за добрыя гроши Смаленшчыну і Севершчыну, а Москва паабязала за гэта пастаўіць яго ваяводам на тых землях. Хадзілі чуткі, што палявы гетман разам з каралём хацеў запрасіць на Беларусь шведаў, казакаў ды татараў, каб падпарадкаваць канфедэратаў сілай, а непакорных — пакараць смерцю. Быццам пацвярджалі існаванне змовы звесткі, што з пісьмовага дазволу Гасеўскага і Жаромскага па Дзвіне да Рыгі прыйшли стругі з маскоўскім купцамі, а царскі дыпламат Нашчокін тым часам нібыта сустракаўся з каралём. Дзеялі чаго? Ці не па справе той змовы, што распачаў Гасеўскі?

Раз'яўтраныя жаўнеры праглі помсты. Конны аддзел паручніка Навашынскага і Хлявінскага — блізу 500 вершнікаў — з'явіўся ў сталіцы ўжо пад ноч на 25 лістапада. Даведаўшыся ад рэзідэнта вайсковых дэпутатаў камісіі палкоўніка пандырнай харугвы Невяроўскага, што Жаромскі ў кляштары кармелітаў, частка канфедэратаў паспяшчалася туды. Воля ўсяго войска такая, запатрываўся з каралём хацеў запрасіць на Беларусь шведаў, казакаў ды татараў, а пасля калі Дубінак, недалёка ад Вільні, пасеклі шаблямі і кінулі, не дазваляючы хаваць, — «каб усім скарумпаваным быў страх» [76, s. 178]. Уранку Хлявінскі, як добры знаёмы гетмана, без цяжкасці ўвайшоў у дом Гасеўскага і таксама давёў да ведама рагненне войска — ехаць у абоз дзеля адказу. Гетман спаслаўся на тое, што нядужы, і не хацеў пакідаць свайго пакою, але Хлявінскі ўльтыматычна патрабаваў ехаць. Абараніць Гасеўскага не было каму: пяхота, правартаваўшы ўсю ноч, пайшла адпачываць. Калі 8 гадзінай раніцы канфедэраты, пасадзіўшы гетмана ў карэту, пад канвоем вывозілі яго з Вільні. 29 лістапада дасягнулі Волы*, інатоў жаўнеру ўшыльна абступіў карэту з асуджаным Гасеўскім. Проста ў вечы кідалі яму абвінавачанні ў здрадзе айчыне і войску, гідкія абрэзы, загадвалі рыхтавацца да смерці. На кучы каменія Гасеўскага прымусілі спавяданца ксяндзу. Але раптам, асадзіўшы ксяндза, Навашынскі першы стрэліў у галаву гетману, калі той яшчэ маліўся. Пасля, як той упаў, — падалі страліць іншыя, ажно пакуль не знявічэлі цела яшчеснага. Так загінуў герой шмат якіх бітваў, мужны і непахісны абаронца айчыны, якому давялося пера-жыць больш чым трохгадовы маскоўскі палон, — загінуў як здраднік.

* Па іншых звестках трагедыя адбылася калі мястечка Астрына ў Лідскім павеце, недалёка ад ракі Котры.

Забойства палявога гетмана было здарэннем яшчэ нечуваным ва ўсёй Рэчы Паспалітай. Гэтае злачынства канфедэратаў адштурхнула ад іх сімпатіі грамадства. Ды і сярод самога Братэрскага хаўрусу адразу пачаўся разлад. Радыкальнае кола, якое несла адказнасць за забойства, засталося ў абласці меншасці. Жамойцкая дывізія ўскладала ўсю віну на праўца хаўруса, бо Катоўскі, Хлявінскі і Навашынскі былі з арміі Сапегі, але да інспіратараў расправы належала і афіцэр дывізіі левага крыла Невяроўскі [23, s. 65]. У тыхіх умовах, перажываючыя маральныя крэзі, войска Вялікага Княства Літоўскага зноў раздзялілася на два крылы і ў студзені 1663 г. адышло на зімовыя кватэры: жамойцкая дывізія — на Жамойць, а сапежынска — на Беларусь, на памежжа Віленскага і Наваградзкага ваяводстваў. Цяпер абозны Міхал Пац, сваяк забітага гетмана, якога Катоўскі пры кожнай нагодзе называў «ворагам шляхецкай свабоды і залатой вольны», меў рэальную магчымасць усталяваць сваю ўладу над разгубленымі жаўнерамі жамойцкага войска. Спачатку ён скінуў на свой бок бальшыню афіцэраў, а пасля з невялікім аддзелам раптоўна з'явіўся ў Вільні, сканцаваўшы забойцу, у прыватнасці, Невяроўскага, Хлявінскага (Навашынскі паспей уячыў ў маскоўскую дзяржаву), лідэра канфедэратаў Катоўскага, а затым авалодаў артылерый. Наступнага дня, 24 красавіка, уся старшыня мяцежнай дывізіі паддалася і прысягнула на вернасць Рэчы Паспалітай. Войска левага крыла цалкам адцуралася арыштаванымі злачынцаў і 5 траўня 1663 г. падпісала пагадненне з каралёўскай камісіяй, паводле якога канфедэраторы распускалася. Пры гэтым усім жаўнерам, што ўваходзілі ў Братэрскі хаўрус, за выключэннем забойцаў палявога гетмана, гарантавалася амністыя. Урад паабяцаў неўзабаве выплаціць войску 5 мільёнаў злотых (увесі дoug складаў калі 13 мільёнаў). Спаліўшы акт канфедэраторы, харугвы выказаўся за тое, каб палявым гетманам стаў абозны Міхал Пац (да зацверджання яго на гэтай пасадзе каралём). Новы начальнік загадаў усім харугвам левага крыла зброяцца пад Чырвоным Дварам, што калі Нясвіжка, якіч па якім часе жамойцкая дывізія атрымала загад ісці на Падляшша — памагачы каралю ўтамоўца каронных канфедэратораў Свідерскага. Было спадзяванне, што абыдзенцы без крэвы: дэманстрацыя сілаў Паца і дывізіі Чарнецкага павінна была падштурхнуць тых да самароспуску. Сапраўды, нават звесткі пра сцягванне Пацайскай арміі пад Нясвіж аслаблялі рыхтаваныя польскіх канфедэратораў. Але харугвы Вялікага Княства збраліся да Паца вельмі марудна. Жаўнеры не мелі анікай ахвоты ісці на сваіх быльх хаўруснікаў. Іншы ж нават ухвалілі цвёрдасць канфедэраторы Свідерскага.

Сам Міхал Пац доўгі час быў заклочаны праблемай утрымання арыштаваных лідэраў Братэрскага хаўрусу, бо ім шмат хто спачував. Калі б пакінуў іх у вязніцы, то варта магла б выпуціць арыштаваных на волю. Спачатку Пац трymаў закутых вязняў пры войску, вазіў з сабою, аднак яны мелі напулянісць і ў харугвах. Найміты, прыкладам, прасіў вызваліць на іхніх паруки паручніка Ешмана. Пытанне развязалася толькі пасля таго, як Пац напрыканцы траўня выслаў арыштаваных да Мальбарка*. А ягоная дывізія так увесі чэрвень і прастаяла на Беларусь, хоць да маршу на Падляшша яе залікалі і ваявода Чарнецкі, і канцлер Пац, і віленскі біскуп Белазор.

Хто ведае, чым скончыўся ба паход арміі Міхала Паца на польскіх канфедэратаў? На пачасце, ёй ужо не спатрэбілася гэтага рабіць: 2 ліпеня 1663 г. канфедэраторы Свідерскага была распушчаная [74, s. 45]. Цяпер з'яўлялася магчымасць ажыццяўіць даўно запланаваную агульную наступальную кампанію супраць маскоўской дзяржавы, перанесці вайну за Дняпро. Праўда, дывізія пра-вага крыла, размежаваная калі Горадні, Ліді, Ваўкавыскі Слонімі, была ўсё яшчэ пад кантролем канфедэратаў. 4 жніўня ў Мастах пасля перамовы з каралём і вялікім князем было падпісаны пагадненне пра роспуск арганізацыі мяцежных жаўнероў і ў Сапежынскай дывізіі. За гэтага войска атрымала амністыю і гарантую

* Суд над забойцамі Гасеўскага адбыўся ажно напрыканцы 1664 г. у Варшаве. Чатырох — Катоўскага, Наркевича, Невяроўскага і Ястрэмскага — засудзілі на смерць. Каралі іх 3 студзені 1665 г. пры зачыненых брамах, атачыўшы рынак моцнай аховай пяхоты. Палкоўніку Невяроўскаму і Катоўскаму адсеклі галовы, пасля чаго — чвартавалі целы. Наркевича і Ястрэмскага толькі абеагталі. А вось галоўны злачынца Навашынскі а酣алеў, бо ўцекаў у Москву. Пазней яго выдалі Рэчы Паспалітай; забойцу пасадзілі ў вязніцу і, праўда падобна, смерцю не каралі [78, s. 167].

Выбранецкая пехота Речи Паспалайтей.

Арбалет з гранатою.

выплаты шматгадовых грашовых даўгоў. Узначаліў дывізію, як і раней, вялікі гетман Павел Сапега.

Зноў армія Вялікага Княства, хоць і раздзеленая на два крылы, была ў стане праводзіць буйныя аперациі. Універсал карала і вялікага князя абвясціў дутэчаканы марш на ўсход, да Дняпра *. Удалая кампанія магла не толькі давесці вайну да пераможнага канца, але і да памагчы двару абраць каралём французскага кандыдата. Аднак паход і на гэты раз... правалаўваўся.

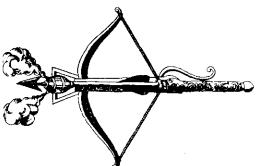
Паміж асноўнымі групукамі магнату Вялікага Княства пачалася барацьба за пасаду палявога гетмана. Абозны Міхал Пац пакуль толькі часова выконваў гэтыя абавязкі на жаданне жамойцкай дывізіі. Перадача яму палявога булавы карабеўскім універсалам дазволіла б Падам сканцэнтраваць у сваіх руках магутную ўладу (Крыштап Пац заставаўся канцлерам Вялікага Княства Літоўскага). Яшчэ ў ліпені Сапега і Радзівіл выказаліся, што для пасады палявога гетмана куды больш адпавядзе Палубінскі, чымся Патоцкі. Але ў Варшаве мала зважалі на іх меркаванні, затое прыслухоўваліся да канцлеров. І ў канцы ліпеня кароль вырашыў пытанне на карысць абронага Міхала Паца. Праўда, абвяшчаны гэта не спяшаўся — чакаў распуску канфедэратаў ў правым крыле арміі.

Згодна з планам наступальний кампаніі, першай да Дняпра пайшла дывізія Міхала Паца. Ей было загадана размящчаць каля Рэчыцы. Дынізія Сапегі мусіла заняць пазіцыі паміж Шкловам і Воршай. Каронная армія з самім каралём Янам Казіміром і вялікім гетманам Станіславам Патоцкім выправілася на Украіну. Але паколькі ёся кампанія з'яўлялася стрыжнем задуманай дваром

* Відаць, рыхтуючы запланаваны паход, на Москву накіроўвалі выведніка і дыверсанты. Гэтак, дарагабужскі намеснік Альбрэхт Ешман паслаў тады двух выведнікаў збіраць інформацыю да скупляць порах і волова. А ў лістападзе 1663 г. дыверсійная група здолела ўзарваць паraphавы склады ў Пскоўскім крамлі, якія надзвычай пільна ахоўваліся. Выбухам былі моцна пашкоджаны сцены крэпасці.

Гусарскі даспех войскай Речы Паспалайтей, XVII ст.

праграмы элекцыі французскага кандыдата, дык апазіцыя пачала наўмысна правальваць яе. Да Дняпра дывізіі падышлі ўжо глыбокай восенню. Правае крыло спынілася каля Міхавічай, левое — каля Прудкоў. Пад Рочыцу Пац не пераходзіў, бо землі ад Бабруйска да Чарнігава былі страшнай спустошаныя. Харугвы стаялі ў чаканні выплаты грошай за службу, часам турбууючы непрыяцеля пад'ездамі, якія выпраўлялі пад Смаленск. Зноў узмаднілася канфрантантская паміж дывізіямі. Сапега і не збраўся ўдзельнічаць у выправе. Частка ягоных жаўнероў стала ад'яджаць дадому. Каб праправіца становішча, кароль і вялікі князь накіраваў на Беларусь камісару — вялікага маршала Крыштапа Завішу і віленскага падскарбя. Завіша з'явіўся ў Пацавым узбое пад Прудкамі на пачатку снежня. Грошай войску ён не прывёў, затое аддаў Пацу гетманскую булаву і прывілей на Смаленскае ваяводства. Разам з палівым гетманам яму ўдалося схіліць жамойцкую дывізію працягваць службу і памірыцца з правым крылом. Тым часам Сапега дзялілі кепскага здароўя збіраўся наагула ад'ехаць дахаты. За ім планавалі пакінуць дывізію і Палубінскі, і Юдзіцкі, а гэта магло бы прывесці да самаліквідацыі салежынскага крыла, паколькі ўзбое не засталася бы камандзіраў, здольных кіраваць такім войском [96, с. 22]. Добра, што паспей Завіша, які змог затрымаць і гэтую дывізію ў полі. Але Сапега ўё ж не згадаўся весці войска да карала на Украіну. Ен перадаў кіраўніцтва арміі палівому пісару Аляксандру Палубінскаму і ад'ехаў.

У апошніх дні 1663 г. абедзве дывізіі паасобна рушылі на поўдзень, на злучэнне з палікамі. Праходзячы каля Рослава, палівы гетман Пац, якому манарх на час кампаніі перадаў агульнае кіраўніцтва ўсім войскам Вялікага Княства Літоўскага, затрымаўся з часткай харугвой, каб здабыць гэтыя гарадок. Але авалодаць Рославам было не так проста. Першыя штурмы, пакуль не падышла пяхота, нічога не далі. «Под такім курнікам», як называў гарадок Пачабут-Адляніцкі, давялося працьбы каля двух тыдняў. Неіх сядзібы людзі з палка Гальшына Сурына падпалілі вежу рослаўскіх умацаванняў, але ніхто не быў гатовы да штурму, і аперасыя не мела посыпку. Каля ж нарэшце з'явілася пяхота ды артылерыя, зусім не заставалася часу для дзеянняў. Дывізія правага крыла адышла ўжо далёка на поўдзень. Так і не здабыўши Рослава, войска Паца 14 студзеня 1664 г. рушыла праз ёй кірунку Бранска, пад якім разбіла 2 тысячи райтараў, а пасля пайшло праз Даенсу на Сейц.

Усе сілы Вялікага Княства Літоўскага і Кароны Польскай, што бралі ўдзел у задніпрубліскім выправе, налічвалі агулам пад 32 тысячи чалавек. У той жа час дзеянная армія Маскоўскай дзяржавы на 1663 г., паводле каштарыскіх спісаў, складала 93 570 ратнікаў, абалсютная большыня якіх стаяла па заходній і паўднёвай мяжы, а разам з палкавымі казакамі яна магла склаць 122 тысяччай [65, с. 7, 12]. Пры гэтым больш чым палова арміі ўхадзіла ўк тэх званыя палкі іншаземнага строю — 55 салдацкіх і 20 райтарскіх. Апроч таго, існавалі яшчэ магутныя дадатковыя сілы — гарадскія залогі і запасныя палкі, у якіх было да 92 тысячай чалавек. Прыкладам, у Полацку сядзела 1355 царскіх ратнікаў, у Віцебску — 1434, у Старым Быхаве — 1000. Так што маскоўскі ўрад падчас зімовай кампаніі 1663—1664 гг. за Дняпро меў пад кіраўніцтвам сваіх ваяводаў фантастычна вялікую армію — блізу 215 000 чалавек [65, с. 18].

Пакуль войска Вялікага Княства ішло на злучнине з каронным, тое трymала ўзбое Глухай — умацаваны горад на самай мяжы Украіны з Маскоўскай дзяржавай. Прыведзеныя дывізіі Палубінскага і Паця наведаў і агледзеў сам Ян Казімір, прычым быў прыменна ўражаны пабачным. Але праз якія дзені два сенат Речы Паспалайтей з прычыны складанага становішча ў Польшчы прыняў рашэнне спыніць наступальныя дзеянні на ўсходзе. Прычынай трывогі быў перадусім рошка Любамірскага і сапраўдная вайна з ягоным войскам. Да таго ж близілася вясна з ейнымі бездзарожжамі, а маскоўскія ваяводы ўжо падцягнулі вялікія сілы і пачыналі контрудзейні. Перспектывы паходу не выглядалі такімі прыгабовымі. Таму кіраўніцтва вырашыла паслаць на тэррыторыю Маскоўскай дзяржавы толькі 12-тысячны корпус пад кіраўніцтвам палявога пісара Аляксандра Палубінскага і паручніка панцырнай харугвы Стэфана Біздзінскага. Галубыя ж сілы 21 лютага павярнулі назад. Пац павёў сваіх у кірунку Старадуба, а Чарнекі з дывізіяй мусіў стаць на Даенсне. Цяпер ужо ім трэба было адбівацца ад непрыяцеля.

Праз тыдзень маскоўскі ваявода Рамаданоўскі злучыў свае сілы з украін-

скімі казакамі гетмана Брухавецкага і пайшоў да Дзясны, прости на войска караля. Тады харугвы Вялікага Княства засталіся з палікамі, каб тут, за Дзясной, дап'яццёло вялікую бітву. Яны стаялі ў баявым парадку на полі, недалёка ад ракі, і чакалі Рамаданоўскага да Брухавецкага з другога берагу, пакрытага лесам. Але тыя, падышоўшы, спыніліся ў лесе і не выходзілі на сечу [23, с. 200—202]. Чакалі лепшага моманту, каб налянець на расцягнутую армию, калі яна пойдзе далей. Прастаяўшы так некалькі дзён, Ян Казімір павёў сваіх на Ноўгарод-Северскі, затым — да Старадуба. Па дарозе дывізіі разышліся: каронная пайшила да сваіх межаў, а войска Пада, з якім застаўся манарх, — далей на Старадуб. Якраз тады пачулі, што корпус Палубінскага і Біздзінскага пасля глыбокага рэйду на маскоўскі зямлі, разгромішы пад'езд Чаркаскага, вяртаецца назад.

У сяроддніе сакавіка Ян Казімір з часткай войска Вялікага Княства Літоўскага пайшоў на Магілев, а астатнія харугвы спыніліся адпачываць па вёсках каля Старадуба. Амаль адразу да іх стала набліжацца 30-тысічнае царская армія Чаркаскага [23, с. 207]. Пра бітву не магло ісці і гаворкі: мала таго, што ёсць вызначыла колькасна дыспрапорція сілаў, дык Пацавы харугвы, стомленыя доўгай зімовай кампаніяй, яшчэ і галадалі, былі здэмарализаваны. Таму ад Старадуба яны хуччэй рушылі да пушчы і ракі Іпуць. Царская ж палкі — наўзядагон. У лясах непрыяцель наткнуўся на пяхотны полк Хрысціяна Людвіка Калкстайна і, хоць той добра барабаніўся, разбіў яго ды пагнаўся за артылерый. Тры дні адыходзіла войска палявога гетмана Пада праз пушчу, перадаўвалася мноства рэк, пакуль нарэшце 21 сакавіка не выйшла да Крычава, страйшы артылерыю, абос, мноства коняў. Загінуў увесці полк Калкстайна. Змучаных жаўнеруў цяпер цяжка было называць армій. Балазе маскоўскія ваяводы не адва-
жыліся наступаць далей.

З канца сакавіка Пацавы харугвы размясціліся адпачываць паміж Бярэзінай і Дняпром. Сам палявы гетман спыніўся ў Шклове. Раскватараўанае войска мусіла трывама пад аховай стратэгічнай дарогі на заход. Абміркоўваючы вененне становішча на паседжанні ў Менску на пачатку траўня, сенатары пастановілі выдаць універсал пра збор паспалітага рушання.

На поўначы Беларусі ўжо ў канцы красавіка 1664 г. актыўізаваўся ваявода Хаванска, у корпусе якога тады налічвалася амаль 4 тысічы ратнікаў [5, т. 3, с. 562]. Прымушаны адступіць да Віцебска, у траўні ён выйшаў адтуль ужо з 5-тысічным войскам. З усходу да Рослава на злукчине з ім выпраўлялася армія ваявода Чаркаскага і Празароўскага. Нельга было дапускніць іхнага абліднання. У небяспечнай ситуацыі Міхал Пад паспэў сабраць пад Смалянамі 3 тысічы жаўнеруў і рушыў на Хаванска. Той ужо павярнуў і пачаў ізноў адступаць да Віцебска, калі харугвы палявога гетмана дагналі непрыяцеля і 16 чэрвеня дазванія разгромілі яго. Сам Хаванскі ледзь не трапіў у палон. Выратавала ваяводу тое, што ён скінуўся пад мостам. Калі ж давяляся пісаць справаўдзачу цару пра апошні бой, Хаванскі, як падае Маріёўская хроніка, загадаў паддзячаму: «Пиши, ровны был бой з паном Пощом...» [19, с. 243]. Так і выходзіла па ваяводскіх адпісках, што царскае войска зусім не ведала паразаў.

А гетман Міхал Пад пасля бітвы ablажыў Віцебск. Праўда, авалодаць горадам не здолеў. Затое ў тым жа годзе была нарашце вызваленая другая важная фартэця — Стары Быхаў. Пры гэтым мяшчане выгнали з горада маскоўскую залогу без дапамогі войска, сваімі ўласнімі сіламі [80, т. 2, с. 3].

У такой сітуацыі знясіленыя дзяржавы згадзіліся на новыя перамовы пра замірэнне. Пачаць іх задумалі ў чэрвені 1664 г. у Дуравічах, на Смаленшчыне.

АНДРУСАВА

«Ці замірэнне на 12 гадоў на нашых умовах,
ці вайна».

З патрабаванняў камісараў
Рэчы Паспалітай

Ініцыятарам новай сустрэчы ўпаўнаважаных выступіла ізоў Масква. Царскі пасол яцця напачатку 1664 г. вазіў Яну Казіміру грамату ад Аляксандра Міхайлавіча, у якой пропаноўвалася пачаць чарговыя перамовы. Пасля візіту камісара Самуэля Венслайскага ў Маскве авбода бакі пагадзіліся пачаць сустрэчы ўвесну на Смаленшчыне.

Маскоўскія паслы, прыехаўшы ў траўні ў Смаленск, ужо мелі падрабязную царскую інструкцыю таго, што патрабона выспрачаць у камісараў Рэчы Паспалітай. Аляксандар Міхайлавіч загадаў ім настойваць на правядзенні міжы па Дніпры, апрача таго — за Палац стояць крепко», нават гроши вялікія за яго пропаноўваць, як, зрешты, і з Дынабург. Калі ж такія ўмовы не пройдуть, паслы мусілі настойваць на далученні да Маскоўскай дзяржавы Смаленска з 14 гарадамі і патрабаваць, каб урад Рэчы Паспалітай не перарабляў цэркви на касцёлы на заход ад Дніпра, каб даў воюю казакам ды прызнаў права маскоўскага манарха туцьлавацца царом «Малай і Белай Расеі», бо, маўляў, гарады гэтых краінаў здаўна належалі Маскоўшчыне (?)».

Аднак распачатыя ў Дуравічах перамовы з першых дзён ішлі зусім не па плане маскоўскіх паслоў. Спачатку час бавіўся ўзаёмнымі папрокамі ды бурнімі спречкамі, а потым усё ўперлася ў цвёрдую пазіцыю камісараў — правадаць дзяржавайную мяжу толькі паводле ўмоваў Палянійскага замірэння 1634 г.! У дадатак на Віцебшчыну тым часам быў разгромлены Хаванска, войска Вялікага Княства Літоўскага завалодала ягоным абозам, што таксама адбілася на настроях дыпламатаў у Дуравічах. Праўда, тады ж ваявода Сумарокав з ратнікамі налягнуў пад Люцинію на Другу, беспакарана выпаліў іе і пасек жыхароў.

Каб прымусіць камісараў адступіць, скіліць іх да кампрамісаў, пісалі цару з Дуравічай князі Юры Далгарукі і Апанас Ардзін-Нашчокін, траба правесці пасляховую вененне акцыю і добра пабіць «Літуў». Адзін раіў паслацаў армію ваяводы Чаркаскага да Дніпра, ваяваць паміж Магілевам і Быхавам, другі — заatakаваць Падзвінне. І ў канцы чэрвені 1664 г. Аляксандар Міхайлавіч загадаў Чаркаскаму рушыць з палкамі на Воршу — «литовских людзей приводзіць к миру». Яму трэба было падысці з войскам да месца перамовы на 30 верстах і пасыльць да сваіх паслоў «суроўых і ростом дородных» ратнікаў, якія б гучна пыталіся пра пазіцыі ўпаўнаважаных ад Рэчы Паспалітай. Аднак камісіі ні на крок не наблізіліся да пагаднення і пасля сёмыя на ліку сустрэчы. Масква ўжо саступіла Рэчы Паспалітай і Палацак і Дынабург, і задніпроўскія землі, а камісары цвёрда стаялі на сваім, патрабуючы вызвалення ўсёй акупаванай тэрыторыі ды яшчэ і 10 мільёнаў злотых у якісімі компенсаціямі за разбуронні. «Вы пабралі нашы гарады падчас нашай бездапаможнасці, калі ў нас было шмат ворагаў; і хоць пан Бог пакараў нас за грэхі, — ад усіх непрыяцеляў вызваліў, і засталіся ў нас непрыяцелем адны вы, — гаварылі яны маскоўскім паслам. — Мы і з вами хочамі миру, толькі вярніце нам усё, а не вернене — мы будзем вяртаць сваё шабляю» [64, т. 11, с. 163].

У ліпені камісіі зрабілі трохтыднёвы перыядынак. Цар адклікаў за нерашучасці Чаркаскага ды паставіў кіраваць войскам князя Далгарукага, які, даручы, таксама не адважыўся заходаць далей на заход і трывама засядалі палкі каля Шклова. Ардзін-Нашчокін манарх чарговы раз прайнструктаваў, загадаўшы яму «комисаров подкіпаваць всячески». Але перамовы, узноўленыя ў жніўні, сталі яшчэ карацейшыя. За Смаленск, Палацак, Дынабург, Севершчыну ды іншыя землі маскоўскія паслы пропанавалі тры мільёны, а ў дадатак асабіста камісарам — фтураў на тыры тысячы рублёў. Да ёсць марна: тыя засталіся на сваіх пазіцыях, і, адмовіўшыся ад усяго, ад'ехалі. Наступная сустрэча была прызначаная ажно на лета 1665 г.

Тым часам вялізная армія ваяводы Далгарукага ўжо стаяла ў Беларускім Падніпроўї. Шклоў і Копысь яна захапіць не змагла, затое трымалася за Дуб-

роїнню. Ратнікаў найбольш займала праблема пракорму. Яны ізноў шнырылі па спустошанай зямлі, выбіралі ўсё дарэшты, палілі недапаленя яхаты, хапалі ў палон людзей, дзе гналі іх у Маскоўшчыну. Абоз Дарагуракага хутка быў пера-поўнены зняволенымі жанчынамі і дзячугатамі, і цар даў тры дні на тое, каб усіх іх вывезці або прадаць [64, т. 11, с. 165].

Значных ваеных падзеяў у другой палове 1664 г. байдз і не было, калі не браць пад увагу лакальных сутычак. Часова трапілі пад аблогу Палацак і Дына-бург. А летам пры абломене палоннымі паміж харугвамі палкоўніка Чарняўскага і маскоўскім войскам Рамаданоўскага царскія ваяводы ізноў падманулі супер-ніка: прывялі толькі трох палонных, тады як Чарняўскі адпушціў нават звыш абломену чалавек дванаццаць [5, т. 3, с. 569]. У лістападзе ж дызвізіі разышліся па зімовых кватэрах.

Новы 1665 год надышоў пры поўным зацішшы і бяздзейнасці рэгулярнага войска. Аднак асобныя аддзедлы, партызанская ці паўпартызанская фармаванні дзейнічалі ў ўзімку. Так, полк Чарняўскага ў студзені — лютым паспяхова хадзіў ажно пад Пскоў ды Порхай. Пачуўшы пра гэты рэйд, трывожылася і разбяга-лася насельніцтва, нават у далёкім Старадубскім павеце.

Пад канец лета на поўначы Беларусі актыўнічаўся Хаванскі. З 10—12-тысячнай арміяй ён ішоў з Палачыны на захад, разбіаючи па дарозе дробныя аддзедлы войска Вялікага Княства Літоўскага, і мей на мэце дапамагчы абложанаму Дынаабургу харчам ды іншымі запасамі. Пакуль збираліся Пацавы харугвы, мі-нула шмат часу, і калі юнты ў верасні з'явіліся пад Дынаабургам, Хаванскі паспей адцысі даляка за Дзвіну. «Яму ўжо не ў навіну ад нас уцякаць», — пакліў наконт гэтага Пачаубут-Адлінікі [23, с. 216]. Наперад была выслана конніца Пятра Рудаміны. Ужо на чужой тэрыторыі, пад Апочкай, яна дагнала Хаванскага, але хіба могла нешта зрабіць без пяхоты і артылерый? Галоўнай ж сілы толькі выправіліся ў пагоню. 1 кастрычніка, калі ўжо стала зразумела, што дагнаць Хаванскага нельга, Пац павярнуў войска назад. А ў снегі харугвы зноў быly распушчаны на зімоўку.

Блізіўся час новых перамоў, прызначаных на пачатак 1666 г. Акольнічы Ардзін-Нашчокін з лютага ўжо знаходзіўся ў Смаленску. Москва спадзявалася, што на гэты раз упаўнаважаныя Рэчы Паспалітай саступнікі царскім паслам. Аптымізм быў небеспадстаўны: у Кароне Польскай дайшло да вялікай унутранай вайны. Маршалак надворны і палявы гетман Ежы Любамірскі з вялікапольскай шляхтай ваяваў супраць караля. На барацьбу з ім мусіла ісці 5 тысячаў жаўнеру Вялікага Княства Літоўскага, так што ў Пац засталося ўсяго нейкія 4 тысячы. Летам калія праціравы праць Монтыўы адбылася трагічна для каралеўскіх сілаў бітва. Мицежнікі дазванні разгромілі іх, паклаўшы на месцы сечы больш за тры тысячы суйчыннікаў. Добра, што ў гэтай сутычцы не бралі ўдзел харугвы Вялікага Княства. Толькі 31 ліпеня, падпісавшы Ленгнаніцкі трактат, кароль і Любамірскі памірлыся.

Драматычны падзеі ў Польшчы авбаўстрылі палітычную ситуацыю і на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Узмацілася барацьба за гегемонію паміж Пацамі, з аднаго боку, ды Сагегамі з іхнімі прыхільнікамі Радзівіламі, Глябо-вічамі, Нарушэвічамі, Палубінскімі, Агінскімі, з другога. Сам Павел Сагега даўно быў у апазыцыі да караля і вялікага князя ды падтрымліў Любамірскага. Але 31 снежня 1665 г. у Ружанах ён памёр. Слія антыпацайскай кааліцыі адразу ж аслаблі. Асноўную барацьбу з дыктатарствам Пацай цяпер вялі толькі Радзівілы. Абодва бакі імкнуліся правадзіць на соймікі паблой склаўшчыні і ў змаганні за ўладу кіраваліся, вядомая рэч, задачамі не агульнадзяржаўнай палітыкі, а сваімі ўласнымі. Пацы спяшаліся ўмацоўваць кантроль над войскам, ставілі харугвы ў маёнтках Радзівілаў, займалі замкі на Дзвіне і Дняпры ды інспіравалі народнае апалчэнне на Жамойці, а Радзівілы ў адказ нападалі на ўладанні Пацай, зрывалі сімы, чынілі іншыя перашкоды дыктатарам [75, с. 913—914].

Выкарыстоўваючы адыход большай часткі войска ў Польшчу, Радзівілы па-спрабавалі пераўтварыць прымеркаваныя да чэрвеня паседжанні Галоўнага Трыбуналу ў сойм Вялікага Княства Літоўскага, каб на ім абвінаваці Пацай перад шляхтай у вінаватасці за то, што адбывалася ў краіне, ды павесці супраць іх шырокую кааліцыю. Князь Міхал Радзівіл з уласнай гвардый на тысячу жаўнеру урачыста ўехаў у сталіцу і фармальна заняў пасаду віленскага ваяводы.

Але да рашучай барацьбы ў Вільні не дайшло, і троцкі ваявода Мікалай Пац, брат канцлера, які вёў паседжанні Трыбуналу, у жніўні паспяхова завяршыў працу. Пацы па-ранейшаму трымалі ў сваіх руках палітычную гегемонію на абрашчарах ўсёй дзяржавы.

У такай складанай сітуацыі камісары Рэчы Паспалітай, пачынаючы з красавіка, вялі з царскімі пасламі чарговыя перамоўы пра заканчэнне вайны. Сустрэчы адбываліся ў вёсцы Андрусаў, паміж Амсціславам і Смаленскам. Праз які месяц удалося падпісаць важнае пагадненне — спыніць ваенныя дзеянні на ўсёй мяжы, ад Дынаабурга да Запарожжа. Але далей справа не прасоўвалася. Камісары згаджаліся саступіць толькі Смаленшчыну, Севершчыну, Дынаабург — не больш. У чэрвені маскоўскай камісіі стала зразумела, што на «вечны мір» не варта і спадзявацца, што дамагаці трэба часовага замірэння.

Каб змяніць перамоўу на сваю карысць, царскі ўрад намерыўся ўжыць сілавы цік. Зонаю ваеных дзеянняў ізноў стала Беларускае Падняпроўе, куды прывялі вялікую армію ваявода Яку́ Чаркаскі. Іван Варатынскі ды Іван Празароўскі. Падстуپіўшы пад Шклову і Копысъ, яны спрабавалі аблажыць і здабыць гэтыя днепропейскія гарады, але па другі бок Дняпра насупраць іх стаяла войска паліявога гетмана Міхала Паца. Каля 15 чэрвеня ўчынілі аблажу Чаркаскі таемна пера-правіўся праз раку і заатакаваў харугвы Паца, той не мог стрымаць пераважаю-чых сілаў ворага ды адступіў да Магілеву. Царскія ваяводы ішлі па пятах. У Магілеве пацайская войска заняло пазыцыі на гарадскім вале. Цэлы дзень паміж ім ды маскоўскімі ратнікамі доўжылася артылерыйская перастрэлка, у якой самы чынны ўдзел бралі магілеўскія гарматнікі. Менавіта магілеўцы на-заўтра патрапілі з гарматы ў намёт галоўнага маскоўскага ваяводы Чаркаскага і здабілі яго [7, т. 2, с. XXI]. Гэтым і скончылася нароўнае супрацьборства. Учынілі маскоўскія палкі зняліся з пазыцыі і ды пашылі на сваю тэрыторыю.

У тое ж лета на паднёва-ўсходнія землі Беларусі раптам наляцелі казакі. Шырокая распушчыўша свае загоны, яны бязлітасна пустошылі край, хапалі ў палон людзей, забіралі ўсю маёмасць. Ад іх пацярпелі Рэчыца, Пінск, Слуцчына ды іншыя раёны. Старадубскі ваявода Іван Валонкін планаваў захапіць Гомель і Прапойск [39, с. 90]. Усё гэта ўскладніла і bez таго цяжкія перамоўы ў Андрусаў.

Цар прайструктуваў начальніка Паспалітага прыказа Апанаса Ардзін-Нашчо-кіна, каб той саступаў Віцебску і Палацак, але цвёрда трymаўся за Дынаабург і Малыя Інфлянты, абяцаючы за іх 10 тысячаў рублёў, зноў раі «подкупляць» султана тайно» ўпартым камісарами па 20 тысячаў рублёў [64, т. 11, с. 169]. Міх тым у Андрусаўе галоўнай дыскусіі вяліся ўжо вакол Украіны, якую так не хацелі аддаваць упаўнаважаным Каронам. У стане маскоўскай дыпламатыі на перамо-вах даўно не было адзінства. Набліжаны да цара баўры Юры Дарагурукі, Мікіта Адоўскі, Андрэй Мацвеев ды іншыя па-ранейшаму лічылі галоўнай палітычнай задачай царскага ўраду інкарнарацый Смаленшчыны, украінскіх ды беларускіх земляў; яны хацелі працяваць вайну супраць Рэчы Паспалітай да пераможнага канца. А вось акольнічы Ардзін-Нашчокін бачыў галоўным ворагам маскоўскай дзяржавы Швэцію, да вайны з якой і траба было шукава пагаднення з Рэччу Паспалітай. Дзеля гэтага ён прапанаваў нават ададзіць палякам Украіну, пакінуўшы сабе толькі Смаленск і Севершчыну. Праўда, у Москве такі план адразу адхілілі. Самае большае, на што дазваляў пайсці цар, — гэта ў крайнім выпадку саступіць за 20-гадовую замірэнне Кіеву.

З восені 1666 г., калі ў Андрусаўе пачаўся другі этап сустрэчаў, на Украіне стала пагрозіўша авбаўстрацца палітычна сітуацыя. Украінскі гетман Пятро Дара-шэнка прызнаў васальную залежнасць ад турэцкага султана і разам з крымскімі ханамі Адзіль-Гірэм узяў вайну супраць Карону на Правабярэжнай Украіне. Каля Меджыбожа казакі з татарамі цалкам знішчылі двухтысачнае войска поль-скіх палкоўнікаў Красаўскага і Махоўскага ды рушылі ажно да Албовоі і Люб-ліна. Не сустрэчы адпору, яны бязлітасна спустошылі край і разам з багатай здабычай вывёлі адтуль 40 тысячаў палону. Варшава здрыгнулася ад жаху! Ян Казімір паспешліва выдаў універсал на паспалітасце рушанне. Але ці магло яно спыніць арду?

Польшчы цяпяль сур'ёзна пагражала агрэсіўная асманскай Порты, залежнага ад яе Крымскага ханства ды казакаў чыгрынскага гетмана, якія рыхтаваліся ісці на ўласна польская землі. Гэта акалічнасць стала новым вельмі важным фак-тарам, што ўплываў на пазіцыі абедвух бакоў у Андрусаўе.

Як для Рэчы Паспалітай, так і для Маскоўскай дзяржавы цяпер самым не-
бяспечным рабіуся мусульманскі поўдзень, бо стала ясна, што пасля разгрому
Польшчы Турцы пойдзе на Москву. Траба было спашацца з антытурэцкім бло-
кам. Камісары пагадзіліся нават Кіеў аддаць цару на два з паловай гады.
У Вялікім Княстве пазіцыі прыхільніка замірэння з Москвой таксама ўмаца-
валіся. Асаўліва імкнуўся да гетата Крыштап Пац, які сцвярджаў: «Вясною
турецкай вайны не ўнікнем» [75, s. 914] ды настойваў на стварэнні антытурецкай
кааліцыі. На яго думку, цару можна было саступіць і Дынабург, і Инфлянты,
і Кіеў, каб толькі спыніць вайну. У Вялікім Княстве Літоўскім наагул
галасы супраць замірэння з Москвой гучалі цішэй, чым у Кароне Польскай,
хочы для Княства гэта азначала страту быльых тэрыторый. Але з іншага боку,
да чаго прывёў бы працяг вайны? Ці змагла б Рэч Паспалітая ўроцце перамагчы
магутнага непрыяцеля, паставіць інтарвенту на калені? Не выключана, але невя-
дома, якім коштам. А для Беларусі працяг вайны ў кожным разе абырануся б
новымі спусташальнымі наваламі, працягам акупацыі...

Антытурецкія настроі, выкліканыя агульнай небяспекай, усё ж пераважылі.
Яны зрабіліся грунтам забліжэння давлюків вякмі варагаваўных краінай. Заста-
валася толькі супакоіць шляхецкую апазіцыю, — тых шляхіцаў-выгнанцаў, якія
малі маёнткі на Смаленшчыне, Севершчыне ды іншых землях, ужо практична
саступленых Маскоўскай дзяржаве. Але гэта можна было зрабіць і пазней.

На 31-й сустрэчы ўпраўнаважаных 3 студзеня 1667 г. у Андрушаве нарашце
дайшло да паразумення і з'яўліся папярэдня артыкулы дамовы. Аднак перш
чым іх канчаткову ўзгадніць, камісары і паслы яшчэ востра спрачліліся пра лёс
Себежа, Вяліка, Невеля, дыскутувалі наконт палонных. І толькі 20 студзеня на
35-й сустрэчы, якая стала апошніяй, упраўнаважаныя абодвух бакоў прысягаю
урачысты пасцвердлілі поўную тэкст дакумента.

Андрушавская дамова абвяшчала замірение паміж Маскоўскай дзяржавай
і Рэччу Паспалітай на трынаццаць з паловай гадоў — да чэрвеня 1680 г., пасля
чаго прадугледжвалася падпісанне «вечнага міру». Усё Смаленскае і Чарнігав-
скае ваўводствы, Старадубскі павет і тэрыторыя Украіны па левы бераг Дняпра
адходзілі да Маскоўскай дзяржавы. Кіеў яна ўсё ж саступала, але мела дазвол
два гады яшчэ патрыміцаць там сваё войска (да 5 красавіка 1669 г.). Запарожжа
цяпер мусіла быць адначасова пад уладаю абодвух манархаў. Рэч Паспалітая
вяртала сабе Віцебшчыну, Полаччыну, Дынабург, Люцын, Рэжыцу, Мальбарк,
усе Инфлянты ды Украіну па Дняпро, з Кіевам. Праўда, царскі ўрад насуперак
умовам Андрушавскага пагаднення так і не вывёў з Кіева сваёго войска апі праз
два, ані праз пяць, ані праз дзесяць гадоў. Што да новай мяжы наагул, дык яна вы-
разна адлюстравала кампрамісныя характеристыкі самога замірэння: той, хто напаў,
захапіў далёка не ўсё жядане, аднак і той, хто абраўся, не здолеў адбіць усяго
свайго. Абедзве дзяржавы малі сцяшыцца сябе, што гэта была ўсяго толькі часо-
вая мяжа, і спадзівіца на рэванш. Зрэшты, урады былі занятыя далёка не
пытаннем «Хто перамог?». Куды важней сталі антытурецкія заходы. Некалькі
артыкулаў дамовы якраз і тычыліся блоку Варшавы і Масквы супраць турецкага
султана ды крымскага хана.

Канец будзе.

ПАМЯЦІ ГЕНАДЗЯ КАХАНОЎСКАГА

Памёр Генадзь Каханоўскі. Жорсткая, бязлітасная вестка: болем і смуткам по-
ўніць яна сэрца кожнага, хто бліжэй ведаў гэтага няўрымлівага, дзейснага, светлага
чалавека. Высакародны ад прыроды, меў Генадзь узвышаны погляд на свет і чалаве-
ческія авабязы на Зямлі. Пэўна, ім і кіраваўся, калі выбраў дарогу ў жыцці. Сумлен-
ная праца на беларускай духоўнай ніве нават у пастсталинскія часы не абыцяла кар'еры.
Наадварот, патрабавала вытрымкі і, не будзе перарабольшаннем сказаць, — мужнасці:
таталітарызм патрапіў стварыць адпаведную маральную атмасферу ва ўсіх сферах,
у грамадскі-духоўнай — асабліва.

Толькі апошнія некалькі год, з канца 80-х, справа жыцця Каханоўскага, як і
кожнага сумленнага інтэлігента, — беларуская думка, праца не ведаюць, прынамсі,
адкрылага пераследу, развязаўца ю больш-менш нармальных умовах. Паширэлі гра-
мадскія гарызонты жыцця. Сяюнца ў родным Генадзю Маладзечнае добра чуцен
голос цэлай грамады беларускай інтэлігэнцыі. А ў 60—70-х гг. беларускую, а дакладней,
неафіцыйную грамадскую пазіцыю ў гэтым горадзе трymalі толькі два чалавекі —
Ермалович і Каханоўскі. Дзівакі і зламыскі ў вачах начальства, яны ў любы момант
маглі зведаць на сабе яго яўны і тайны гнеў — няміласць. Генадзь аднойчы па на-
гаворы чалавека пры пасадзе быў зволены з працы у Маладзечанскім краязнаўчым
музеі, у які, дарэчы, ён уздынёў жыццё наступяр кэзэнным устаноўкам, і толькі
ўмышнанне народнага паэта Максіма Танка не дазволіла падручным сістэмам распра-
віцца з сумленным наўкуоцам.

Было вельмі няправста.

І ў той скрутны час Генадзь Каханоўскі, мэтаімклівы і цэльны, кожны дзень
ішоў на адзвіненне хоць найкрайнейшай часцінкі беларускага — у айчыннай гісторыі, культуры,
краязнаўстве, — дзеяя згутрэшняга дня, будучыні.

Прабіваў у гарадской адміністрацыі дазвол назваць вуліцу нейкім годным белару-
скім імем, паспіваў да пўнай даты шынаваць, адзначыць памяць рэблітаванага
вучонага, грамадскага дзеяча... Хоць памятным знакам — валуном з роднага поля,
ратаваў ад загубы, сядомага ці несвядомага варварства помнік археалогіі, культуры.
Зайсцёды клапаціўся, каб не спазніца, паспеце зрабіць нешта нехобада ў мема-
рияльных мясцінах беларускіх будзіцеляў, мастакоў слова — у Радашкавічах, Люцынцы,
Ракуцьёўшчыне... Перапоўнены ідэмі, ініціятывам, умеец падніміць людзей на добрую
справу. Спяшаўся ў гушчу жыцця ў той час, як іншыя цікавалі кар'еру або міжволі
замыкаліся ў сабе, працавалі, так сказаць, камерна: абы зберагчы душу і здолець
хоць крхкую зрабіць добра для сваёго адчужнанага даслапітай ад самога сябе народу.
Далікатны душэўнік з людзьмі, Каханоўскі меў трывалы запас духоўнасці. З маладых
гадоў яму пашанцавала на добрых настаўнікаў. У Маскоўскім педагогічным інстытуце
імя Герцана, дзе Генадзь атрымаў вышэйшую адукцыю, ён слухаў лекцыі вучоных
літасцю божай А. Лосева, І. Тронскага, М. Зерчанінава... Знаўцы мастацтваў і філа-
софіка-эстэтычнай думкі антычнасці, класічнай рускай літаратуры, яны вучылі моладзь
на ўзорах Дабра, Хараства, Справядлівасці. Іншых сваіх настаўнікаў, менш знакамітых,
але не менеі умудрённых жыццёвым досведам Генадзь шукаў і знаходзіў на бацькав-
шчыне, ідучы сцежкамі даследынка-краязнаўца. Сустрэчы, гутаркі з былымі ўзрэз-
нікамі нацыянальна-вызваленчага руху Заходніяй Беларусі, грамадаўцамі, асветнікамі,
з носьбітамі традыцыйнай народнай культуры адкрывалі дапытліваму маладому ву-
чонаку не толькі скарбніцу беларускага духу, але і дапамагалі правільна зарыента-
вацца ў супэречлівай рэчаіснасці, дзе афіцыйная ідэалогія імкнулася адсунуць у цэн-
тру або зусім схаваць, забараніць некаторыя супраудныя, вечныя грамадска-палаітычныя
і духоўныя вартасці.

Назапашаны з гадамі падчас архійных росшукаў, на раскопках, у фальклорных экспедыцыях вялізны археаграфічны, гістарычны, літаратуразнаўчы і фалькларыстычны матэрыял, неардынарна асэнсаваны, дазволі Генадзю Каханоўскаму надзеіна ўйсці ў навуку. Займаючы досьцы шырокую дзялянку беларусазнаўства, ён заставаўся перадусім гісторыкам. Ягоныя кнігі, прысвечаныя станаўленню археалагічнай навукі і фалькларыстыкі ў Беларусі, — важкі юkład у вытокавыя галіны беларушчыны. Нельга пераацэніць значэнне творчага, навуковага ўкладу Г. Каханоўскага ў беларускія энцыклапедычныя выданні. Паспей спрычыніца ён не толькі як аўтар, але і як укладальнік да высакароднай справы адраджэння традыцыі выдання беларускіх кніг-календароў. Ідучы шляхамі невядомых, забытых беларускіх паэтав і пісьменнікаў, Г. Каханоўскі сваёй кнігай «Адхініся, таяміца часу» прасачыў, высывеці дзесяткі чалавечых, літаратурных лёсаў, прыныяпова папоўніў ўяўленне аб грамадскіх, мастацкіх працэсах канца XIX — пачатку XX стст.

Генадзь шчасліва спалучаў у сабе здольнасці вучонага і літаратара, і большасць з напісанага ім — плён працы думкі і несплакойнага срца. На щасце, паспей ён, нястомны руппівец, хоць і не да канца, рэалізаваць яшчэ адну свою і ўсіх нас мару — аднавіце паўстала ў 20-я гг., дзялячуцы намаганням вучоных, шырокі краязнаўчы рух, заснаваць разгромлене ў 30-я гг. таталітарнымі ражымамі «Краязнаўчае таварыства Беларусі», правесці яго ўстаноўчы з'езд. На жаль, засталася няздзейненай адна ёмістая маштабная задума Генадзя Каханоўскага. Апошнія гады жыцця, скупа адмерана яму лёсам, ён працаваў над новай кнігай. Хацеў агледзець у гістарычным аспекте развіццё беларускай культуры ад самых ейных вытокаў да нашых дзён. Поль — нязмернае для думнага сейбіта. Прата, вартая жыцця.

Апошнія словаў, пачутыя мною ад саслабелага, змардаванага бязлітаснай немаччу Генадзя, былі: «Трэба працаваць кожны дзень. Сягоння дзень год корміць...» Так з апошніга свайго жыццёвага рубяжа пераасэнсаваў ён мудрасць наших дзядоў-прадзедаў, іхню сейбіцкую думку пра вясну земляроба.

Захавайма ж у наших сэрцах, памяці вобраз Генадзя Каханоўскага, шчырага Рупліца і нястомнага Рабачая на адвенчай беларускай ніве. Памятаючы яго, будзем заўсёды крыху мудрэй, дабрэй на зямлі.

Арсеній ЛІС

Касцёл Успенення Маці Божай у г. п. Дзятлава Гарадзенскай вобл. XVII ст.

